

ધર્મબંધુની યાદગીરી.

સ્વર્ગસ્થ ભાઈશ્રી ચીમનલાલ (ચંદ્રકુમાર)—

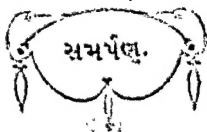
સાહિત્યપ્રેમી, ગીતનસાર, ધર્માનુરાગી, શાંતસ્વભાષી ભાઈ ચીમન-
લાલનો મને ટુંક પરિચય થયો હતો. તેમનાં માતૃશ્રીની ભક્તિ નિમિત્તે
આ પુસ્તકની ૩૦૦ નકલ લેવાની તેમની ઈચ્છા થતાં નકી કર્યું હતું.
દરમ્યાન માત્ર આજ્ઞા દીસી તો તાવની ખીમારીથી ભાઈ ચીમનલાલના
સ્વર્ગવાસના ખબર મારા ઉપર આવતાં દુઃખદ હૃદયે પાશુ તેમના
જીવનની ટુંક નોંધ આજે ફોટો નાખવાની મારી ઇચ્છા થઈ. તેમનો
જન્મ મં. ૧૬૬૩ ના પોશ શુદ્ધ ૬ ના થયો હતો. સં. ૧૯૭૬ ના મહા
શુદ્ધ ૫ ના રાજ તેમનાં ક્ષત્ર થયાં હતાં. તેમનો સારો અભ્યાસ ધર્મપ્રેમ
અને માયાગુણનું ન સામગ્રી શકાય તેવાં હતાં. સં. ૧૯૮૩ ના કરતક
શુદ્ધ ૧૨ ના રાજ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. નાની ઉંમરમાં સારું સંસ્કારી
જીવન તેમણે પાતાવું હતું અને જાગૃતીના દરેક ધાર્મિક-અવહારીક કાર્યમાં
આગળ પડતા ભાગ લેતા હતા. આવા યુવક બંધુની મોટ તેમના ભાઈને
તેમજ તેમના પિતાશ્રીને ન પુરી શકાય તેવી છે. પરંતુ કુદરતની પાસે
મનુષ્ય શું કરી શકે! તેમની યાદગીરી તરીકે આ ટુંક નોંધ લેવાની
માર્ગે ફરજ સમજી છું.

લી. અચરતલાલ.

ભાવનગર—ધી “ આનંદ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ ” માં

શા. ગુલાબચંદ સહજુભાઈએ છાપ્યું.

પ્રકાશકે—સવ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

ધર્મભગિનિ જટાવબ્દેન—

નાનપણથી જ ધર્મના સંકારથી ચોપાલેલું તમારું
તન અને મન તમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેવું જ રીપી
શનું છે. જૂન-પચ્ચષ્ઠાણુ અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા
આથે તેવા કાર્યમાં લક્ષ્મીને સહાય કરવા, અને
કરાવવાની તમારી ઉચ્ચ ભાવના તમારા દુકંદ જીવન
પરિચયથી જ જણાઈ આવે છે. તેથી તમારાં જેવાં
પુણ્યશાળીને આ પુરુષ અર્પણ કરવાનો મને પ્રસંગ
મળ્યો તે માટે આનંદીત થાઉં છું.

લી૦ અચરતલાલ.

આભાર.

છાણી નિવાસી શેઠ દલસુખભાઈ કીલાયંદ અને તેમના પુત્રો વત્સરાજભાઈ, ચીમનલાલ અને સૌભાગ્યચંદ ભાઈએ તેમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીની ભક્તિ નીમિત્તે આ પુસ્તકની પ્રથમથી ત્રણસો નકલના ગ્રાહક થઈ અમારા કાર્યને સહાનુભૂતિ આપી છે તે માટે તેઓશ્રીનો આભારી છું.

લી૦ અચરતલાલ.

છાણી નિવાસી શેઠ દલસુખભાઈ કીલાચંદ અને
તેમના પુત્રો વત્સરાજભાઈ, ચીમનલાલ અને સૌભા-
ગ્યચંદ ભાઈએ તેમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીની ભક્તિ નીમિત્તે
આ પુસ્તકની પ્રથમથી ત્રણસો નકલના ગ્રાહક થઈ
અમારા કાર્યને સહાનુભૂતિ આપી છે તે માટે તેઓશ્રીનો
આભારી છું.

લી૦ અચરતલાલ.

આ કુટુંબે સં. ૧૯૨૯ થી સં. ૧૯૮૦ સુધીમાં નીચેનાં ધાર્મિક કાર્યો તેમજ વ્યાવહારિક કાર્યો કરી લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરવા સાથે જીવનની અપૂર્વ લ્હાણું માણી છે.

૧ સં. ૧૯૨૯ માં શ્રીમદ્ જીરોરાયજી મહારાજશ્રીના શિષ્ય શ્રી નીતિ-વિજયજી મહારાજ પધારેલા તે વખતે ઉપધાનની ક્રિયામાં, ઓચ્છવમાં અને નોદારશીમાં રૂ. ૪૦૦૦) તેમજ સં. ૧૯૩૩ માં શ્રી વીશરયાનક તપના ઉઘાપનમાં રૂ. ૫૦૦૦). સં. ૧૯૩૪ માં જ્ઞેન જડાવજ્ઞેને અક્ષમ કર્યો તે પ્રસંગે સંઘજમણુ તથા લ્હાણીમાં રૂ. ૧૦૦૦). સં. ૧૯૩૫ માં શેઠ પાનાચંદભાઈની યાદગીરી નીમિત્તે રૂ. ૪૦૦૦). સં. ૧૯૩૭ માં શ્રી સુમ-તિનાય મહારાજને ખીરાજમાન કરવામાં રૂ. ૨૫૦૦) સં. ૧૯૩૮ માં સૌ. પુત્રી બેન હીરાકોરના લગ્ન પ્રસંગમાં રૂ. ૪૦૦૦). સ. ૧૯૪૦ માં શ્રી શિખરજીની યાત્રામાં રૂ. ૨૦૦૦) સં. ૧૯૪૪ માં તેમનાં માતૃશ્રી હેમકોરની યાદગીરી નીમિત્તે ઔદ ગામને જમણુ આપી સાડાં લ્હાણું કર્યું તેમાં રૂ. ૧૦૦૦૦). સ. ૧૯૪૬ માં શેઠ દલસુખભાઈના લગ્નમાં ધાર્મિક ક્રિયામાં રૂ. ૨૫૦૦) અને સં. ૧૯૫૧ માં શ્રી જાણીના નવા દેરા-સરમા મુળનાનક આ ચાર્ણનાય મહારાજને ખીરાજમાન કરીને તથા ચચગબેનના લક્ષ્મી મળી રૂ. ૧૩૦૦૦) ની લગભગની રકમ ખર્ચી હતી. શ્રીમદ્ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય સિદ્ધીનગરીયજી મહારાજ જાણી પગાય ત્યાં જ્ઞેન જડાવજ્ઞેને ઉપધાન કર્યો તે નીમિત્તે અંદોનગરી ત્યાં અને તવજાગી વિગેરે કાચ મા રૂ. ૧૦૦૦ માં અને નાગરના સં. ૧૯૫૬ માં લગ્ન કર્યા તે નીમિત્તે ૧૫૫૪૬ના વચગા વર્ષના વ્યાજ અને મહેતાનવ રમેશ જમજ આ મુલના આમ તથા પૈાં આમત હરકોરે સેવાકોરના હાથે આ જાણી ગામ મંદિર નુસ્તુ મુલના આજુ તેમ. લગભગ રૂ. ૧૦૦૦ માં અને હવે હવે રૂ. ૧૦૦૦ લગભગ.

સન્ન મં. ૧૯૬૬ માં કર્યા તે પ્રમાણે પણ બદલાવ કરેલજ નહિ પણ પાર્શ્વિક
બેંચરારીક કાર્યમાં લગભગ રૂ. ૨૦૦૦) અરુદ્ધા દત્ત. અમે જ્યાં મેળા-
મયંદનાં સન્ન ૧૯૮૦ માં કર્યા તેમાં પાર્શ્વિક નવા બેંચરારીક કાર્યમાં પણ
દગ્ગરનો અર્થ કર્યો હતો. આથી રીને વહેવારિક રીતે પ્રમાણમાં પાર્શ્વિક
દિવાળીને વાદ રીતે કરીએ છીએ. આ બધું પ્રદર્શન કરેલ છે.

પણ ખુબી થવા જેવું છે કે જ્યાં બેંચરારીક ને પુરોગામી નામે લીગ-
ફોર્મ તથા મંચગણેન છે. તેમાં દીરાફોર્મ બેંચરારીક માખી થી મંચગણેન
પાસે દીરા ફોર્મ છે જેને દીરાફોર્મ નામે છે. રવજાને દાંત અને
સુશીનીના છે.

જ્યાં બેંચરારીક પોતાના પતિની રવજામ નિધિનો દીવસ કારનક મુદ
૧૧ ની પાખી પગાવવા માટે થી મંચને રૂ. ૨૫૦૧) અર્પણ કર્યા છે જે
નિધિ કારનક માટે પાગવામાં આવે છે. તેમજ દરવરમે જાતરવા મુદ ૧ થી
મદાવીર, રવામીના જન્મ વાંચનના દિવસે રવામીવા-મમ્ય તેમના તરફથી
કરવામાં આવે છે. પતિની દેવાળીમાં સ્ત્રીઓ આવી રીને પાર્શ્વિક કાર્યમાં
સક્રીનો મદાવ્ય કરવાની પ્રેરણા કરે અને પાછળથી પણ તેથી રીને
તેમની વાદગીરી માટે પણ કરવાનું ન થયું તેજ અરેખર પ્રશંસનીય છે.

જ્યાં બેંચરારીક તેમાં અમ્વાસી નદિ છતાં પાર્શ્વિક વલણ અને ઉચ્ચ
સંસ્કારથી પોતાના પુત્ર પુત્રી અને પૌત્રોને ઔચ્ચતારથી સાચવી રવાં છે.
જ્યાં વસ્થા છતાં ધર્મજાવના દકાવી રાખી કુટુંબમાં પણ તેવાજ સંસ્કાર
પાડી રવાં છે.

તેમના આવા સરસ રવજાવી જીવન, ઉદાર મન અને ધર્મજાવનાના
અભ્યાસ વાંચક વર્ગ અનુકરણ કરે તેમ અમે હચકીએ છીએ.

લીંબ પ્રકાશક.

પ્રસ્તાવના.

હાલમાં વાર્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ સ્ત્રીઓ કે પુરૂષો દરકને વધી પડ્યો છે; પરંતુ વાંચન એવું હોવું જોઈએ અગર એવા પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ કે જેથી ઉચ્ચ સંસ્કાર મળી શકે. અમારાં દરેક પુસ્તકોમાં પૂર્વે થયેલ મહાન પુરૂષોનાં ચરિત્રા, ઐતિહાસીક ઘટનાઓ હોવા સાથે નોવેલના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને તેથી વાંચક વર્ગ તેનો પ્રેમથી સ્વીકાર કરે છે. અમારાં પુસ્તકો પૈકી સ્ત્રીઓને પણ એકાદ પુસ્તક ઉપયોગી થાય તેવા હેતુથી અમે એ આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. આ પુસ્તક રાયપરિવાર નામના એક જગણી ઉત્તમ નોવેલનું અનુકરણ છે તેમાં જે મુશીકાતું પાત્ર આવે છે તે એક ઉત્તમ ગૃહિણીના ઉત્તમ ચારિત્રનો નમુનો છે. લગભગ તારા તરીકે પહેલાં આ પુસ્તકનો અનુવાદ 'જૈન' પત્રના મૂર્તિમંદ અધિકારી જગુભાઈ કપોરદાસ દારમારીએ કરીને પ્રગટ કર્યું હતું. જે અત્યારે કાંઈ ન્યૂનો મગતુ નહિ હોવાથી અને તેની સારી માગણીના અંગે અમે એ પ્રગટ કર્યું છે. લગભગ ૮૫ પ્રકરણોથી આ પુસ્તકને અલંકૃત કરી શુભ શુભ પાત્રોથી ગૃહવ્યવહારની રિચિતિનું એવું તો ઉત્તમ દિગ્દર્શન કરાયું છે કે નાધાનું જી. પણ આ પુસ્તકના વાંચનથી ઘણું ઉચ્ચ ગુણનું મેળવવાનું ગૃહવ્યવહારનું નુષારી શકે છે. દરવરસે એકાદ આવું જ ઉપયોગી પુસ્તક પ્રગટ કરી અમારાં વાંચકોને આપવાની અમારી નીતિ છે. આ પુસ્તકનાં માનવતા વાંચકો અને વાંચક વર્ગ તેનો મનમંજર કરે.

ડી. અચરનલાલ.

વિષયાનુક્રમણિકા.

નંબર.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
પ્રકરણ ૧	શું દેરાણી અને જોડાણી.	૧
" ૨	શું શોકનું કુકુંબ. ...	૧૦
" ૩	શું સાહેલીઓનો સંવાદ.	૧૪
" ૪	શું સુશીલા અને સરલા.	૨૩
" ૫	શું શોક અને શોકાણી.	૨૮
" ૬	શું અંતઃપુરનો આનંદ.	૩૪
" ૭	શું ત્યારે આનું કારણ શું ?	૪૧
" ૮	શું સુંદરીનો જાદુ ...	૪૭
" ૯	શું પિતા-પુત્ર. ...	૫૧
" ૧૦	શું બાઈઓમાં કુસંપ.	૫૬
" ૧૧	શું મિત્રનો મેળાપ...	૬૧
" ૧૨	શું પત્ર અને ઉત્તર...	૬૮
" ૧૩	શું વધુ પ્રુલાસો. ...	૭૪
" ૧૪	શું હવે આનંદ સાનો ?	૭૬
" ૧૫	શું સોહની માંદગી. ...	૮૦
" ૧૬	શું મૃત્યુશય્યા. ..	૮૪
" ૧૭	શું અંતકાળનો ઉદ્ગાર.	૮૯
" ૧૮	શું તીજોરીમાં શું હતું.	૯૬
" ૧૯	શું મહાનગરી ગમરામણ.	૯૯
" ૨૦	શું જાણક સાહેબ. ...	૧૦૨
" ૨૧	શું પ્રેમ મુદ્દ. ...	૧૦૫

પ્રકરણ ૨૨ મું લાગ સાધ્યો.	૧૧૦
,, ૨૩ મું નોકરી મળી.	૧૧૪
,, ૨૪ મું ક્રોધામિત્રી બતાવ્યા.	૧૨૧
,, ૨૫ મું દુઃખ.	૧૨૭
,, ૨૬ મું મનુષ્યને પડેલો માર.	૧૩૧
,, ૨૭ મું આગ લાગી.	૧૩૬
,, ૨૮ મું બે મરણ.	૧૪૧
,, ૨૯ મું દુઃખના કુંડરા.	૧૫૧
,, ૩૦ મું સુશીલાનું સૌભાગ્ય.	૧૫૭
,, ૩૧ મું દુઃખનો ખીન્ને હુમલો.	૧૬૨
,, ૩૨ મું આત્મિક સાધનનું ઔદાય.	૧૬૬
,, ૩૩ મું પાત્ર હજાર પર પાગી.	૧૭૩
,, ૩૪ મું સુશીલાના પેદાશ.	૧૭૬
,, ૩૫ મું આત્મિકતા કે નહીં.	૧૮૫
,, ૩૬ મું પાત્રને પોતાના સામન.	૧૯૧
,, ૩૭ મું મનુષ્યને કેવી રીતે.	૧૯૪
,, ૩૮ મું પાત્રના પાત્ર.	૧૯૮
,, ૩૯ મું આત્મિકતા.	૨૦૬
,, ૪૦ મું આત્મિકતા.	૨૧૩
,, ૪૧ મું આત્મિકતા.	૨૨૦
,, ૪૨ મું આત્મિકતા.	૨૨૨
,, ૪૩ મું આત્મિકતા.	૨૨૭
,, ૪૪ મું આત્મિકતા.	૨૩૪ થી ૨૪૦

દોહ ફીળો ખરચ્યા વાના નદિ ગાંધ.

સ્ત્રીઓ શું નથી દરી શક્તી ?

કેવી ધૈર્યતા, કેવું અનુપમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને
સાહસીકતા તેમજ દિમત સ્ત્રીઓમાં છે અને તે નટે આપણી
ઓમાંથી યાદીને નીરાશ અનેકા પુરૂષને ધૈર્યશક્તી રમતી કેવું
જગ આપે છે, તે માટે--૨૧૦ અધ્યાયીની કસાએલી કલમથી
લખાયેલું " પ્રતિભા સુંદરી યાને પૂર્વકર્મની પ્રાપ્ત
લ્યતા " એ નામનું પુસ્તક તમે જરૂર વાંચશો. ધ્યાનમ.
રાખજો કે વાંચનાં જ્યાં ત્યાં મુદ્રી "દેશો તો દરી હાથમાં નહિ
આવે; કારણ કે તેવી ઉત્તમ સેલીવાળું અને ધી ભદ્રબાહુ સ્વા-
મીના સહોદર બંધુ વરાહમિહિરનું નામ જે આપણા શાસ્ત્ર
ગ્રંથોમાં ઘણી વાર આવે છે તેજ આ ગ્રંથમાં મુખ્ય નાયક છે.
નકલ ઓછી છપાવી છે જેથી વિત્તંબ નહિ દરતા.

લખો--

જૈન સસ્તી વાંચનમાળા
રાધતપુરી જનર--સાવનગર.

[illegible][illegible]

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2}$

... ..

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right) = \frac{1}{4}$

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

1771

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

... ..

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{2} m v^2 \right) = \frac{1}{2} m \frac{d}{dt} (v^2) = \frac{1}{2} m \frac{d}{dt} (v_x^2 + v_y^2 + v_z^2) = \frac{1}{2} m \left(2 v_x \frac{dv_x}{dt} + 2 v_y \frac{dv_y}{dt} + 2 v_z \frac{dv_z}{dt} \right) = m \left(v_x \frac{dv_x}{dt} + v_y \frac{dv_y}{dt} + v_z \frac{dv_z}{dt} \right)$$

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

— *Chrysomelidae* —

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

માગણીનો સ્વીકાર.

શ્રી જૈન નિત્ય પાઠસંગ્રહ—પાકા રેશમી પુંઠાની શ્રી નવપદ મંડલના દોઢા સાથેની ઉંચા કાગળ શુદ્ધ છપાઈવાળી જે અમોઝે ગઈસાલમાં પ્રગટ કરેલી હતી. પરંતુ તેની તમામ નકલ રાધનપુર નિવાસી શેઠ જીવંતલાલ પ્રતાપસીએ તેમના પત્નિ જીતસુદખેનની યાદગીરી માટે લેટ આપવા રાખી લીધી હતી. તેની ઉપયોગીતા અને માગણીના અંગે કંઈક સુધારા વધારા સાથે, માગશર માસમાં તૈયાર થઈ જશે. તેમાં આવેલા નીચેના ત્રિપયોથી તેની સારી ઉપયોગીતા જાણી શકશો.

૧ શ્રી આત્મરક્ષા નવકાર મંત્ર...

૨ નવસ્મરણ સ્તોત્ર ...

૧ શ્રી નવકાર મહામંત્ર ...

૨ શ્રી ઉવસગમદરં સ્તવનમ્...

૩ શ્રી સંતિકરં સ્તવનમ્ ...

૪ શ્રી નિજવપદુત સ્તોત્રમ્ ...

૫ શ્રી નમિઉજ સ્તોત્રમ્ ...

૬ શ્રી અગ્નિયાંતિ સ્તવનમ્ ...

૭ શ્રી ભક્ત્યામર સ્તવનમ્ ...

૮ શ્રી કમ્પાજમદિર સ્તોત્રમ્ .

૯ શ્રી બૃહદ્ધાંતિ સ્તોત્રમ્ ...

૩ શ્રી ગિરિપંચર સ્તોત્રમ્ ...

૪ શ્રી શૃદ્ધાંતિ સ્તોત્રમ્...

૫ શ્રી પાર્શ્વનામલ્ય મંત્રાવિ-
ગ્રાજ સ્તોત્રમ્ ...

૬ શ્રી રાસ તથા છંદો.

૧ શ્રી ગૌતમસ્વામીનો રાસ ...

૨ શ્રી ગૌતમાટક છંદ ...

૩ શ્રી ગૌતમ પ્રભાતિ સ્ત-
વનમ્ ...

૪ શ્રી મહાવીરગિન છંદ ...

૫ શ્રી સંખેશ્વર પાર્શ્વગિન
છંદ ...

૬ શ્રી નવકારમંત્રનો છંદ ...

૭ શ્રી સોળ સતીનો છંદ ...

૮ શ્રી સંખેશ્વર પાર્શ્વગિન
ચૈત્યવદન ...

૭ શ્રી રત્નાકર પચ્ચીથી મૂળ ...

૮ શ્રી રત્નાત્રયુજ્જીવચંદ્રકૃત ...

૯ શ્રી અષ્ટપ્રકારી પૂજના દોહા
પાંડત શ્રી વીરવિજયકૃત ...

અમને યાદ રાખજો.

ઉદાપત અને નેવાજ ખાર્ખાક માંગડીક પ્રસંગમાં અમારું નામ જરૂર યાદ લાવશે. કારણ કે નેવા પ્રસંગો મારે અમારાં પુસ્તકો પોણી અને નેથી પણ ચોણી કિંમતે આપવાનો અમોએ હરાવ દુર્યો છે. મારેજ એક વખત મંગાવી ખાત્રી કરવા વિનંતી છે.

લખો:—

જૈન સસ્તી વાંચનમાળા,
રાધનપુરી બજાર—ભાવનગર.

સાહિત્ય પ્રેમી—

અમદાવાદ અને મુંબઈ.

અમદાવાદ અને મુંબઈના જૈન બંધુઓએ તો જૈન સસ્તી વાંચન-માળાનાં પુસ્તકોનો સારો રસ લીધો છે. જે અમારા ઉપર ગ્રાહકોના આવતા પત્રો અને સંતોષથી જણાઈ આવે છે. તેમના આવા સાહિત્ય પ્રેમ માટે તેમનો આભાર માનવા સાથે ગુજરાત, કાઠીયાવાડના ઘણા ગામોના જૈન ભાઈઓને અમારું સાહિત્ય વાંચવાની અમારી વિનંતી છે. દરેક ગામમાંથી ચાર પાંચ ગ્રાહક થશે તો અમો માનીએ છીએ કે તે તે ગામના બધા ભાઈઓ તેનો લાભ જરૂર લઈ શકશે. વરસે માત્ર રૂ. ૩) નો જ ખર્ચ છે. ચાલુ સાલનાં પુસ્તકો ગ્રાહક તરીકે મંગાવી, વાંચતાં સંતોષ થાય તો, ચાલુ ગ્રાહક રહી શકાય છે. નહિ તો, બંધ પશુ થવાય છે અને તો વાંચવા પુરતોજ આગ્રહ કરી શકીએ—સાધારણ વ્યક્તિને ચાલુ ખર્ચમાંથી બચાવ કરીને પશુ આવું સાહિત્ય વાંચવાની અમારી ભલામણ છે. કેવાં પુસ્તકો અપાયાં—અને અપાય છે તે આ પુસ્તકમાં આવેલી જાહેર ખબરથી જાણી લેશો અને બહેલાસર ગ્રાહકમાં નામ લખાવશો.

જૈન સસ્તી વાંચનમાળા,

રાધનપુરી બજાર,

ભાવનગર.

સદ્ગુણી સુશીલા.

પ્રકરણ ૧ લું.

દેરાણી અને જેઠાણી.

વૈશાખ માસના શુકલ પક્ષના એક દિવસે સૂર્યનો સખત તાપ મનુષ્ય પ્રાણીને અસહ્ય થઈ રહ્યો હતો. દિવસનો ત્રીજો પહોર અડધો વહી ગયો હતો; તોપણ સખત ઉષ્ણતા જેવીને તેવીજ હતી. લોકો શીતળતા માટે આતુર થઈ રહ્યા હતા. વેંતનો ખાટો બરવા પુર્યો અનેક તરેહના-અનેક ઉદ્યોગોમાં નિમગ્ન થયા હતા. નિદ્રોગી અને આગસુ પુર્યો નિદ્રાદેવીને સ્વાધિન થયા હતા અને કેટલાક હાથમાં પંખો ઝાલી પથારીમાં આમતેમ આગોડતા પડ્યા હતા આગસુ શ્રીમંત નાનો બાળકોને રડતાં મૂકી નિદ્રાદેવીની આરાધના

કરતી હતી અને કેટલીક બાળકોને ખોળામાં લઇ આળસુ સ્ત્રીઓ સાથે નકાના પકાકા ભારતી હતી. સુશીલ અને સહ-
યુક્તી સ્ત્રીઓ પરના કામગીરમાંથી પરવારી શીવવા-ગુથવાનાં
કાર્યો કરતી હતી. જ્યારે કેટલીક સતી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રોનાં
પુસ્તકો વાંચી સતીઓના પાતિવ્રત્યની સ્તુતિ કરતી હતી.
એ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં સ્ત્રી પુરૂષ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્યો
કરવામાં રિવસનો મેદાટો ભાગ વિતારી રહ્યાં હતાં તે સમયે
સુજ્ઞાનના મુખ્ય શહેર અમદાવાદના મધ્ય ભાગમાં આવેલી
માણેકચોક નામની પ્રસિદ્ધ જગાપર એક લબ્ધ હંભારના
સીન્દ મજલાની ધની તરણીરો અને મુંદર વસ્તુઓથી શણ-
ગારેલી એક પેાલીમાં પચીસ વર્ષની એક યૌવના કાંઈ શીવ-
વાનું કામ કરતી હતી. થોડીવાર પછી એક તરણુ સ્ત્રી તેની
મહોદ્દ જઈ ઉતારવળે પોલી. “ બાબીરુ ! આમ કરવાથી થશે
કેમ ? રસોઈ ભરે જુદા પાત્રે આમ કાણુ બેસશે ?

“ અમલી ઉતારવળ શી છે ? મુંદરી બેન ! જુઓ, હવે
રસોઈ તૈયાર થતી છે ! હા, પણ આજે સન્ધ્યાઈ પહેલાં મેર
અવસાન છે ! મારે પહેલું ફરીએ તો હીક. ”

કેવલ રહી બા.મં.રુએ કાર્યમાંનું શીવવાનું કામ પડતું
નહોં. જરૂર પડે તરણુ ફરીએ તો જુએ અને પોલી. “ હીક
જરૂર જાણતું તું હોં મેર, જુદા રિવસથી તમને કાંઈ કહેવાનું
નહોં. હોં, બા.મં.રુ ! મારે ફરી રહે—”

“ તું તું કાણુ છે બા.મં.રુ ? ” મુંદરીએ કહેલું
તરણુ.

લાલીશ મુંદરીની છેકે પામે એકાં સનાં તોપણુ ધણાજ
ધીમા અવાજે બોલ્યાં. " મુંદરી બેન, બીજું તે મુંદરીવાનું
હોય ? તમને ક્યાં ખગર નથી ? આ ઘરમાં આટલું બધું
વેતર કરીએ તોપણુ તેનો કાંઈ ઉપયોગ છે કે ? (આંખમાં
આંસુ લાવી) બજયું, મને કાંઈની સાથે લહેલું જ નથી. વેતર
કરીએ આપણે, અને નામના ધાય નાની વહુની ! ત્યારે એ
એક એકના નશીબનો જ દોષ નહીં તો બીજું શું ? "

" ખરેખર નશીબનો જ વાંક, નહીં તો બીજું શું ?
આંપણે હાથે કાંઈપણ કામ સારું થતું જ નથી ! શું આપણને
ઘડપણુ આવ્યું છે ? અગર આંપણને કામ કરતાં આવડતું નથી ?
પણ બજયું, આપણા હાથને જશ જ નથી. લાલીશ ! મારા
હાંથને જો ભગવાને જશ આપ્યો હોત તો આ એક ઘર તો
શું, પણ આવાં ત્રણ ત્રણ ઘરનાં કામ મેં એકલીએ કર્યા
હોત ! ! પણ અત્યારે બોલવાથી શો લાભ ! "

" મુંદરીનું બોલવું સાંભળી લાલીશને કાંઈક આનંદ થયો
અને બોલ્યાં. " પણ એ બધું જવા ધો. (આગુગાળુ જોઇ)
એને માટે કાંઈ ઉપાય તો કરવો જોઈએ. મમે તેમ કરી મુશીલાને
હલકી તો કરવી જોઈએ; ખરું કહું છું મુંદરી બેન; આમ કર્યા
મગર આપણું એ ઘરમાં વજન રહેવાનું નથી; તમે ને હું જો
એક વિચારથી ચાલીએ તો આપણું ધાર્યું શું ન થાય ? "

" કેટલાક દિવસથી આ વાત તમને રહેવાનું મારા
મનમાં હતું પણ (જરા હાસ્યથી) બજયું, લાલીશ હિંમત

જ થતી નહોતી. આજ તો તમેજ વાત કાઢી. તે ઠીક થયું. ક્યારનીએ હું જોઈ છું કે જેમાં તેમાં તેવું લાગે છે જ ? તેનો ધણી મુંઝામુંઝામાં રહે છે, ને કાલેજ કે કાલેજમાં ભણે છે, એજ બધો એનો ડોળ, આટલાથી જ ગાઈસાડેજનો તો જાણે આલને હાથ અડ્યો છે ! ”

“ એટલેથી જ શું ! ” ભાભીજી વચમાં બોલી ઉઠ્યાં. “ ગાઈસાડેજનો કાઠ જે કાંઈ છે તે જોઈ મને તો હસવું જ આવે છે, કાંચળીયો, લુગડાં ને તે વળી ટાપટીપથી પહેરવાં; વગર ધોએલાં લુગડાંને તો વળી અડવું નહીં—મુઠ એ વાતો. તમને શું શું કહું ? પથારી પરની ચાદર જરા મેલી થાય તો ગાઈ સાડેજને ઉઘ આવતી નથી ! એ બધું તો ઠીકજ છે; પણ સુંદરી બેન, દર આઠે દહાડે પતિરાજ તરફથી કાગળ આવે છે ! તેની શું તમને ખબર નથી કે ? ઓહો ધણી તો જાણે તેમને એકલાને જ છે !! ”

“ મેં નથી જોયા ગાઈ ક્યાંય આવા હીજડા જેવા ચાળા ! પણ કેમ ભાભીજી, એને હલકી પાડવાનું બની શંકશે કે કેમ ? સસરાજી શું ને સાસુજી શું, બંને જણ હમેશ એના તરફનું જ જોયે છે ! ”

હાથનો છલકો કરી, ભમરો વાંકી કરી ભાભીજી બોલ્યાં “ અં ! એની કાંઈ એટલી પરવા નથી, તમે માડું સાંભળો, સુશીલાનો જ્યારે રસોઈનો વારો આવે ત્યારે તેણે કરેલી દાળમાં હળવે રડી મીઠું વધારે નાંખવું, ભાતના વાસણમાં

ઘોડી રેતી નાખવી એટલે પોતાની મેજે એકું બધું હાપણ જણાવ આવશે ! ”

“ હા, પણ એથી શું થયું ? કાલે એને લુગડું મુકવવા દો, હું તેને છાતી રીતે ચીરી નાંખીશ. ”

“ અરે એવી બીજી કેટલીએ મુક્તીઓ છે. જેવાંની સાથે તેવાં થયા વગર કામ થતું નથી. વાંકા સાથે વાંકું થયા વગર માણસનો નિભાવ થાય કે બેન ? ત્યારે બોલો, મુંદરી બેન છે તમારી તૈયારી ? ”

“ એમાં પૂછાછો શું ભાલીજી ! પણ આ કામમાં તમારે આગળ થવું પડશે, મારી બુદ્ધિ તો તમે જાણો છોજ ! ” (ગાલમાં હસીને). પણ ભાલીજી, હું ખરું કહું છું કે મારામાં તેટલી બુદ્ધિ નથી ! ”

“ ઠીક, ઠીક, તે બધું હવે જવા દો. હું કહું તેમ કરો. પણ એક વાત માત્ર ધ્યાનમાં રાખજો કે આ વાત કોઈ જાણે નહીં, ઘરમાં જો કોઈને લગીરે સમજાશે તો પછી મોં ઢાંકવા પણ જગો નહીં રહે, સમજ્યાં કે બેન ? ”

દેરાણી-જેઠાણી આ પ્રમાણે વાતો કરતી હતી એટલામાં દાદરામાંથી કોઈ ઉપર ચઢી આવતું હોય તેવો અવાજ થયો, તે સાંભળી ભાલીજી બોલ્યાં “ હું ! ચૂપ રહે, પેલી ઉપર આવે છે ! ”

મુંદરીના કાનમાં કંઈક કહી, ભાલીજીએ હાથમાંનું શીવ-વાતું કામ શરૂ કર્યું અને મુંદરી પોતાનો અંબોટો ફરીને માંધવા

લાગી. અંબોડો જાંધતાં જાંધતાં સુંદરીએ દાદરા તરફ ઝીણી નજરે જોયું. સુંદરીની નજર દાદરામાંથી પાછી ફરી નહીં એટલામાં તો એક પંદર સોળ વર્ષની સુસ્વરૂપવાન તરૂણી કેડમાં એક બે વર્ષના જાળકને તેડી ગાલમાં મલકાતી મલકાતી ચોરડાના ખારણામાં દાંખલ થઈ અને શાંત મધુરસ્વરે જોડી. “આ જો, મા અહીંયાં છે. (જાળક સુંદરી સામું જોઈ) મા, મા, કહી રડવા મંડયો, કેમે કર્યો છાનોજ રહે નહીં, એને તેડીને આખું ઘર શોધી વળી; ને છેવટે મેડાપર આવી. ”

એમ કહી સ્નેહના આવેશમાં છોકરાને બે ત્રણ બચીયો કરી, લાલીજી તરફ ફરી છોકરાને તેના જોખામાં મૂક્યો. છોકરાના ગાલપર હાથ ફેરવી લાલીજી જોડ્યાં “ ઠીક કર્યું સુશીલા જન ! કાંચળી શીતવા લીધી હતી પણ વળત થયો એટલે જાંધી મૂકી; હમણાંજ અમે જાંને નીચે આવવાનાં હતાં એટલામાં તમેજ અહીં આવ્યાં, એ ઠીક થયું. ”

લાલીજીએ જોલવું જાંધ કરી છોકરાને ધવડાવવાની શરૂઆત કરી, છોકરો રડતો જાંધ થયો. સુંદરી પણ અંબોડો જાંધી શાંત થઈ બેસી રહી. થોડીવાર બધાં ગૂંપ ચૂપ બેસી રહ્યાં. કોઈ પણ કાંઈ જોડ્યું નહીં ત્યારે આખરે સુશીલા બહીલે મોઢે જોડી “ હું આવી એટલે તમે વાતો કેમ જાંધ કરી લાલીજી ? હું મારે આ ચાલી નીચે તમે કહો તો—”

“ ના ના, જવાનું શું કામ ? મને કાંઈ કોઈએ આ ઝોરડો ઇનામ નથી આપ્યો ” લાલીજી શુસ્સામાંજ જોડ્યાં.

બીચારી મુશીલા ભાભીજીનું બોલવું સાંભળી જઈ
ખીત થઈ અને બોલી “ભાભીજી, આમ કેમ બોલો છો ?
મેં કંઈ તમારો અપરાધ કર્યો છે શું ?” હોય તો મને કહો,
હું તમારી માફી માગું, પણ તમે મને આમ પોકારતી
પેડે ગણ્યો ના. હું આ ઘરમાં હજુ નવીજ છું, કામકાજ
વિષે હજુ મને કંઈ સારી માહિતી નથી. તમે જો મને કંઈ
શીખવ્યો તો હું ખુશીથી શીખીશ. હું એક તમારામાંની જ
છું. તમારી સાથે મળીને રહેવાની મને ઘણી હોશ છે.”

દેરાણીના આવા કાલાવાલાથી જાને જણમાંથી એકનું
પણ મન જીંજાયું નહીં. ભાભીજી પોતાના હમેશના દર્કશ
અવાજથી બોલ્યાં “તમે, અમારામાંનો કેમ થયો ? તમારો
ઘણી કોલેજમાં ભણે છે, તમે પોતે ભણેલાં ગણેલાં, લાંબા
લાંબા કામગીર તમને લખે—”

મુંદરીએ આવી તક ગુમાવી નહીં અને તે વચમાં જ
તોરમાં બોલી. “અમે તમને શું ભણાવીએ ? ઉલટા તમારે
જ અમારા કાન પકડવા જોઈએ ! અમને શું ધોળા ઉપર
કાથું કરતાં આવડે છે ? તમારા જેવું છકપક રહેતાં આવડે
છે ! અમે શું ખીસાતમાં !”

બીચારી મુશીલાના મનમાં ઘણું દુઃખ થયું. તે બોલી
“શું મારી આમ મરકરી જ કર્યા કર્યો કે ભાભીજી ?”

મુંદરી ભાભીજી તરફ જોઈ બોલી “સાંભળ્યું કે ભા-
ભીજી ? એ હજુ મરકરી સમજે છે ! મુશીલા એન ! તમારી સાથે

વાત કેવી રીતે કરવી એ પણ અમારા જેવાં અડાણીને કેમ આવડે ? અમે કાંઈ પુસ્તક પોથીઓ થોડીજ વાંચી છે ? ”

લાલીજીએ સુંદરી બેનના બોલવાને ટેકો આપ્યો કે “ સુશીલા બેન, એમાં મશ્કરી શાની. તમને ગુસ્સો ન આવે તો હું કાંઈક પૂછું—”

“ ખુશીથી પૂછો લાલીજી, તમારા બોલવાથી મને શા માટે ગુસ્સો આવે ? મારા સારા માટે મને કાંઈ તમે પૂછશો તેમાં શું હું ગુસ્સો લાવું ? ”

“ એમ કે ? ત્યારે કહો જોઈએ સુશીલા જ્ઞેન બેરાંઓને આટલું લખતાં વાંચતાં શીખી કરવું છે શું ! આપણે કાંઈ દસ્તાવેજ અર્જઓ લખવી નથી કે કાંઈ નોકરી કરવા જવાનું નથી—”

“ અગર શાળા ઉઘાડી છોકરા હાંકવા નથી ! ” સુંદરીએ વચમાંજ ટાપશી પૂરી.

સુશીલા એક સુસકારો નાખી સરળ વૃત્તિથી બોલી “ એમાં નફો તુકશાન શું છે, એ કાંઈ મને સમજતું નથી. પણ ‘વખત મળે તો એકાદ બીજું પાતું વાંચતી જજે’ એવું કહેલું છે, અને ગર્જ પૂછો તો લાલીજી, તેમાં મને પણ કાંઈ જોટું જણાતું નથી.”

“ જોટું છે ને નથી, એ બધું જોના તેના માનવા ઉપર છે. તે મુવાં પુસ્તકો વાંચવામાં વખત ગાળવો, તેના કરતાં ઘરમાંનાં કામકાજમાં તેજ વખત લગાડીએ તો સાઈ ન થાય વાઈ ? ”

“પણ બાબીજી, કામની વેળા હું કાંઈ નુકશાન લખ
 ને નહીં નહીં ? જાણના અમર રાતના બધાંજો ઉપમા હોય
 કે. તારે મનમાં આવ્યું તો બેઠાડા બે પાનાં વાંચવા હું બેસું
 છું. નહીં તો હું અમથી પડી રહું છું. તેથી કામમાં બાબી
 કેવી રીતે આવે બાબીજી ?”

“તમે તમારું જ ગાઓ છો; જમે તેટલું કહીએ પણ
 તમારું જ છે, તે છે ! હવે આમ જુઓ, રાતના દીવો બાળી
 તમે થોથાં વાંચો છો, ને દીવામાં તેલ જાપે છે તે કાંઈ નુકશાન
 નથી થું ? પૈસા વગરતો તેલ આવતું નથી, ધર ચલાવતું
 હોય ત્યારે બધી તરફ લક્ષ રાખવું પડે છે. દરેક જણનો જો
 આમ ઉડાવી દઈએ, તો જો પૈસા પાસે રહે ક્યાંથી ?”

“વારૂ ત્યારે બાબીજી આજથી દીવો બાળી હું કહી
 વાંચીશ નહીં. તમે કહેશો તેમ હું ચાલીશ, પછી તો થયું !
 પણ બાબીજી, હું તમારા પગે લાગી કહું છું કે મારી ઉપર
 આમ તમે રીસાશો નહીં. તમે શુસ્સે થયાં એટલે મને ઘણું જ
 ખોટું લાગ્યું.”

મુંદરી વળી કાંઈ બોલે એટલામાં તો નીચેથી “મુશીલા
 અરે મુશીલા ! તમે બધી જણીઓ ક્યાં જઈ બેઠી છો ?”
 એ શબ્દો એમના કાન ઉપર આવ્યા.

“સામુજી બૂમો પાડે છે” એમ કહી મુશીલા તરતજ
 ચોરસની બહાર ગઈ અને ઉતાવળે દાદરો ઉતરી નીચે ગઈ.
 એ પ્રસંગ જોઈ બાબીજીએ મુંદરીને કહ્યું “સાંભળ્યું મુંદરી

બેન કેવી મળા છે ! ' તમે બધી જાણીઓ ક્યાં છો ? ' પણ નામ લેવાનું માત્ર મુશીલાનું ! આપણે તો આ ઘરમાં કોઈના હીસાબમાં જ નથી ! "

તે પછી બંને દેરાણી જેઠાણી કાંઈક મસલત કરતી બેઠી. છેવટે ત્યારે સાંજ પડવા આવી ત્યારે બેઉ જાણીઓ દાદરો ઉતરી નીચે ગઇ.

પ્રકરણ ૨ બું.

શેડનું કુટુંબ.

મુળચંદ શેડની ઉમ્મર ૫૦ વર્ષ કરતાં વધારે હતી. છેલ્લાં પચીસ વર્ષો જેવા લાંબા વખતથી તેઓ એક ધનાઢ્ય શાહુકારની પેઢીમાં મુખ્ય મુનીમનું કામ કરતા હતા. મુંબઈ, મદ્રાસ કલકત્તા, અમદાવાદ અને અજમેર જેવા શહેરમાં પેઢીની જૂદી જૂદી શાખાઓ હતી. અમદાવાદની મુખ્ય પેઢીપર મુળચંદ શેડ કામ કરતા હતા. તેમના હાથ નીચે પાંચ બીજા મુનીમો નિવાય પેઢીના બીજા નોકર ચાકર મળી ૨૦ માણસો હતા. મુળચંદ શેડ મુશીર અને અત્યંત પ્રમાણીક હતા. શેડની પેઢીના વધારે નોકર શી રીતે થાય, દેશાન્તરમાં શેડની આજડ વધારે શી રીતે ફેલાય, એ મુખ્ય બાબતો તરફ મુળચંદ શેડનું પૂર્ણ લક્ષ હતું. મુળચંદ શેડનું પ્રમાણીકપણું,

તેમની દક્ષતા અને તેમની કામ કરવાની આજ્ઞાથી વિગેરે અનેક સંદર્ભોથી તે પેટીનાં મોંઢીકરને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. મુળચંદ શેઠને સારો પ્રગાર આપવા ઉપરાંત વળતો વળત મોટા શેઠ તેમના સંદર્ભોની કંદર કરી બંદીસ નેરડે મોટી રકમો આપતો હતા. સિવાય લગ્નકાર્ય જેવાં શુભ પ્રસંગે ચોંચ બંદીઓ આપી મુળચંદ શેઠની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં મોટા શેઠ કોઈ કોઈ દિવસ પાછા પડતો નહીં. પોતાની ચંતી કંદર ભેઈ મુળચંદ શેઠને અતિ આનંદ થતો. પેટીની આખંડે વધારી વેપારમાં નફો મેળવવાના કાર્યમાં મુળચંદ શેઠ ઘણા ઉત્સાહી થઈ ખંતથી કામ કરતા હતા. મોટા શેઠ તરફથી વારંવાર મોટી મોટી બંદીસો, અને પ્રગારની મોટી રકમથી ઘરસંસાર ચંડાવી દર વર્ષે મુળચંદ શેઠ આરી રકમ બચાવી ચકતા હતા. બંદી રકમ વ્યાજે ધીરી તેમાં પણ વધારો કરતા હતા, થોડે થોડે કરી મુળચંદ શેઠ પોતાની પાસે ૧૦૦૦૦ ની મુડી એકઠી કરી હતી. સિવાય બાપદાદાએ મૂકેલી મિલકત પણ આઠ દશ લગ્નરની હતી.

શેઠના કુટુંબમાં નાનાં મોટાં મળી એકંદર ૧૩, ૧૪ માણસો હતા, પેતે, તેમની ત્રા, ત્રણ છોકરા, ત્રણ વહુઓ, બે પૌત્ર અને ત્રણ પૌત્રીઓ મળી ૧૩ માણસાનું તે કુટુંબ હતું. સિવાય ઘરમાં કામદાર માટે બે નોકરો હતા, શેઠની આખર પ્રમાણે બીજે ત્રીજે દિવસ મહિમાનો પણ ઘણા આવતા હતા. તેમના મોટા પુત્ર મકનશની ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી. વચ્ચે બનમોહનરાજ નેના કરતાં ત્રણ વર્ષ ન્હાનો હતો.

સૌથી કનીષ્ઠ પુત્ર શાંતિલાલ ૨૧ વર્ષનો હતો. મુળચંદ શેઠનો બાંધો ઘણો મજબુત હોઈ તેઓ એક લઘ્ય પુરુષ જણાતા હતા. તેમની સ્ત્રી હીરા સ્વરૂપવાન હોઈ ઘણી હસમુખી હતી. હીરા શેઠ કરતાં સાત આઠ વર્ષે ન્હાની હતી. તેનો સ્વભાવ તદ્દન ભોળો અને તે ઘણી પ્રેમાળ હતી. મકનજી અને મનમોહનલાલના શરીરનો બાંધો પોતાના પિતા જેવો જ હતો. કનીષ્ઠ ચિરંજીવ શાંતિલાલ ઘણો દેખાવડો અને ગૌરવણો હતો. મકનજીની સ્ત્રી-જડાવ ૨૫ વર્ષની હતી. તે ત્રણ છોકરાંની મા થઈ હતી; તોપણ તેના શરીરનો બાંધો જેવો ને તેવો હોઈ અબણ્યો માણસ તેની ઉંમર ૨૦ વર્ષની અંદર હશે એમ ધારતો હતો. મનમોહનલાલની સ્ત્રી સુંદરી ૧૯ વર્ષની હતી. તેણે બે છોકરાંને જન્મ આપ્યો હતો. સૌથી ન્હાની વહુ-શાંતિલાલની સ્ત્રી સુશીલા કેવળ ૧૫ વર્ષની હતી. તેના સુકુમાર શરીરપર તારૂંચનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. તેની મુખમુદ્રા ઉન્નતવક્ત્ર, તેજપૂર્ણ, અને મનોહર હતી. વિધાતાએ તેને અલૌકિક સૌંદર્યની બક્ષીસ આપી હતી.

મકનજીની મોટી છોકરી-જમના આઠ વર્ષની હતી. બે છોકરા પૈકી સાકરચંદ પાંચ વર્ષનો હતો. છેક ન્હાના બે વર્ષના છોકરાનું નામ અમરચંદ પાડયું હતું. મનમોહનલાલને બે છોકરીઓ જ હતી. પહેલી જડાવ પાંચ વર્ષની હોઈ નાની-ચપા દોઢ વર્ષની હતી. શેઠના કુટુંબના છોકરાઓ પોતપોતાના બાપ જેવાજ રીતે રૂપે જણાતા હતા.

મુળચંદ શેઠ જ્યારે શાહુકારની પેટીમાં નોકર રહ્યા

ત્યારે વડીલોપાછું ત ગિલ્લકત સિવાય તેમની પામે કાંઈ નહોતું.
 વારસામાં મળેલી ગિલ્લકત પણ ક્યાંપડે લખામેલી હતી. આરાંચ
 ઉધરાણીની આસામીયો ઘણી સુદર નહોતી. જરયાદની
 તાણથી જેતરામાંથી પણ ભેળવે તેનું કાંઈ ઉત્પન્ન થતું
 નહોતું. શરૂઆતમાં ત્યારે તેઓ મધ્યમ સ્થિતિમાં ધરમંસાર
 ચલાવતા હતા ત્યારે તેમનો મોટો પુત્ર-મકનજી ૫ વર્ષનો
 હતો. સ્વભાષાની દેગવણી લઈ પિતાની પાસે વ્યાપારી જ્ઞાન
 મેળવી તે અમદાવાદનાજ એક મોટા વેપારીને ત્યાં યુનીમ
 રહ્યો હતો. મનમોહનલાલે અંગ્રેજી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા
 પસાર કરી હતી. પરીક્ષા પત્રાર કર્યા પછી જે-ચાર મિત્રોએ
 મળી એક એંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કુલ ઉઘાડી હતી. આજ
 સ્કુલમાં મનમોહનલાલ-પહેલા શિક્ષક તરીકે કામ કરતા
 હતા. શેઠનો સૌથી ન્હાનો પુત્ર શાંતિલાલ યુગલમાં એક
 ઠાણેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો.

યુગચંદ શેઠનું હોકામાં ઘણું વજન હતું અને વેપારી
 મંડળમાં તેઓ સર્વને પ્રિય હતા. તે ઘણા ધર્મચુસ્ત હોઈ
 સત્યશીલ હતા. યુનિ વિગેરે ધર્મચુરોની સેવા કરી ધર્મ
 કાર્યો કરવામાં દ્રવ્યનો ઘણો ભાગ ખર્ચતા હતા. નોકરી
 નહોતી ત્યારે પણ ધર્મ કૃત્યોમાં ખર્ચ કરવા પાછા પડતા
 નહીં; તે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કર્યા પછી તેઓ ધાર્મિક કાર્યોમાં વધારે
 ખર્ચ કરે એ સ્વાભાવિકજ હતું.

પ્રકરણ ૩ બું.

સાહેલીઓનો સંવાદ.

અપાડ માસ અડધો વહી ગયો હતો. વર્ષાઋતુ પૂર્ણ જોર-માં પોતાનો અમલ ચલાવી રહી હતી. વરસાદની ત્રણ દિવસની સપ્ત હેલીથી સૂર્યદર્શન દુર્લભ થઈ પડ્યાં હતાં. સુશીલા-સૌહર્ય-ની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા, પોતાના નાનાં ભત્રીજાને જોખામાં લેઈ પોતાનાં સુવાનાં જોરડામાં એક પત્ર વાંચતી બેઠી હતી. અમર-ચંદની નજર સુશીલાના હાથમાંના પત્રપર જઈ ચોંટી હતી. પત્ર વાંચતાં વાંચતાં, વચ્ચે વચ્ચે, સુશીલા સ્નેહથી અમરને બચ્ચીઓ કરતી હતી. અમર પણ લાગ જોઈ ઝટ પત્રપર ત-લાપ મારતો હતો. કાઢી ભત્રીજાની સ્નેહયુક્ત રમત ચાલી રહી હતી. એટલામાં “ સુશીલા-અરે સુશીલા ” કહી રસોડા-માંથી કોઈએ હાક મારી. પોતાનું નામ સાંભળતાંજ “ આ આવી ” એમ મોટે સાદે બોલી અમરને કેડમાં લેઈ સુશીલા ઉતાવળથી રસોડામાં ગઈ અને “ કેમ બોલાવી ” એમ ઘણી નમ્રતા અને ઘણા વિનયથી અમરને પૂછ્યું. રસોડામાં સામુ પાસે જવાની ગડગડમાં સુશીલા જે પત્ર વાચતી હતી તે તેના હાથમાંજ રહ્યો અને તેને ઉતાવળમાં તેનું બાન પણ રહ્યું નહીં.

સુશીલાને આવેલી ડેવર્ડ નામુ બોલી “ આડે ખોર આને કેડમાં ઘાલી કરે છે તેથી તારી કેડ પણ નથી દગની ? અને બાળકને આવી ટેવ પડે તે પણ બોલે. — ”

મુશીલા કાંઈ પણ બોલી નહીં. માત્ર અમર તરફ પ્રેમ નજરે જોઈ ગાલમાંને ગાલમાં જરા હસી.

“ તારા પોથેરમાંથી તારી માએ કેરીઓ મોકલી છે. ઘરમાં ચૌનાં લાગ પ્રમાણે સૌએ તેમાંની ખાધી અને તે તો હજી મુખી એક પણ કેરી ખાધી નથી. આ લે અને અહીં બેસીને ખા જોઈએ ” એમ કહી હીરાએ પાંચ સાત કેરીઓ સફળથી વહુ આગળ મુકી.

“ ખાઈશ, હું પછી ખાઈશ. ” એમ કહી મુશીલા જરા ખાઈ હકી. પણ સામુએ તેને ત્યાંજ અટકાવી અને કહ્યું “ આમ ખાવા પીવામાં તે વંચી લાજ શાની ? મુશીલા, હું ખરું કહું છું કે ખીલ એકાદા ઘરમાં, આ તારી શરમથી તું અપવાધી રહી હોત હો, નીચે બેસ અને મારા દેખતાં ખા જોઈએ. ”

મુશીલા શરમાઈ અને મંદહાસ્યની સાથે મનોહર-મુકુમાર નાગ્નુક ટોક કોમળ વેલી પ્રમાણે નીચે નમાવી જ. મળા પગના અંશુકાંના નખ તરફ જોવા લાગી. આ જોઈ હીરા બોલી “ મારા દેખતાં ખાવાની તે શરમ શાની ? ” ઠીક ત્યારે આ કેરીઓ લે અને તારા એરણમાં જઈને ખા, પછી તો થયું ને ? પણ જરા જલદી પરવારજ હો માફ માથું ઝાળવું છે. માટે જલ્દી જા.

મુશીલા કેરીઓ લેઈ ત્યાંથી જતી હતી તવાના ટાથીની નજર સંડેજ તેના હાથમાંના ફાગળપર પડી. તેણે થ ધી મમ

તાથી પૂછ્યું. “ અલી, આ કેનો કાગળ ? શાંતિલાલનો જ-
ણા છે. ખુશીમાં છેને મારો લાડકવાયો ! ! ”

સુશીલા એકદમ લાનપર આવી. લગ્નગથી તેનું સુંદર
મુખક્રમળ આરકૃત થઈ ગયું. કપાળપર પરસેવાના ણિંદુઓ
ચમકવા લાગ્યાં, તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મુખમાંથી એક પણ શબ્દ
નીકળી શક્યો નહીં. તેની આવી સ્થિતિ જોઈ આખરે ડાશી
ગોલી “ શરમાય છે શું કરવા છોકરી ? ખુશીમાં છેને મારો
શાંતિલાલ ? ”

“ હા ” એટલાજ અક્ષર-તે પણ અડધો ગહાર-ઉચ્ચાર
કરી, અતિ ઉતાવળથી જેમ તેમ કેરીઓ જોળામાં મૂકી
પોતાના ઓરડા તરફ દોડી ગઈ. પલંગપર કેરીઓ મૂકી, અ-
મરને પોતાની સામે જોસાડી વણા પ્રેમથી પુનઃ પુનઃ સુશીલા
અમરનું ચુંબન કરતી હતી. “ કાકી મને કેરી આપ ”
એવા કોમળ-પ્રેમાળ શબ્દોથી અમર કેરી ખાવા કાકીને વિ-
નતી કરતો હતો.

અરે હુસ્ના, કેરી ખાવી છે કેમ ? નાના છોકરાએ કેરી
ન ખાવી હો કે ? એન કહી સુશીલાએ પુનઃ અમરના કોમળ
ગાલનું ચુંબન કર્યું. પછી અમરને નીચે જોસાડી એક કેરી
કાસે એક પીરી તેના હાથમાં મૂકી. કાકી ભત્રીજાને અમૃતમય
અંશુ કેરીઓ આપતો હતો. તે વખતે એકાએક ઓરડાનું
દરવાજું ખોલવામાં આવ્યું હતું. તરફી દિશામાં હાથકરતી
હતી. એ જાણવા કાગળ થઈ તેને દેવેનિ સુશીલાને કહેવા

આનંદ થયો, અને પ્રકુશલવદને બોલી “ એન, કેવી વખતપર
આવી ! હું તનેજ યાદ કરતી હતી ! ”

“ વારૂ, વારૂ, બસ કર બેન, આ ઉપર ઉપરનું બોલવું.
કેમ વારૂ, આજ મારી આટલી બધી થી જરૂર પડી ? ”

આ તરૂણી દોષ એ પ્રિય વાંચકોને અહીંજ જણાવવાની
જરૂર છે. મુળચંદ શેઠના સમાવદાલા પેઢી જ આ તરૂણી
હતી. તેનું નામ સરલા હતું. સરલાના બાપનું પર મુળચંદ
શેઠના ઘરથી બહુ દૂર નહોતું. સરલાના બાપની સ્થિતિ સા-
ધારણ ગરીબ હતી. પણ અરલાને સાસરું સાડું મળ્યું હતું.
લક્ષ્મીચંદ નામના એક સરકારી પેન્શનર અમલદારના પુત્ર
કાંતિલાલ સાથે સરલાનું લગ્ન થયું હતું. મુશીલાના બાપના
ઘરની જોડે જ કાંતિલાલ રહેતો હતો. એટલે પીયેરમાં મુશીલા
કાંતિલાલને નાનપણથી જ બોળાવતી હતી. લક્ષ્મીચંદ અને
તેના કુટુંબના માણસો મુશીલાના પર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા.
મુશીલાના સુસ્વભાવથી કાંતિલાલ તેને ઘણો ચાહતો હતો
અને સગી બેન પ્રમાણે તેનાપર પ્રીતિ રાખતો હતો. શાંતિ-
લાલ અને કાંતિલાલ બંને મુંબઈમાં એકજ કોલેજમાં અભ્યાસ
કરતા હોવાથી બન્ને એક બીજાના સ્નેહી હતા, તેમજ સરલા
ને મુશીલા વચ્ચે પણ ઘણો સ્નેહ હતો. કાંતિલાલના શિક્ષ-
ણથી સરલા શુભસંપત્ત થઈ હતી. મારાં મારાં પુસ્તકો વાંચી
તે પોતાના જ્ઞાનમાં હંમેશા વધારો કરતી હતી. આખી વા-
ર્તાના પ્રસંગે તે પોતાના બાપને ઘેર આવી હતી.

કહેવાય. કહે છે હજી કાગળની આશા છોડી દેવાય નહીં, વાર, તું તો મારું સમાધાન કરે છે, હોય, બેન અમે તો હવે ઘરડાં થયાં, એટલે જીવાનીયા જેવી અમને હોંશ ન જ હોય, માટે અમારે તો સમાધાન જ માનવું જોઈએ. કેમ નહીં કે ? પણ બેન, મને તારો કાગળ તો જતાવ, શું લખ્યું છે તે તો જોઈ ! ”

“ સુશીલા તદન શરમાઈ ગઈ. તેના સુકુમાર-મોહક ચહેરાપર મદનની ચળકતી પ્રતિમા આવી ઉભી રહી. પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતાં સુશીલા પોતાનું ચંદ્રમુખ ઉંચું કરી બોલી “ પણ ઘરડી તું ક્યારથી થઈ બેન ? ”

તરતજ સ્મિતહાસ્ય સાથે સુશીલાના ચંદ્રમુખ સામે ચંદ્રખિંબ જેવા મૂખે તેના સામું જોઈ સરલા બોલી, “ હું કે ? આજ આઠ દિવસ જ થયા, સુશીલા, સ્ત્રીઓને આવુંજ ઘડપણ આવે છે ! પતિ પાસે હોય ત્યારેજ તેમનું તારણય, અનં પતિ દૂર ગય એટલે છતે તારણયે ઘડપણજ કહેવાય, સમજી કે બેન ? તું ૧૫ વર્ષની કુમળી મદનવેલી છે પણ હાલ તો તને પણ પતિવિરોગથી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે. મારી લાડડી તેના નીચે શું બુઝે છે ? અંશુકાના નળમાં મદનનું પ્રતિનિધ દેવાય છે, ત્યાં જોઈએ નહીં. ” એમ કહી પ્રેમય. સુશીલાનું મોં ઉંચું કરી, તેના સુવર્ણ ગાંઠપર બેઠેલી મદન નૃપતિ દેવ કરવા ત્યાં જરા-પ્રેમ ચુંટલી ખાલી ફરીથી બોલી “ પણ તો કાગળ ને જતાવીશ કે નહીં ? ”

“ તારા મનમાં જે વસ્તુ તેને તું કાંઈ ઊઠનાર છે ?
પણ પહેલાં મારી એક વાત સાંભળ ”—મુશીલા બોલી.

“ પહેલાં મને કાંગળ બતાવ, પછી હું તારી એકને
બદલે દશ વાતો સાંભળીશ. ” સરલાએ કહ્યું.

“ ઠીક બેન, બતાવું છું. પછી તો થયું ને ? પણ હવે
આમાંથી જે કેરીઓ તો ખા ! ”

“ આ વખતે મારાથી કાંઈજ ખંવાશે નહીં. ”

“ કેમ વાડ ? અમારી ગરીબની કેરીઓ ખાધાથી
શ્રીમંત વટલાઈ વ્તય છે ! કેરીઓ ખાધા સિવાય તને જવા
દેવાની નથી. ”

“ એમ જો કહીશ તો આ બધી કેરીઓ હું એકલીજ
ખાઈ જઈશ હો ! ”

“ જોહો, એટલી કૃપા મારાપર ઠયાંધી ધાય ? ”

“ ખરેખર હું મશકરી નથી કરતી. પણ બેન, આટલી
બધી કેરીઓ ખવાશે વાડ ? ”

“ એમ કેમ પૂછે છે ? તું હું, અને મારો ગાંડીયો
અમર ! ”

ઠીક ત્યારે, એમ કહી સરલાએ એક કેરી કાપી, તેનાં
ચીરીયાં ઠરી ત્રણે જણે ખાધાં. પછી બીજી કેરી ખાધી. કેરી
ખાધા પછી મુશીલા પાણી લેવા નીચે ગઇ. કાઠી નીચે ગયેલી
એકને અમર રડવા લાગ્યો; પણ તરતજ મુશીલા પાણી
લઈને ઉપર આવી અને કેડમાં ઘાલી એક કેરીની ચીરી તેના

હાથમાં આપી એટલે તે શાંત થઈ ગયો. પછી સરલા બોલી.
“વાહરે, તું, હિસાબ તો ત્રણનો ગણાવ્યો અને તુતો
ખાતીજ નથી.”

અમર રડતો હતો તે તો છાનો રહ્યો, પણ તેનાં રડવાનો
અવાજ સાંભળી તેની મા-જડાવ સુશીલાનાં ઝોરડામાં દોડી
ગઈ, અને ક્રોધમુદ્રાથી અમર સામું જોઈ તેને સુશીલાની કેડ-
માંથી ખેંચી લીધો અને તેના ઝરડામાં જે ચાર ઘણા મારી
ક્રોધાવેશમાં મોટેથી બોલી “ સુવો, ચંડાળ ક્યારનો ખાવા
માટે જાણે મરી જાય છે ? આ નરક ન ખાધું હોય તો નહીં
જીવાય વાડ ? પથરા જાને મારા રોયા ! ”

ખીચારો અમર-“ કાકી, કાકી-” કંઠી મોટેથી રડવા
લાગ્યો. ફરીથી જડાવે તેના ગાલપર જે તમાચા લગાવી કહ્યું
કે “ સુવો, હજી કાકીને બોલાવે છે કે ? તેનું નામ દઈશ તો
જીવ કાઢી નાંખીશ. ”

સુશીલા તો સજ્જડ જ થઈ ગઈ. તેની આંખમાં આંસુ
ભરાઈ આવ્યાં. એટલામાં જડાવ પિશાચરૂપમાં ત્યાંથી જતી
રહી. આ જોઈ સરલા પણ ટાલીજ થઈ ગઈ. તે બોલી “ આ
શું બેન, આવું કારસ તો મેં ક્યાંય જોયું નહીં ! ”

સુશીલા રડતી રડતી બોલી “ સરલા, તું અહીંજ છે,
કહે જોઈએ, આમાં મારો કાંઈ દોષ છે ? ”

“ તારો અપરાધ ? સુશીલા ! ભત્રીજાને હૃદયાર લાડ
કરી, પુત્ર પ્રમાણે માયા બતાવે છે એજ તારો દોષ બેન ! ”

મનમાં શું છે તે કાંઈ સમજાતું નથી. નાહક ઘરમાં ક્યેય ગાભાટે કરતાં હશે વાડ ?

બિચારી સરલા તો મૈનવ્રત ધારણ કરી બેઠી અને થોડીવાર પછી તે પોતાને ઘેર જવા નીકળી. “ પછુ હુંજુ તો વરસાદ રહી ગયો નથી ” એમ કહી હીરાએ તેને જવા દીધું નહીં. સરલાએ ત્યાંજ રાત રહેવાનો વિચાર કર્યો. હીરાએ એક નોકર સાથે સરલાની માને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે સરલાને આજ અહીં રાખી લીધી છે.

થોડીવાર પછી સુશીલા અને સરલા એક ઓરડામાં જઈ વાતો કરતી બેઠી.

પછી જડાવે ક્રોધના ભેરમાં અને અદેખાઈના તોરમાં પોતાનું મોં ભેરથી ઉપાડ્યું; સુશીલા, સરલા અને સાસુને ઘણું અયોગ્ય શબ્દો કહી ગાળો રૂપી કુલોથી તેમની સારી પૂજ કરી. એટલેથીજ તેને સંતોષ થયો નહીં ત્યારે શાંતિલાલ અને કાંતિલાલના નામનો ઉચ્ચાર કરી તેમની સાથે અંગ્રેજી ભણેલાં સર્વને ગાળો ભાંડી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. હોશી સાસુએ તેને ઘણી સમજાવી પણ તેણે માન્યું નહીં અને લાજ તથા મર્યાદા છોડી સસરાને પણ બે ચાર ચોપડાવી; પછી પતિને ઉદ્દેશીને થોડો પ્રસાદ મકનહુને આપી પતિ-લકિત દર્શાવી. ગમે તેવું અયોગ્ય બોલનાં રાત્રીના દશ વાગ્યા; આગરે તે થાકી ગઈ ત્યારેજ સુપ થઈ.

રાત્રીના દશ વાગી ગયા પછી સુશીલા અને સરલા પોતાના સુવાના ઓરડામાં વાતો કરતી બેઠી.

“ અરે બાઈ, આ તો જાણે છંછડાયલી વાથલ જ તો ?
તેનું મોં પણ દુખ્યું નહીં ! ”

મુશીલા જાયલીત થઈ અને ધીમે ઘાટે બોલી, “જવાદે
બેન, તે વાત કરીશજ નહીં, નહીંતો વળી પાછો દાવાનજ સ-
ળગી હશે.”

“ ઓહો ! આમ બીવાથી તારા દહાડા ચી રીતે જશે ?
આ તો રોજનું લાગ્યું—”

“ સરલા બેન, તને મારા સ્વપ્ન છે, બોલીશ નહીં ! તે
આજે જોયું માટે તને નવાઈ લાગે છે. આતો રોજનું છે. મારું
લાગ્યું હું ભોગવીશ. મારો શુભ તો થરથર કંપે છે. તે વાતજ
જવા દે, બેન તારે પેલો દાગજ જોવો છે ને ? ”

સરલાનું ચિત્ત બીજી વાતો તરફ દોરવાના ઇરાદાથી
મુશીલાએ શાંતિલાલનો પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યો. સરલા તર-
તજ ઝિમનવદને પત્ર વાંચવા મંડી ગઈ. પત્ર પૂરા વાંચી બોલી
“ મારા ભાઈએ તો આ કાગળમાં એકજ મુદ્દો—એકજ
વાત લખી છે. ‘ કોઈનો દેવ કરીશ નહીં, કલેશ કરીશ
નહીં, સંપત્તી રહેજે, સાશુ સસરા અને વડીલ જનોની મુશુવા
કરજે, મોટા ભાઈના છોકરા તારાજ સમજજે, ’—વાહરે વાહ,
જોયું બેન, બન્ને એકજ કોલેજમાં ભણે છે ને ? ” એમ કહી
સરલા હસવા લાગી. એટલામાં સરલાની નજર તેના લુગડા
તરફ ગઈ અને બોલી “ આ શું બેન ? લુગડું એટલી વારમાં
ફાટ્યું શાને ? ”

“ મેં નથી અલી તેં ફાડ્યું, કાલેં તડકામાં મુકવા મૂક્યું હતું. ”

“ તો શું તડકાએ ફાડ્યું ? હું બધું જાણું છું જોન ? બધે વાતો થાય છે તે જોડી નહીં, એ તો એમનું જ કામ. ”

“ જોન, નાહક શાને બકવાટ કરે છે ? ”

“ વારૂ, વારૂ, મને ડહાપણ શીખવે છે ? આતો જાણી જોઈને કોઈએ ફાડેલું જણાય છે. બાઈ, આવો દ્રેષ તે ક્યાંનો ? ”

સુશીલા શાંત સ્વભાવે બોલી “ હશે, કોઈ છોકરાએ ફાડ્યું હશે, તેમને ફાડીને શું મળવાનું છે ? બજ્યું. જવા દેને આ વાત ? ”

“ આજ તો તારી અકલનો નમુનો ! કાંઈ મળે માટે કોઈ ફાડતું હશે કે ? હમણાં જ બધાને ગાળોનો પોશાખ આપ્યો; તેથી તેને શું મળ્યું ? આજ સુધી કોઈએ તારું લુંગડું ફાડ્યું હતું કે ? ”

“ હા, ઘણી વખત, પણ હું એમ સમજતી હતી કે કોઈ છોકરાની રમતનું આ કામ હશે. ”

“ અરે, ગાંડી જોન, આવા પુરૂષ જેવા વિચાર રાખવાથી સ્ત્રીઓનું નલે કે ? એમાં શું, એમ લલે તેમને મુંબઈ બેઠા લાગે ! તે તો જાણતા હશે કે બધી સીતા અને સાવિત્રી—સતીયો છે. ‘ કોઈની જોડે વઢવું નહીં; સંપથી રહેજે, ’ એમ તે તો લખ્યા કરે, પણ આવી વાઘણોને ન દબાવાથી તારા

મુરા હાલ થયે. બાઈ, આંધી બાઈઓના સાપડા પાત્ર કેવા ?
તે પણ તેમના જ જેવાં મૂર્ખા—”

સુશીલા ગભરાઈ ગઈ ને બોલી : “ જોન, જવાદે આ
વાત, ઉધ નથી આવતી કે ? ” એમ કહી સુશીલાએ એકદમ
દિવો બોલવી નાંખ્યો.

પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં બન્ને વાતો કરતી હતી એટલામાં
સરલાએ સુશીલાના કાનમાં કહ્યું : “ જોન મત્રા તો જો, કોઈ
બારણા આગળ ઉભું રહી આપણી વાત સાંભળે છે.”

“ સાંભળવા-દે, તેની આપણને શી પર્વા છે ? સરલા,
એટલી ઉંઘી જાને હવે ? ”

એટલામાં બારણા આગળથી કોઈ ધીરે ધીરે દોડી ગયું.
પગલાંનો અવાજ સાંભળી સરલા હચમચી પડી ને બોલી, “ જોયું
કે જોન, ચોર પકડ્યો.”

પછી સરલાએ સુશીલાને અનેક વાતો કહી, સંસાર
સંગ્રામી ઘણો ઉપદેશ કર્યો. આનંદથી સહ ઉપદેશની વાતો
કરતાં કરતાં રાત ક્યાં ગઈ તે સમગ્રાયું પણ નહીં. સવાર થતાં
જ સર્વને પૂછી સરલા રોજ આવવાનું કળુલ કરી પોતાને
ઘેર ગઈ. શાંત સ્વભાવની સુશીલા, મુંઝે મોઢે શોકાતુર વદન
ઘરનું કામકાજ કરવા મંડી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

શેઠ અને શેઠાણી.

આસો માસ અડધો વહી ગયો હતો. દીવાળીના શુભ તહેવારોના દીવસો નજીક આવતા હતા. બીજા સર્વ તહેવારોમાં દીવાળીનો તહેવાર આનંદદાયક અને ખુશીખુશાલીનો હોવાથી આખા શહેરમાં સૌ કોઇ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે તૈયારીઓ કરતાં હતાં. બાળક, તરુણ, વૃદ્ધ સૌ કોઇ દીવાળીની રાહ જોતાં હતાં. દૂર ગયેલો પતિ હવે જલદી મળશે એવી આશાએ વિચેલી તરુણીઓ દીવાળી નજીક આવવાથી આનંદ પામતી હતી. વૃદ્ધ માતા પિતા દેશાવર દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા ગયેલા પુત્રોને મળવાની આતુરતાથી દીવાળીની રાહ જોયાં કરતાં હતાં. હવે સાડું સાડું ખાવાનું મળશે અને સારા સારા વસ્ત્રો પહેરવા મળશે એવી ઇચ્છાથી નાનાં છોકરાં આનંદથી કુદકા મારતાં હતાં. પરતંત્રતા ભોગવના પુરુષો ચાર દિવસ વિશ્રાંતિ લેવા તે આનંદમય સમય માટે ઉન્મુક થઇ રહ્યાં હતાં; સારાંશ સૌ કોઇ પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વાભાવિક ગુણના પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા ઘણા આતુર થઇ રહ્યાં હતાં.

આ જગતમાં સુખ દુઃખનું મિશ્રણ થયેલું જણાય છે. કેવળ સુખ અથવા કેવળ દુઃખનું સામ્રાજ્ય કોઇ પણ સ્થળે જણાતું નથી. જે વાતથી અગર જે વસ્તુથી એક જણનું હૃદય આનંદ પરિપૂર્ણ થાય છે તે જ વાત અથવા તે જ વસ્તુથી બીજાનું હૃદય

કંપે છે એવો આ જંગલમાં એક નિયમ છે ! એક રાત્રી મરણી
ખામ્યો, બીજો રાત્રી ગાદી પર બેઠો; એકને માટે લોક આનંદ
પ્રદર્શીત કરે છે, ત્યારે બીજો તરફ દુઃખ પ્રદર્શીત કરવામાં
આવે છે; માયા મોહના ત્યાગી મૃત્યુ લોકને છોડી, જનારની
ઝી, પુત્ર, કન્યાદિક તેની પાછળ લાયકર ચીથો પાડી રહે છે,
ત્યારે દુષ્ટ બુદ્ધિના માનવી પશુ-તેના શત્રુ આનંદાશુ ઢાંઢે છે;
જાણી બીજો તરફ જોઈએ તો કોઈ રહતું પણ નથી ને હસતું
પણ નથી. ત્યારે આવા પ્રકારનું હાસ્ય અને રૂઢન સાર્થક
હોય અથવા નિર્થક હોય-તેનો અદિ સાથેજ જન્મ થયેલો
છે અને અદિ સાથેજ તેનો નાશ થવાનો છે ત્યારે તેનો
અનાદર કરવાથી કેમ આવે ?

દિવાળીને હવે આઠજ દિવસ રહ્યા. મુજસાંદ શેઠ રાત્રે
વાળુ કરી એક ધાર્મિક પુસ્તક વચવા બેઠા હતા. હીરા પણ
ધર્મોપદેશ સાંભળતી સામે બેઠી હતી. બાકીનાં સર્વ કોઈ
પાનપોતાને ઠેકાણે જઈ સૂતાં હતાં. શેઠ પાંચી પાંચી રહ્યા કે
તુરંતજ ધીમે રહી શેઠાણી બોલી “ દિવાળીને તો આઠજ
દિવસ રહ્યા છે ને હજુ ઘરમાં કામ પણ કર્યું નથી. હજુ કાંઈ
સામાન પણ લાવી આપ્યો નથી, શુ કરવું છે તેની પણ
આજ્ઞા કરી નથી—”

“ હો જોઈએ તે કરે, માટે માથુ પડવડો નહીં,
હમણા તો મને દઈ આડે લાગતું નથી—”

નથી રમજના ? પણ કંઈ કરે

પ્રકરણ ૬ કું.

અંતઃપુરનો આનંદ.

દીવાળીની રજામાં શાંતિલાલ મુંબઈથી-ઘેર આવ્યા હતા. પતિનું આગમન થયું તે દિવસે તો સુશીલાના મનમાં અનેક કદબનાર જન્મી રહ્યો હતો. શાંતિલાલ પણ પ્રિય પત્નિને મળવા આતુર થઈ રહ્યો હતો. પણ શેઠના કુટુંબમાં સુધારાનો પ્રવેશ નહીં થવાથી પતિ પત્નિ આતુરતાથી રાત્રીની રાહ જોતાં હતાં. સુશીલાને તે દિવસ ઘણો મોટો જણાયો. તે જેમ જેમ રાત્રીને જલદી આવવા આમંત્રણ કરતી હતી તેમ તેમ રાત્રી પાછી હતી તેના વિયોગાગ્નિને વધારે તપાવતી હતી. આખરે સાયંકાળ થયો અને સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો, અને ક્રમે ક્રમે રાત્રીએ પોતાનો અમલ ચલાવી પ્રેમાંધ આંશુકમાંશુકનાં જોડાંઓની અરસપરસ પ્રેમ મુલાકાત કરાવી પ્રેમીજોડાઓનાં આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી લીધા. સ્ત્રીઓ પોતપોતાનું કામ પરવારી પોતપોતાના ઓરડામાં સૂવાને ગઈ. પુરૂષમંડળ બહારના એક ઓરડામાં વાતો કરતું બેઠું. સુશીલા-મનોહર સુશીલા ધીરે ધીરે પૃથ્વીપર પગ મૂકી, પોતાના જમણા પગના અંગુઠા તરફ નજર કરી તેમાં દેખાતી મૂર્તિ સામે જોઈ, પોતાના ઓરડા તરફ ગઈ. આ સુકુમાર બાળાના પગ મદનરાજ જમીનપર અદ્રશ્ય રહી ખેંચતા હતા. પણ સુશીલા તેની દરકાર ન કરતાં એકપછી એક પગલાં ભરી

પોતાના અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ. આજ તેની મુખમુદ્રા પર
 અનેક પ્રકારનાં ચિન્હો જણાતાં હતાં. ચોરડાના એક
 ખુણામાં એક ટેબલ પડ્યું હતું, તેના પર એક વિદેશી દીવો
 બળતો હતો. ટેબલ પાસે એક પુરશી પડી હતી, દીવાની જ-
 માંથી બાજુ પર કેટલાંક પુસ્તકો મુક્યાં હતાં. અને તેની જોડે
 એક ટેબલ-વૉચ (ટેબલ પર મુકવાનું ઘડિયાળ) કટકટ અ-
 વાજ કરતું હતું. મુશીલા ચોરડામાં જઈ પુરશી પર બેઠી અને
 ઘડિયાળ તરફ જોઈ એકદમ ચમકી બોલી કે “ અરે જાણ,
 સાંઘદય વાગ્યા; ” પછી ટેબલ ઉપર પડેલું એક પુસ્તક હાથમાં
 લીધું. તે તરૂણીના કોમળ હસ્તનો સ્પર્શ કરવા નિર્જિવ પુ-
 સ્તકને પણ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાથી એક પુસ્તક લેતાંની સાથે
 ખીચું પુસ્તક તેના પર ધમ્મી પડ્યું. કટકટ કરતું ઘડિયાળ
 તેનું તારૂણ્યની હાજવા યા તેનો સ્પર્શ કરવા મુકુમાર તરૂણીની
 છાતી પર પડી ખોળામાં જઈ બેઠું. અચેતન કાયામાં એકદમ
 ચેતન્ય પ્રગટ થયેલું જોઈ મુશીલા એકદમ ઉભી થઈ. પુસ્તક
 અને ઘડિયાળ જ્યાંનું ત્યાં મૂક્યું પણ ઉભી થતાંની સાથેજ
 નવી ક્ષેત્રનની નાળુકે ખુરશી ઢળી પડી. ખુરશીને બરાબર
 ઝાંઝવી ફરી જોઈ મુશીલા ઘડિયાળ તરફ સ્મીત હાસ્ય સાથે
 જોઈ રહી. અચેતન વસ્તુઓ અને મુશીલા વચ્ચે મદને અદ્રશ્ય
 રહી કલહ મચાવ્યો, એટલામાં શાંતિલાલ ચોરડાનું બારણું
 હઠાડી અને ફરીથી તે વાત્રીને અંદર આવ્યો. શાંતિલાલને
 જોઈ મુશીલા ટેબલ પાસેથી ખમ્મી જઈ પાસે પડેલા પલંગ
 તરફના ખુણા તરફ જતી હતી. એટલામાં શાંતિલાલે તેનો

જેમણે હાથ ઝાલી સિમત હાથથી પૂછ્યું કે, “ કેમ ક્યાં નાચી જવાનો વિચાર છે ? ”

હસ્ત સાથે હસ્તનો પાછી આતુરતા પછી સ્પર્શ થતાં જ મદને સુશીલાના શરીરમાં હસ્તને રસ્તે પ્રવેશ કર્યો અને વિજળીની પેઠે સર્વાંગમાં કુદકા મારવા લાગ્યો. સુશીલા લલ્લનયમાન થઈ ગઈ, તેના મોમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળી શક્યો નહીં. તે તો નીચું જોઈને હાથ્યા ચાથ્યા વગર ઉભી જ રહી. તેની આવી દિગમૂઢ જેવી થયેલી સ્થિતિ જોઈને શાંતિલાલે ફરીથી પૂછ્યું “ સુવાનો વળત થઈ ગયો કેમ વારૂ ? ”

જવાબમાં સુશીલા કાંઈ જ બોલી નહીં, પણ માત્ર વક્ર-દ્રષ્ટિએ પતિ સામું જોઈ તરત જ નીચે જોયું.

“ મારા કાગળનો જવાબ કેમ ન મોકલ્યો ? ”

અતિ પ્રયાસે “ ઘેર આવવાનું હતું એટલે; ” એટલા શબ્દો બોલી સુશીલા પાછી બોલતી બાંધ થઈ ગઈ; તેનું હૃદય એકદમ ધડકવા લાગ્યું. મદન તેના વક્ષસ્થળ પર આમ તેમ કુદકા મારતો હોય એમ જણાયું.

“ મને આવવાને બહુવાર થઈ કેમ વારૂ ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળી સુશીલાએ ફરીથી પોતાના નેત્ર કટાક્ષથી શાંતિલાલને ઘાયલ કરી નાંખ્યો. હવે તેને જરા હિમ્મત આવી; શરમ અને લલ્લનને દયા આવવાથી ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા અને મદનના અમલ નીચે એ આશુકમા-

શુદ્ધના જોડાને પ્રેમરસ પીવાને તક આપી. મુશીલા શ્મીન હાસ્યથી જોલી, “ના, મને લાગ્યું કે બદાર વાતો કરના બેઠા હતા, ત્યાંથી પાછા મુંબઈ તો નહીં ગયા હોય ને ?”

“એટલે શું ?—કેટલા વાગ્યા વાર ?”

“હવે બહુ રાત પડી ગઈ નથી. મુંબઈના ધરીયાળમાં તો હવે સાત પછુ નહીં વાગ્યા હોય.”

તરુણીના અંદરુણ વંદનમાંથી પુખ્તગી શબ્દો ખરી પડતાં જ પ્રેમાવેશમાં શાંતિલાલ મુશીલાનો હાથ ઝાલી પોતાની પાસે લાવ્યો અને ખુરશીપર પોતે બેઠો. એક વખત પ્રેમ મુંબઈ કરી બોલ્યો. “મુંબઈના ધરીયાળ હું જાણું છું ઘણા ધીમા ચાલે છે, કેમ વાર ?”

“ધરીયાળ તો શું પણ મુંબઈમાં રહેનાર માણસો પણ ધીમાજ હોય છે !”

“આ તેં શી રીતે જાણ્યું ?” શાંતિલાલે ફરીથી મુંબઈ કરી પૂછ્યું.

પતિમુખે અર્થ કરેલા ગાલપર પોતાનો ગૌર વર્ણનો હાથ ફેરવી ગાલમાં દેખાતા મંદન પ્રતિબિંબને ઝાંખુ કરી, શરીરના નાજુક અવયવોને, પહેરેલી અંદરુણાના છેડાથી ઢાંકીને ત્યાંથી જરા દૂર ખસી, શાંતિલાલની દ્રષ્ટીને પોતાની પાછળજ આવવાનો હુકમ કરી રંભા પુતળી સુશિલા બોલી કે “હમણા આવવાને વાર થઈ તેથી; સમામા ભાપણ કરતી વખતે ધોનાઓને ઉપદેશ કરવા કે—રાત્રે બહુ જાગરણ કરવું

તમે ત્રણે ભાઈઓ એકઠાં મળ્યાં છે, માટે પોતપોતાનું સંભાળી
 દ્યો; બાદ કેટલીક સંસારને લગતી વાતચિત થઈ, તે સર્વ હું
 તને કાલે કહીશ. હવે રાત ઘણી ગઈ છે. ફોન પર બોલવા કરવામાં
 અર્થ શું ? ”

“ વાડ, પણ હવે માછા ક્યારે મુંબઈ જવાનું છે ? ”

“ કાલે, કહે તો કાલે જ જાઉં ! ” ગાંતીલાલે હસીને
 કહ્યું.

“ એમાં તો કંઈ નવાઈ જોઈ નથી, પણ ખરું કહો,

કેટલા દિવસની રજા છે ? ”

“ ઘણા દહાડાની છે. ”

“ પણ ઠીક, ચાકસ કહો તો શું-કે ? ”

“ લગભગ દોઢ મહીનાની રજા છે, સમજુ કે ? ”

“ ઠીક, ત્યારે હવે ઘણી વાતો જાણવામાં આવશે. ”

સુશીલા હસીને બોલી.

“ વાડ પણ જરા પાસે આવ, એક ખાનગી ચાલ

કહેવી છે. ”

“ ના, ત્યાંથી જ કહે, હું સાબરું છું. ”

“ કેમ પાસે આવતાં બીક લાગે છે ? ”

“ હા. ”

“ કેવી ? ”

“ તમારી મારી વચ્ચે અદસ્ય પહેરાવાગા ઉભા છે, ”

“ જોહા, તે કોણ ? ”

“ જેને કવિઓ ‘મદન’ કહે છે તે—”

“ હીક, તેના પર નું પ્રેમ અસ્ત્ર ફેંકું છું,” એમ કહી
શાંતિલાલ પુરશીપરશી ઉડ્યો અને સુશીલા પાસે જઈ તેની
અંદરનાનો છેદો પકડ્યો, ત્યારે નાગ્નુક શરીરને કોમળવેલીની
માફક વકવાળી, સર્વ અવયવોને સંકેતિત થવાનો હુકમ કરી
સુશીલા મોહક અંદોથી બોલી “ આ શું ? શું કરો છો ?
કોલેજમાં : આપુંજ લાણાવે છે ? સુશીલાના વક્તવ્યપર,
ચિત્તવેધક પતિ હસી, સ્પર્શ સાડ અધિરાં થઈ ગયેલાં, સુવા-
નીના ચિન્હોપર શાંતિલાલે હાથ મુકી, જમણા હાથે હડપચી
પકડી તેજોમય અંદરમુખ ઉંચુ કરી ચુંબન ન કરવાથી રીસાયેલા
ડાળી બાગુના શુભાળી ગાલનું ચુંબન કરી શાંતિલાલ બોલ્યો,
“ હા કોલેજમાં બીજા વિષયો સાથે પ્રેમશાસ્ત્રનો પણ
અભ્યાસ કરવો પડે છે. ”

બન્નેના શરીરમાં રૂવે રૂવે મદને પ્રવેશ કર્યો અને પછી
તે નિર્મળ ‘પ્રેમજોડાને’ ધક્કા મારી મદન શયનસ્થાન તરફ લઈ
ગયો અને તેમને શુદ્ધ પ્રેમની અજળ લહેર ભોગવવાનો
હુકમ કર્યો ?

જૈન સસ્તી વાંચનમાળા દર વરસે રૂ. ૩) માં ૬૦૦ પાનાનાં
અંતિહાસીક ઉત્તમ પુસ્તકો આપે છે. ગ્રાહક યદ્ય ખાતરી કરે—

લખો—જૈન સસ્તી વાંચનમાળા.

રાધનપુરી બજાર—ભાવનગર.

પ્રકરણ ૭ મું.

‘ત્યારે આનું કારણ શું’ !

ઘેર આવ્યા પછી શાંતિલાલ સ્વારમાં વહેલો ઉઠી શોય મુખમાર્જનાદિક કર્મ કરી નદી કિનારે થોડો વખત ફરવા જતો હતો; પછી સ્નાન કરી એક પુસ્તક અગર વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો; કોઈ દિવસ પત્નિ સાથે તો કોઈ દિવસ વડીલ ખંધુઓ સાથે ગૃહ સંસાર અને જ્ઞાનને લગતી વાતો કરતો હતો; લોજન કર્યા બાદ થોડો વખત વિધાંતિ લખ મિત્રમંડળ સાથે આનંદમાં વખત કાઢતો હતો. શાંતિલાલના ગુસ્સાવાળી સર્વ મિત્રો તેને અત્યંત આહવા હતા.

મુશીલા તે ખજુ ઘણી યાદી હતી સ્વાભાવિક લજ્જા ફર કરી તે હવે પતિ સાથે ખુદ્દા અંતઃકરણથી વાતચીત કરતી હતી. તે સ્વાભાવિકરીતે જુદિવાન હોવાથી પતિ તરફથી મળતા શિક્ષણનો મર્મ સમજી લઈ તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ચલાવતી હતી; પતિના અંતઃકરણની ઈચ્છા સમજી લઈ તેની મરજી પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખવા ખંનથી અભ્યાસ કરતી હતી, રાતે પત્ની સમાગમ સમયે શાંતિલાલ એકાદ જ્ઞાનનું પુસ્તક તેને વાંચી સલાખાવતો હતો અને કોઈ વખત મુશીલા પાસેથી ખજુ વંચાવી લેતો હતો. અત્યાર મુશી શાંતિલાલને ઘરની એક ખજુ વાત કહી નહોતી, કારણ પતિના આનંદના અંગ કરાવવાનું તે યોગ્ય ધારની નહોતી. આખરે શાંતિલાલની

મુશીકાને જ્યાં આપવાનું મુખ્યું નહીં ને તે જો-
યામાં પડી અને જોડી “ હા, હીક યાદ આપ્યું પૃથ્વી શી
રીતે કહે છે તે હું પણ બુદ્ધી ગમ. માટે ફરીથી
કહે તો તારું.”

“ હીક વળી કોઈ દિવસ તે પાત્ર હું તને સમજાવીશ.
હવેનાં, વર્ષનાં શિખવાથી શા શા ફાયદા થાય છે, શિક્ષણથી
મનુષ્યનું અભિવૃદ્ધિ શી રીતે અવૃદ્ધિ પામે છે, સ્વચ્છતાથી
શા ફાયદા છે, ઇલાકી વાંતો કેટલાક પુરૂષો પણ જાણતા
નથી, તો તેની વાતો તારી દેરાળી જોવાળી શી રીતે બાળે ?
તે સ્વચ્છતાની યોગ્યતા ન હોય તેની પામે તેવી પાત્ર કાઢવી
એ પાત્ર કાઢનારની જ બુદ્ધ છે. તેમજ શિક્ષણ શીધું હોય તો
સ્વચ્છતાથી શા ફાયદા થાય છે તે સમજી શકત અને તારી
અકરી કરવાને બદલે તેમજ તારું અનુકરણ કરત. માટે આ
કોઈ તેમજ નથી. તેમજ અજાણનો દોષ છે. સાચાંશ તેમની
દોષ તરફ હાથ ન આપતા આપણે આપણું યોગ્ય કરીએ
કર્યા જ કર્યું.”

“ હું પણ તેમજ કહે જુ તેમની કાંઈ બીજાકુદ પાત્ર
નિવરણ કરતી નથી.”

“ તારું તો આ નવાકનીજ પાત્ર કહીએ, તું કોઈ
તો કહત નથી, તો પડી તે કાંઈ તારું, તારાજી આપણે બદલે છે.”

આ કાંઈ પાત્રને સુધીકરને બાહુ દોષ થયું તો પણ તે
જ ન અને જાણે સ્વચ્છતાથી “ હું તે હું બાળું તારું ? અજાણ

ત્યારે આટલું બોલ્યા ત્યારે હવે મારા પંજુ બે શખેડો સંભળ્યો. મારી પેટી ઉઘાડીને જોયો એટલે જળારો કે માડું એક પજુ લુગડું ફાડ્યા સિવાયનું રહ્યું છે ? હું તડકામાં લુગડા મુકવું તેમાં પણ મારો દોષ મારા પુસ્તકો જુઓ, તે પણ બધાં કોઈએ ફાડ્યાં છે. આમાં પણ મારોજ અપરાધ ? રાંધતી વખતે હુંજ કે દાળ શાકમાં બે બે અને ત્રણ ત્રણવાર મીઠું નાખું છું ? સાસુ, સસરાને સાડું ન ખાવા દેવું એવો મેં જ નિશ્ચય કર્યો છે કે શું ? ” બોલતાં બોલતાં મુશીલાની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. “ કોઈક વખતે કદાચ હું કંઈ જવાબ આપું તો તે કહે છે કે ‘ તારે શું બાઈ, તું તો લખતાં વાંચતાં શીખી; તારી આગળ અમારો શો હિસાબ ? ’ વાડું કંઈજ ન. બોલું તો કહે છે કે ‘ બાઈ, તું શા માટે અમારા જેવા મૂર્ખ સાથે બોલે ? પોતે બહેલી અને વળી પતિરાજ અંગેજી બહે છે; ત્યારે અમારી સાથે તું શા માટે બોલે ? ’ વાડું, જલદી રાંધવાનું શરૂ કરું તો કહે છે ‘ અમને બાઈ કયાં રાંધતા. આવડે છે ? હાહી તો એકલી મુશીલાજ છે. ’ ઠીક, મોટી રાંધવા બાંડ તો કહે છે કે ‘ બાઈ, મુશીલાને કયાંથી વખત મળે ? તેમનો ગધો વખત પુસ્તક વાંચવામાં જાય છે. માગાપ પૈસાદાર ને પર પણ પૈસાદાર થવાના હવે તેને કાગળ ચાની હાય ? ’ તેમના ઇકરાને તેડીએ તો કહે ‘ રહેવા દો, બાઈ તમારી કેડ હુખશે, ને ન તેડીયે તો કહે ‘ ઇકરો રહે છે, પણ કોઈ તેડે છે ? ’ આવો દંગદાળ વિનાનો ન્યાય આ ઘરમાં છે, મને અમર બહુ વડાવો છે. આજ તેને મેં ઉચ્ચી કેડમાં

લીધો ત્યારે તે જોડ્યો ‘કાકી હું તારી પાસે નહીં આવું,’
 મેં પુછ્યું ‘એમ કેમ અમર ?’ ત્યારે તે જોડ્યો ‘કાકી,
 મા મારાપર રીઆઝ છે અને કહે છે કે કાકી પાસે જઈશ તો
 મારે મારીશ.’ એનો અર્થ શો ? આટલું જોલી સુશીલા
 મોટેથી રડી પડી. શાંતિલાલ પણ ઘણો શોકાતુર થયો અને
 સુશીલાનો હાથ ઝાલી જોડ્યો “ગાંડી ક્યારની રહે છે શું
 કરવા ?” પતિના પ્રેમાળ શબ્દોથી તેનું અતઃકરણ બહુ
 લરાઈ આવ્યું અને શાંતિલાલની ઓતીપર માથું મૂકી નાના
 છોકરાની પેઠે રડવા લાગી. થોડીવાર પછી શાંત થઈ સુશીલા
 જોલી, પોતાના સારા વર્તવિથી શત્રુ પણ મિત્ર થાય છે.
 તમે કહો છો તેજ હું બધાં વાક્યો સંમમ્બુદ્ધિ સાથે વર્તન
 એટલે શું ? અને ખરાબ વર્તન એટલે શું તે હું કાંઈજ સમજી
 શકતી નથી. શું કરું તો દેરાણી બેઠાણી મને સંગી બહેન
 પ્રમાણે ગણે તે કૃપા કરી કહો એટલે તે પ્રમાણે વર્તિશ.”

સરળ સ્વભાવની સરળ સુશીલાના ઉદ્ગાર સાંભળી શાંતિ-
 લાલ વિચારમાં પડી ગયો. સુશીલાના સુશીલ અને નિષ્કપટ સ્વ-
 ભાવની મનમાં પ્રશંસા કરી. શો જવાબ આપવો તેની સુઝ
 પડી નહીં. ઘણી વખત તે તેમજ જેસી રહ્યો. પછી પોતાના
 હાથે સુશીલાના આંસુ લુછી નાંખી શાંતિલાલ નરમ અને દયાળુ
 સ્વરે જોડ્યો “હું સત્ય કહું છું કે આનો ભેદ હું કાંઈ સમજી
 શકતો નથી. તારી વર્તણૂક સારી નથી એમ હું માનતો નથી.
 પણ કારણ સિવાય તો કાર્ય થતું નથી. અને તે કયું ? મત્સર,
 અદેખાઈ. બીજાનું સાથે કેટલાક જોઈ શકતા નથી. પણ હાલ

તો નેઝની અને આપની સ્થિતિમાં કંઈ જોડ નથી, તેથી
અદેખાઈ ઉપસ થવાનો માર્ગ નથી. ત્યાં આનું કારણ શું ?”

પ્રકરણ ૮ મું.

મુંદરીનો જાદુ.

બીજા દિવસની રાતે મુંદરી ઉગ્રીકાપર માંડુ મૂંડી મુસ-
દારા નાખતી હતી; આ પાસેથી પેલે પાંચ આજોડતી હતી.
મનમોહનલાલ મુંદરીના આ ચાળા ભોળજી રહ્યો હતો. આખરે
તેને શાસ થયો અને જોડ્યો. “ તને આજ કંઈ થયું હોય
એમ લાગે છે, રોજ રોજ મને આ વાત પસંદ પડતી નથી.”

એક વધારે મુસકારો નાખી મુંદરીએ જવાબ આપ્યો
“ મારાથી પણ રોજ આ અપમાન સહન થતું નથી, મને મારે
પીયેર મોકલી દોને ? ”

મુંદર હરધડીએ ‘ પીયેર મોકલો ’ એમ કહી દમ દેતી
હતી, પણ મનમોહનલાલને તે દિવસ તેનો દમ સહન થયો
નહી, અને કોપથી જોડ્યો કે, અત્યારે જતી કેમ નથી ?
દોષે તારા કાથ જાડ્યો છે ? ”

કડવા શબ્દો સાંભળી મુંદરીનો મીઠાજ ખચી ગયો,
અને રડીને જોડી “ જોને હું ન ગમતી હોઉં તેણે શા માટે
મારી સાથે જોડવું જોઈએ ? હું આ ઘરમાં હવે એક દિવસ

પણ રહેવા માગતી નથી. આવતી કાલેજ હું મારે પીયર જતી રહીશ—”

“ કાલે શા માટે, હમણાજ જાને.” મનમોહને કોધથી કહ્યું.

“ હીક જુઓ ત્યારે હું જાઉં છું. ” એમ કહી સુંદરી પથારી પરથી ઉઠી, મનમોહનલાલે જોરથી તેનો જમણા હાથ પકડ્યો, અને બોલ્યો “ ચુપ રહે અને સુઈ જા, એકે અક્ષર જો બોલીશ તો તારી વાત પછી તું જાણજે. ”

લગ્ય, હજી અને કોધથી સુંદરી પાછી પથારી પર સૂતી અને રડવા લાગી. અડધો કલાક વહી ગયો તોપણ સુંદરી તો રડતીજ હતી. એ જોઈને મનમોહનલાલે ધાયુ કે ખરેખર આજ કાંઈ વિશેષ પ્રકાર જાની આવેલો હોવો જોઈએ, નહીંતો આ રડવું આટલે સુધી લાંબાયું નહોત. આ વિચારની સાથે સુંદરી પરની દયાએ તેના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કર્યો અને નાહક તેને ખીજવવા માટે તેનીજ સાથે પશ્ચાતાપ પણ ઉત્પન્ન થયો. થયેલા પશ્ચાતાપનું પ્રાયશ્ચિત લેવાના હેતુથી મનમોહનલાલે પ્રેમથી સુંદરીનો હાથ ઝાડ્યો અને પુછ્યું કે “ આજ તને શું થયું છે ? ”

મનમોહનલાલે પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ ન આપતાં, તેનો હાથ તરછોડી નાખી મોંઢુ ફેરવી મોઢેથી સુસકારા નાખવાની શરૂઆત કરી. આ જોઈ મનમોહનલાલ ગભરાઈ ગયો અને ખરેખર સુંદરી આજ કાંઈ મોટા સંકટમાં આવી પડી છે એમ ખાસ માની તે તેની છેક પાસે ગયો અને તેનું સમાધાન કરી

જોઈયો “ શું થયું છે અને શું નહીં તે કહ્યા સિવાય હું તેનો ઉપાય શો કરી શકું ? ”

“ કાંઈ થયું એ નથી, અને કોઈને કાંઈ કરવાનું પણ નથી. ” સુંદરી વધારે કોપથી જોતી.

“ અરે પણ કહે તો ખરી કે તને શું થયું છે ? ”

“ મારી જો કોઈને ગરજ હોત તો મારી આવી દશા થાતજ નહીં. ” મનમોહનલાલ સુંદરીને જેમ જેમ વધારે કાલાવાલા કરી પૂછતો હતો તેમ તેમ “ ખેંચ પકડ મુજે જોર આતા હે ” એ ન્યાયે સુંદરી વધારે વધારે દુઃખી હોવાનો ડાળ દરવા લાગી. આળે સુંદરીએ વિચાર્યું કે હવે વાત ઘરાબર તાલમાં આવી છે. હવે વધારે ખેંચી રાખવાથી બાજી બગડશે; માટે પ્રયોગ અજમાવવાનો સમય આજ મોઝ્ય છે, એવું વિચારી શાંતિલાલ અને મુશીલા માટે ખોટું ખોટું કહી મનમોહનલાલના અતઃકરણમાં વિષ રેડ્યું. કહેતાં કહેતાં, સ્ત્રી-ચરિત્ર કરી તે રૂઢી પડી અને જોતી કે આજ નવ દહાડા અહીં આવ્યાને થયા નથી એટલીવારમાં તો મુશીલાનું પોત જણાઈ આવ્યું. પડીએ ઘડીએ અમારું આપમાન કરે છે. અમે ક્યાં ભણેલાં છીએ કે અમોને હડાપણ હોય ? હડાપણ તો બધું મુશીલામાંજ ભર્યું છે. વાડ, બાઈ સહિતની વાત જવાદો પણ ભાઈ તો તમારા છેને ? તમો ભાઈ, ભાઈ, કરો છો, પણ ભાઈ તો તમારો હિસાબજ ગણતા નથી. ત્યાં તમારો હિસાબ નથી ત્યાં અમારી તો વાતજ શી ? ભાઈ તો વળી હાહી વહુને સીખવે

છે કે તું કેમ તેમની સામે થતી નથી ? વગર લણેલા માણસો મૂર્ખ હોય છે. વાડ અમારું અપમાન થાય તેની તો અમને દરકાર નથી, પરંતુ તમારું પણ અપમાન થાય તે અમારે કાને (કાનપર હાથ દઈ) સાંભળી શકાતું નથી. ભાઈને તો હવે મીઠાન માતો નથી. તેને ક્યાં તમારા જેવા છોકરા લણાવવાના છે તે તમારી દરકાર કરે ? વધારે કહું તો તમને જોડું લાગશે. એ તો અમારું ક્યું અમો ભોગવીશું. ઘરમાં શું થાય છે. તેની ભાવડાને શી ખબર ? સાસુ સસરાને મન તો અમો ગાંડાજ છે. અમારા નશીબનોજ વાંક છે. એમાં કોઈનો દોષ નથી. પ્રભુ, હવે આ જીંદગીમાંથી છોડાવે તો સારું ! (મોટેથી રડીને) હું જાણું કહું છું કે હવે આ દુઃખ વધારે દહાડા મારાથી વેઠી શકાશે નહીં ! ”

સુંદરીને સ્ત્રી-ચરિત્રની પૂર્ણ માહિતિ હતી. આવો વખત ફરી ફરીને મળવાનો નથી એમ ધારી શાંતિલાલ અને સુશીલા તથા શેઠ, શેઠાણી માટે યથેચ્છ જોડું કહી મનમોહનલાલના કાન ખૂબ ભલેયાં. સુંદરી એવા ઢળમાં જોલતી હતી કે તેના એક એક વાક્યની સાથે મનમોહનલાલના અંતઃકરણમાં વિષ ફેલાતું ગયું. સર્વ સાંભળી લીધા પછી તે જોડ્યો કે “ આજ સુધી તારા જોલવા તરફ મેં લક્ષ આપ્યું નહીં. અંદર અંદર કેવા કારસ્થાનો ચાલી રહ્યા છે તેની મને શી ખબર ? ડીક, હવે તેનો હું પૂર્ણ જાંદોળસ્ત કરીશ. ”

“ મેં આજ સુધી આપને આ વાત કહી નહોતી, કારણ હું જોડું જોડું છું એમ આપ ધારતા હોવાથી મારા કહેવાનો

ચો ઉપયોગ થવાનો? આપ ગમે તે મારો, પણ હું મોગદ ખાઈ કહું છું કે મારો છવ જાય તો પણ હું આપના આગળ જોઈ મોક્ષવાની નહીં.”

આ સાંભળી મનમોહનલાલ કાંઈજ બોલ્યો નહીં, પણ સુંદરીએ ધાર્યું કે જાદુનો પ્રયોગ સફળ થયો જણાય છે. સુંદરી મનમાં પોતાની યુક્તિ સફળ થઈ તે માટે ખુશી થતી નિદ્રાને સ્વાધિન થઈ અને મનમોહનલાલ સાંભળેલી વાતનો વિચાર કરતા કરતા નિદ્રામાં પણ તેજ સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

પિતા-પુત્ર.

મુગચંદ શ્રેષ્ઠ બહુ નામાંકિત અહમ્મય હતા. સૌજન્ય અને ધર્મનિષ્ઠાથી જન સમૂહમાં તે ઘણા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. તે ઘણા દયાળુ અંતઃકરણના હોવાથી દાન કરવામાં કોઈ દિવસ ખાછા હકતા નહીં. પદોપકાર કરવા તરફ તેમનું મુખ્ય લક્ષ હતું. પદોપકાર કરતાં તે ઘણા પ્રકારનું નુકસાન સહન કરતા, તોપણ તેને માટે કોઈ દિવસ અસંતોષ જનાવતા નહીં. વેપારી મંડળમાં તેમનું ઘણું માન હતું. અમદાવાદના તેમજ બીજા દર દરના વેપારીઓ પણ તેમની સલાહ લેતા. વેપારી સાંજગટો અને બીજા અંદર અંદરના કચ્છાનો લોકો તેમની

પાસેથી નિકાલ કરાવતા હતા. સારાંશ વેપારી મંડળ અને
બીજા લોકોમાં પણ તેમનું વજન ઘણું હતું.

ઘણી કીર્તિ, સુશીલ અને સદ્ગુણી પત્નિ, સંતતી અને
સંપત્તિ છતાં મુળચંદ શેઠ સુખી નહોતા. આજ કેટલાક વર્ષો
થયાં તેમના નિર્મળ અંતઃકરણમાં કલહાગ્નિ ભરાઈ રહ્યો
હતો જે તેમને ઘણો બાળતો હતો, અને તેની વેદનાથી તે
ઘણા સુંઝાતા હતા. શેઠના ઘરમાં કંઈયે થતો નહીં, એવો
એક પણ દીવસ જતો નહી. જડાવ અને સુંદરી અંદર અંદર
કંઈયે કરી રોજ કલેશ કરતાં હતાં. મકનજી તો બાણી જોઈને
આ કંઈયાને ઉત્તેજન આપતો હતો. મુળચંદ શેઠે ધાર્યું હતું કે
આ કંઈયે ઉત્પન્ન થયો છે તે બ્રાતૃ વિરોધ કર્યા સિવાય રહે-
નાર નથી; ત્રણે ભાઈયો જૂદા થવાનાજ; અને તેમ થયા વિના
મકનજીએ છુપાવી રાખેલ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી શકાતો નહોતો.
તે તો જૂદા થવાનીજ રાહ જોતો હતો. મનમોહનસાહ કાચા
કાનનો હોવાથી તે કેવળ સુંદરીને વશ થઈ ગયો હતો અને
તે પાંચ તંટલુંજ પાણી પીતો હતો. મકનજીએ સંતાડી
મૂકેલ દ્રવ્યની અગર મનમોહન અને સુંદરીને મળી હતી. વળી
વધારામાં જડાવ સુંદરીને આશા આપી હતી કે “ આપણે
જૂદા નીકળ્યા પછી, જે તમે મારા કલ્યા પ્રમાણે ચાલશે તો
તમને પણ તેમાથી થોડો ભાગ આપીશ. ” સુંદરી જેમ જડા-
વના બોલવા પર મોહ પાતી ગઈ હતી તેમ મનમોહનસાહ
પણ મકનજીની પ્રવચી વાતોને વશ થઈ ગયો હતો. અર્થાત્
મકનજી અને જડાવ, તથા સુંદરી અને મનમોહનસાહ જૂદા

અવાને ઘણાં આતુર થઈ રહ્યાં હતાં. શેકનાં - ઘરમાં કંલહાગ્નિ દિવસે દિવસે વધારે પ્રદિપ્ત થતો ગયો. થોડાં દિવસોપરંતો શેકની બીકથી તેમની હાજરીમાં કોઈ કહ્યો કશું કરતું નહીં, પણ દિવસે દિવસે શેકનો પણ હિસાબ રહ્યો નહીં, એટલુંજ નહીં પણ કોઈ કોઈ વખત ખુદ તેમને પણ થોડો થોડો પ્રસાદ મળવા લાગ્યો.

ગામમાં અને બહારના કહ્યાનો નીકાલ લાવી સર્વને શાંત પાડનાર શેક ખુદ પોતાના ઘરના કહ્યાનો નાશ કરવા દેવળ શક્તિ રહિત થઈ ગયા હતા. શાંતતા માટે તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયો હતો. ઘરના કહ્યા ઘરમાંથી બહાર ઠાકવા તેમના મંત્રની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ. આજ વિસ્મૃતિ જ-ગતનો નાશ કરે છે; પણ આ ન કહેવામાં અર્થ શો ? આવી બાબતો ન બની આવે તો પૃથ્વીમાં પૃથ્વી તત્ત્વ શી રીતે રહી શકે ? કળીયુગનું અસ્તિત્વ શી રીતે સ્તિત્ત્વ થઈ શકે ? સંસારની ખુળી પણ શી રીતે સ્ત્રમજ્ઞઈ હોત ? સ્વાર્થ જ્ઞાન શી રીતે જળાઈ આવ્યું હોત ? અર્થાત્ કળીયુગને અનુસરી ઘણા કુટુંબોમા શેકના ઘર ભેવા કહ્યા ઘર કરે એ ઠાગનો મદીમા છે. તેમ ન બને તો પત્રી આ યુગને સત્યુગ કહી ગયા.

ઘરના કહ્યાની ચિંતાથી શેકનું અંતઃકરણ અતિ વ્યથિત થઈ ગયું હતું. શરીર નિસ્તેજ અને સુકાઈ ગયું હતું. શું કરવું અને હવે કેમ થયો, મારી આબરૂ શી રીતે રહ્યો વિગેરે જીવનમાં ને જીવનમાં શેકને કાંઈજ સુખ પડતી નહોતી.

એક દિવસે લોજન કરી ઘર સંગંધી ચિંતા કરતા શેઠ બેઠા હતા એટલામાં શાંતિલાલ ત્યાં ગયો. શાંતિલાલને જોઈને શેઠ એક દીલગીરીનો મુમ્તઝરો છોડ્યો અને બોલ્યો કે, “ શાંતિલાલ, તારી રજા પુરી થવા આવી, હવે જવાને આરજ દહાડા રહ્યા, તને કાંઈક કહેવું એમ મારા મનમાં છે, પરંતુ આજ સુધી મેં તને કાંઈજ કહ્યું નથી. કારણ ઘરની ચિંતાનો તારા મનમાં પ્રવેશ કરાવવાથી અભ્યાસમાં ખલલ થશે એમ ધારી હું આટલા દિવસ ચૂપ બેસી રહ્યો છું, પણ હવે ના ઈલાજ છું; એટલે કહ્યા સિવાય બીજી ગતિ નથી. ઘરમાં શું થાય છે તે તું જુવે છે, તે સંગંધી તેં શો વિચાર કર્યો ? ”

શાંતિલાલે નીચું જોઈ જવાગ આપ્યો કે—“ આપ જે કરો તે ખરું, મને તેની શી સમજણ પડે ? ”

“ અરે શાંતિલાલ, આવું હવે કેટલા દિવસ ચાલશે ? મારી હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઈ છે. તારા ભાઈઓનાં ચરિત્ર જોઈને તો મારી અકલ કામ પણ કરી શકતી નથી. હું બાપ છું માટે જોઈએ તો મારી પરવા ભલે ન કરે, પણ મારી વૃદ્ધાવસ્થાને તો માન આપવું જોઈએ ! હું જે જે કહું છું તેનાથી તેમનું વર્તન વિરુદ્ધ હોય છે. મારી આગરૂ શી રીતે સચવાશે તેની એક ઈશ્વરનંજ ખબર છે ! તું તો મુંબઈમાં રહે છે એટલે સંસારની તને કાગળ કરવાનો વખત નથી; તોપણ હાલની સ્થિતિ જોતાં તારે હવે સંસાર તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. ”

શેઠ થોડીવાર ચુપ રહ્યા અને પછી પાછા વિચાર કરી

જોડ્યા કે, “ તારો મોટો ભાઈ બહુ પ્રપંચી અને સ્વાર્થી છે. પૈસા માટે તે શું કરશે તે કહી શકાય નહીં. તેનો અતિ લોભ કાંઈ દિવસ તેને ભયંકર હાની કરશે. મેં તેને ઘણું કહ્યું, પણ તે કોઈનું માનતોજ નથી. ”

શાંતિલાલ ધીમેથી જોડ્યો કે “ પિતાજી, શ્રીકર કર્યો નહીં. થોડા દિવસમાં તેની ટેવ જતી રહેશે. ”

“ અરે શાંતિલાલ, તું ગાંડો તો નથી થયોને ? આ કુટેવ કાંઈ સાધારણ નથી. ભયંકર નુકશાન થયા વિના તેની આંખો ઉઘડવાની નથી. પૈસાના લોભથી જે પ્રત્યક્ષ સગા ભાઈ—જેન સામે કાવતરાં રચે છે તે બીજું શું ન કરે ? ધનલોભી માણસને સંસારમાં બીલકુલ સુખ મળતું નથી. બીજાને ખાડામાં પાડવા જે કોઈ ખાડો ખોદે છે તેજ તેના ભોગ થઈ પડે છે. તારો વચ્ચો ભાઈ તો કેવળ મૂર્ખ છે. સ્ત્રી કહે તેજ પૂર્વ દિશા. આ જે જળા મારીઃઆખરે પર પાણી ફેરવવા બેઠા છે. આ બન્ને મૂર્ખાઓને અફલકેલા તો આજ આવી ફળેલી થાત જ નહીં. શાંતિલાલ, તું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે કે જે ઘરમાં સ્ત્રી-ઓએ મર્યાદા છોડી છે તે ઘરમાંથી લક્ષ્મી જતી રહી છે. સ્ત્રીયો મર્યાદાથી રહે તો ખરેખર તે ગૃહદેવીઓ જ પણ છે; આવી કર્કશા સ્ત્રીઓની અધોગતિજ ચાલે છે. તારા ભાઈઓને સ્ત્રીપર રાજ્ય ચલાવતાં આવડતું નથી. જેથી તેના કર્યા તે ભોગવશે. તારી ભોજાઈઓના ચરિત્ર જોઈ હવે મને આ સંસાર ઉપરથી કંટાળો આવ્યો છે, એટલુંજ નહીં પણ અહીં એક પણ દિવસ રહેવાની ઇચ્છા નથી. શાંતિલાલ, આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં

(૫૬)

રાખજે. ભાઈઓના કાવતરામાં સપડાઈશ નહીં. જે કાંઈ છે
સંભાળી લે. હવે હું કાશી યાત્રાએ જવાનો છું. ”

પિતાનું ભાષણ સાંભળી શાંતિલાલને ઘણું દુઃખ થયું.
પિતાની ચિંતાએ તેને હાવરો જાવરો જનાવી દીધો. થોડી-
વાર પછી મનમોહનલાલ અને મકનજી પણ ત્યાં આવી પિતા
સન્મુખ બેઠા. પુત્રોને જોઈ ડોસાએ ફરીથી ઉપદેશ કર્યો કે
“ હવે તમે ન્હાના નથી. ઘરના ટંટા મટાડી સ્ત્રીઓને
કાણુમાં રાખો. આપણા ઘરના કજીયા મટાડવા ફળીયાના
લોહા ભેગા થાય. એ ખારાથી જોઈ શકાતું નથી. તમારું
વર્તન તમારે સુધારવું ન હોય તો મને રાજ કરો કે હું આ
હાંથી આવતા થાઉં. ”

જોલના જોલનાં ડોસાની અજમામાં પાણી ભરાઈ
આનંદુર્જિતપણે દુઃખ જોઈ શાંતિલાલના હૃદયના અંતર
દુઃખ ઉન્નત થયું. સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કપડી મકનજીના
અનન્ય હૃદયે કાંઈ વિચાર થયો નો વિચારે આનંદ થયો અને
મન મનમોહનને કાંઈ પણ નહોતો. અત્યંત મન મન

— મોહન —

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ભાઈઓનાં દુર્ભાગ

પિતાની કાંઈ નહોતી. પિતાની શાંતિલાલને
કાંઈ દુઃખ નહોતું. જોલના વિચારો નહોતા. ૧૯૬૬

‘આપતો’ નહોતો; પણ ‘હવે’ તે ‘માંગ’ છોડી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પિતાને મુખ શી રીતે મળે, ઘરમાં શાંતિ શી રીતે થાય, દેરાણી જેઠાણીમાંનો મત્સરભાવ શી રીતે જતો રહે, અને ચિતાની આળસુ શી રીતે સંથવાય એ વિચારોમાં ચાર દિવસ વહી ગયા. તેની શાંતિલાલને ખળરે પણ પડી નહી. મુંબઈ જવાને એકજ દિવસ રહ્યો. જવાને પહેલે દિવસે તે પોતાના મોટા ભાઈઓ પાસે ગયો અને નમ્રતાથી બોલ્યો કે “ પિતાએ ગયા પરમ દિવસે જે કાંઈ કહ્યું છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તેમની વૃદ્ધ અવસ્થામાં આપણા વર્તનથી તેમને દુઃખ થાય તે યોગ્ય નથી ? ”

“ પણ દોણ કહે છે તેમને દુઃખી કરવા ? નાના મોઢે મોટા કોળીયો લેવો શોભે નહી. ”

શાંતિલાલ વળી નમ્રતાથી બોલ્યો, “ પણ મોટાભાઈ, આ વાત હું એકલો શી રીતે કરી શકું ? આપણે સર્વજ્ઞ એકમનથી—”

ભમર ઉઘી કરી મકનજી વચ્ચેજ દરેક દ્વરે બોલ્યો કે “ આ જે કહ્યા થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ કાણ છે તેની પૂર્ણ તપાસ કરી તેને શિક્ષા કરે એટલે થયું. તેમાં એકમન અને બહુમનની શી જરૂર છે ? ”

“ હું પણ તેજ કહું છું, ” શાંતિલાલે કહ્યું “ પણ હું એકલો તપાસ કરું તોયું શું થાય ? મોટા પણા પ્રમાણમાં આમાં સર્વનો દોષ હોયો જોઈએ. કેવળ એકજ દ્વારે તાગી પડે એમ સંભવનું નથી. ”

આ કામમાં સુશીલાનો પણ દોષ છે. એવું શાંતિલાલે કબુલ કરવાથી મકનજીને આનંદ થયો અને પોતાની સ્ત્રી તદ્દન નિર્દોષી છે એમ જાણવાને નિર્લજ્જપણે તે જોડ્યો કે, “મૂર્ખતા તે આજ. એક હાથે તાળી કદાપિ ન વાગે. પણ તેટલાથી એક માણસ કંઈયે કરી શકે નહીં એમ માનવું પક્ષ-પાત છે. તારા મનમાં સર્વને દોષિત ગણવા છે કેમ વાર ?”

“સર્વને જવાબદાર ગણવાની વાત કોણે—”

મકનજી વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો કે, “એકાદ માણસ વિના કારણ બીજાને ત્રાસ આપે અથવા અજ્ઞાન છોકરૂં કાંઈ ખાવાની વસ્તુ મોંમાં ઘાલે અને તેટલાપરથી તે છોકરાને :જીવ જતાં સુધી મારે તેવે પ્રસંગે બીજું કોઈ બોલે તો તેનો અપરાધ, એવો જ ન્યાય કે ?”

મનમોહનલાલ આટલો વખત ચુપ બેસી રહ્યો હતો. સુંદરીએ શીખવેલો જાદુનો પ્રયોગ કરવાનો તે લાગ જોતો હતો. તેવો લાગ તેને મળ્યો એટલે તરત જ જાન્નેનું બોલવું પુરું થવાની રાહ ન જોતાં એકદમ બોલી ઉઠ્યો કે, “સુકવવા નાંખેલું લુગડું ફાડી નાંખવું, સામું કાંઈ બોલે કે તરત તેને જવાબ આપવો અને કોઈ એક જ શબ્દ બોલે એટલે તેના પર આરોપ મૂકવો એમ જ કે ?”

ભાઈઓનાં વાક્યો સાંભળી શાંતિલાલનું શાંત અંતઃ-કરણ અશાંત થઈ ગયું અને ઘણા ધીમે અવાજે તે જોડ્યો કે

“ હું પણ તેજ કહું છું. આ સર્વ આજા કોણ કરે છે, તેને શોધી કાઢી શિક્ષા કરવી જોઈએ. ”

મનમોહનલાલ મકનજીના સામું જોડ બોલ્યો “ તે કહી જતાવવાની શી જરૂર છે ? ‘સારી નીચાની રહે એવી શિક્ષા કરવી જોઈએ. ”

“ એજ તો બીજું, શું ? ‘મકનજી પણ આંખનાં ભવાં ચઢાવો બોલ્યો; શાંતિલાલ તુર્ત સમજી ગયો કે, તેમના જાન્ને પડીલ જંધુના મન પ્રમાણે આ સર્વ અપરાધ મારીજ સીને છે. શાંતિલાલને ઘણું દુઃખ લાગ્યું. તે નમ્ર સ્વરથી બોલ્યો “ કૃત નજીવા સંશય ઉપરથી કોઈને શી રીતે શિક્ષા કરી શકાય ? ”

એમાં શંકા શાની ? આ જયો પ્રપંચ કોણ રમે છે તે તું નથી જાણતો વાર ? ”

“ ના હું જરાજર જાણતો નથી. ”

આ સાંજગી મકનજીએ પૂર્ણ શુસ્સાને આધિન થઈ કહ્યું કે “ શા માટે તું જાણે ? શીખવતી વખતે તે જાણ્યું હતું કે ? અરે, તમે ઈંગ્લેન્ડ જાણેલા છોકરાઓ આવજા ? જુહું જોણવું એતો વમારી નેમજ છે ! ”

વાતચીત કરતાં મકનજી અને મનમોહનલાલે સર્વ દોષ મુશીકાનો કાઢી ધરના કજીયાનું મુખ્ય કારણ મુશીકાજ છે. એમ જતાવી આપ્યું. બીચારા શાંતિલાલ સર્વ સત્ય વાત જાણતો હતો; તો પણ સામંજોના મનમાં શું કરવાનું છે, તે

વાત-કહી. બીજે દિવસે મુશીલાને ધણા પ્રશરનો ઉપદેશ કરી,
 વડીલ માતૃશ્રીને વંદન કરી ધણા દુઃખીત અંતઃકરણે મુંબઈ
 જવા નીકળ્યો. જતી વખતે નિયમ પ્રમાણે વડીલ બાઈએ
 અને સોળાઈઓની પણ તેણે નમ્રતાપૂર્વક રજા માગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મિત્રનો મેળાપ.

શાંતિલાલ અને કાંતિલાલ બન્ને એકજ કોલેજમાં,
 અભ્યાસ કરતા હતા એ વાત પાછળ લખી છે. મુંબઈની
 કોલેજની બોર્ડીંગમાં તેઓ સાથે રહેતા હતા. અભ્યાસ અને
 બીજાં સર્વ કામો સાથે કરતા હોવાથી તે બન્નેમાં સ્નેહ ઘણો
 વધ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ મુશિલા અને સરલાનો પણ
 અરસપરસ સંબંધ હોવાથી આ બન્નેના સ્નેહના વધારામાં
 તે મદદરૂપ થઈ પડ્યો હતો. કાંતિલાલ મુશિલાપર સગી જોડન
 કરતાં વધારે માયા બતાવતા હતા. આ પ્રમાણે પરસ્પરનો
 સંબંધ હોવાથી શાંતિલાલ અને કાંતિલાલ બન્ને ધણા
 સ્નેહિ થયા હતા.

શાંતિલાલ મુંબઈ ગયા પછી બીજે દિવસે સાયંકાળે
 બન્ને મિત્રો આપાદી પર ફરવા ગયા. શાંતિલાલની મુદ્રા સદા
 પ્રકુલિત જવાની હતી, પણ આ વખતે તેનું મુખ નિસ્તેજ
 અને કાગળથી છવાઈ ગયેલ દેખાતું હતું. એકાએક તેના

ઈનીજ આવી સમજણ છે તો પછી તે છાકરાંઓને શું આપે ? ”

“ તારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાના. તું હીતની વાત કહે તો તેમને તે વિપરીત લાગશે. સ્ત્રીઓની ઉશ્કેરણીથી તેઓ પૂર્ણ લાલેરાએલા છે. આવી સ્થિતિમાં તારે ચૂપ રહેવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે ! તેમના કૃત્યના બદલામાં ધ્યાનમાં રાખવાલાયક ખરાબ કૃત્ય મળ્યા સીવાય તેગની આંખો ઉઘડશે નહીં. ”

“ તેમને માટે કાળજી કરવી તે તો બ્યર્થ છે; પણ વૃદ્ધ માતા પિતાને અસહ્ય ત્રાસ સહન કરવો પડે છે તેનો ઉપાય શો ? અને સુશીલા—”

“ ઉપાય ? ઠીક જોઈએ., થાય છે તે. સુશીલાનો પત્ર આવવા દે એટલે વધુ હકીકત સમજશે. પણ શાંતિલાલ ! તારા લાઈ અને લોન્નઈઓને આવા નિંદા વર્તન માટે શરમ પણ નથી આવતી ! ”

“ શરમ ? શરમ તો તેમના લયથી નાશી ગઈ છે. વડીલ બંધુ એટલે પિતા સમાન પૂજ્ય સમજી હું તેમની બહુ મર્યાદા રાખું છું, પણ આ વખતે તો તેમના મૂળથી નીકળેલા શબ્દો સાંભળી મને અતિશય દુઃખ થયું છે. તે શબ્દો ઉચ્ચારવાની પણ મને શરમ આવે છે. મોટાભાઈના મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળે તે વાતનું મને સ્વપ્ન પણ થયું નહોતું. ”

“ ઠીક, હવે આ વાત જવા દે, થયું તે થયું. હવે ભવિષ્યનો કાંઈ વિચાર કર. અત્યારથીજ સાવધ થઈશ તો ઠીક

છે, નહીં તો મને કંઈ સારા થિન્દો જણાતા નથી. મૂર્ખ, શત્રુ-
 નાં દુરોદ્દેશ પ્રત્યક્ષ પામીને પરિણામ વિચિત્ર આવે છે એ વાત
 હવે તારાં જોડે જોડે જોડે જોડે સીત સમજી શકતા નથી તેઓ
 કેવળ મને જ જાણ આપી શકતા નથી. કંઈ વાતનું શું પરિણામ
 થશે અને તેથી શું અનિદ થશે એવા વિચારો આરંભમાં
 તેમનો અર્થ પલ્લ કરતા નથી. અર્થાત્ કોઈપણ કાર્ય કરવાને
 તેઓ હરતા નથી, એક બીજી વાત તને કહું છું કે કોઈ કોઈ
 વખત તેમને મહત્વ આપી તેમની આગળ સ્થાપ્ય થતો નહીં,
 કારણ જે સારા વર્તનની કિંમત કરી શકતો નથી તેના આગળ
 તારું વર્તન નિષ્ફળ છે. હાથા શત્રુએ કરેલું અપમાન સહન
 કરીએ તો તે મનમાં શરમાય છે પણ મુખે કરેલું અપમાન
 સહન કરીએ તો તે કહે છે કે તેનામાં પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ
 નથી. અર્થાત્ દિવસે દિવસે તેઓ તમને વધુ ત્રાસ આપશે; તે
 લક્ષમાં રાખ. જગતમાં આપણા જેવાજ બધા છે એ અનુમાન
 ભૂલભરેલું છે; અને એ અનુમાન તને ત્રાસદાયક થઈ પડશે
 એ વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખ.”

ઉપર પ્રમાણે ઘણો વખત વાતચિત કર્યા પછી જાન્ને
 મિત્રો કોલેજ-જોડી જ તરફ ચાલતા થયા. રસ્તામાં પણ તેની
 તેજ વાતો કરતા હતા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પત્ર અને ઉત્તર.

મુંગઈ ગયા પછી શાંતિલાલે પોતાની પત્નિને એક પત્ર લખ્યો:—

“ પ્રેમાલંકૃત અનેક આશીર્વાદ વિશેષ:

સુશિલા, તેં ધાર્યું હશે કે હું તને પત્ર લખવાનું ભુલી ગયો; પણ તેમ નથી. તારું સ્મરણ થાય છે કે ચિત્ત ઘણું વ્યાકુળ થઈ જતાં તને શું લખવું તેની કંઈ સુઝ પડતી નથી. આટલા જ માટે આજ કેટલાક દિવસ થયાં પત્ર લખ્યો નહિં. વૃદ્ધ અવસ્થામાં પિતા અને માતાને કેટલો ત્રાસ સહન કરવો પડતો હશે? કેટલું માનસીક દુઃખ થતું હશે? તને પણ કેટલી ઉપાધી થતી હશે? વગેરે ચિંતામાં મારું મન વ્યગ્ર થતાં કંઈ સુઝ પડતી નથી. અહિં આવ્યા પછી એક ક્ષણ પણ તારી વિસ્મૃતિ થઈ નથી. આટલા દિવસમાં એક પુસ્તકનું પાનું પણ ઉઘાડ્યું નથી. કુટુંબની ચિંતા મારા અભ્યાસમાં ખસેલરૂપ થઈ પડી છે, પણ આ અનિવાર્ય વાતોની ચિંતા કરવાથી શું ફળ? હું આશા રાખું છું કે ઘરમાં કાંઈ વધુ ગનાવ ન ગનતાં અત્યાર સુધી તમો સર્વ કુશળ હશો. ઘરમાં જે કાંઈ જોયું છે તેનું સ્મરણ કરતાંની સાથેજ મારું ચિત્ત શુંગળાઈ જાય છે. મનુષ્ય આવી નીચ મનોવૃત્તિને અંગીકાર કરે;

માના પિતાની ભક્તિ કરવાને બદલે તેમની સાથે નિર્ઘ્ય
વર્તન કરે; બંધુપ્રેમ બુલો જાય; વિગેરે જાગતો અને સાચી
લાગતી નહોતી. ઉચ્ચ કુંદુંબની સ્ત્રીઓ નીચ મનોવૃત્તિને
લોગ ચર્ચ પોતાના અંતઃકરણમાં વીધ રેડે, અને વટીસોનું
અપમાન કરે, એવી આજ્ઞાસુધી કદપના પણ કરતો નહોતો.
હશે; આ જાણતોનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરવામાં અર્થ નથી.
હું તને જે શબ્દો લખું છું તે જાંસ લશ્માં રાખજે. આજ
સુધી મેં તને જે હેતુથી ઉપદેશ કર્યો છે તેવો ઉપદેશ હું તને
આજના પત્રમાં કરી શકતો નથી, એ માફ કરમનશીળ સમજી
છું. આજ સુધી મેં તને અનેક વખત કહ્યું છે અને આજ
ફરીથી પણ લખું છું કે તારે જોડાણીઓ સાથે કોઈપણ પ્રકાર-
નો કલેશ કરવો નહિ; પુર્વવત્ તેમનાં પર પ્રેમ રાખવો, તેમના
છોકરાપર પણ તેવીજ પ્રીતિ રાખવી. માત્ર જોટલુંજ કે તારી
ભક્તિ બહાર જતાવીશ નહિ. કારણ તું સદ્બુદ્ધિથી કાંઈ કરીશ
તો કુબુદ્ધિથી કરેલું ધારશે. અર્થાત્ તારૂં કૃત્ય કલહનું કારણ
થશે. આજુ બાજુ નું ધોરણ જોઈ તારે તારૂં વર્તન રાખવું,
જે અમૃતપાન કરવા ઇચ્છતો નથી તેને જાળાતકારે અમૃતપાન
કરાવીએ તો વીધ સમજી શુંકી નાંખે છે. સારાંશ સર્વ સહન
કરી સર્વની સાથે અતિ નમ્રતાથી ચાલજે. ગમે તેવો તને
ભાસ થાય તોપણ મુંજે મોઢે સહન કરવામાંજ તારૂં ભૂખણ
છે. મુખ્ય મુદ્દાની લખવાની વાત તે એ કે વૃદ્ધ માતૃપિતાની
સેવા કરવાનો સંપૂર્ણ ભાર હવે તારા પરજ છે, સર્વ કામો
બાજુ પર મૂકી તેમને મુખ થાય, તેમનું અંતઃકરણ શાંત થાય

તેમની માનસિક વ્યથા ઓછી થાય એમ કરને. અમારા કોઈના
 પણ દુર્વર્તનથી તેમના મનને કષ્ટ થઈ એમના નેત્રમાંથી એક
 પણ અશ્રુ નીકળે તો તેનું દ્રુણ અમો સર્વને લોગવવું પડશે એ
 લક્ષમાં રાખવા જેવી વાત છે. ઘરમાં શું શું થાય છે તે સવિસ્તર
 લખતી રહેજે. મારા મનને દુઃખ થશે એવા વિચારે કોઈ વાત
 છુપાવીશ નહિ; એમ કરીશ તો ઉલ્ટો મને કલેશ વધારે થશે.
 કારણ કે એક વખત અંતઃકરણમાં સંશયને જગા મળે કે
 શાંતતા ત્યાંથી નાશી જાય છે. પછી કાલ્પનીક બાળતો ખરી
 લાગતાં મન ચિંતામગ્ન રહે છે. માટે જે જે કાંઈ બને તે સવિ-
 સ્તર લખજે. હવે વધારે શું લખવું? એકજ વાત લખવાની
 છે તે એ કે આજો દિવસ અશ્રુપાત કરી મનને કષ્ટ આપીશ
 નહિ એજ આશીર્વાદ.

શાંતિલાલ.

સુશિલાએ પત્ર વાંચ્યો અને નીચે મુજબ જવાબ લખ્યો—
 “પવિત્ર સેવામાં વિજ્ઞાપના વીશેષ:—

આપનો પત્ર વાંચી ખુબ આનંદ થયો. આપનો પત્ર
 આવે છે એટલે મને સ્વર્ગ તુલ્ય સુખનો લાભ થાય છે. શુભ
 થએલા મારા પ્રાણપર અમૃતનો વર્ષાદ થાય છે. પત્ર આવે
 પછી જે ત્રણ દિવસ કષ્ટ મને અસર કરી શકતું નથી. જે
 છીઓ તરફથી વિના કારણ મારો થતો તિરસ્કાર ભુલી
 હું મુખસમુદ્રમાં તરું છું. પરંતુ ખરેખર હું હતભાગિની
 તેથીજ હૃદયમાં મારી દુઃખાથી વિરુદ્ધ બતાવ બને છે.

મુનશીએ ત્યારથી હું આપની સેવામાં આવી ત્યારથી આપનું હસતું મુખ અને તેજ પ્રગાળે સામુ-સસરાનું માયાળુ વર્તન જોઈ મને જે આદ્વાદ થયો તેનું વર્તન કરી શકાતું નથી, મેં એમ ધાર્યું કે પૂર્વ પુન્યાઇથી મારો આ કુટુંબ સાથે સંબંધ થયો. હવે જો કે સામુ-સસરા મારા પર પ્રથમ કરતાં વધુ મમતા રાખે છે, પરંતુ તેમના મુખપરનો તે આનંદ જતો રહ્યો છે. પ્રકુલતાની તો છાયાજ રહી નથી. બન્ને ખિન્ન અને દુઃખી જણાય છે. સામુની આંખોમાં કોઈ કોઈ વખત પાણી દેખાય એટલે હું જો તેમને પૂછું તો તત્કાળ આંખો લુછીને ‘ નારે ગાંડી, હું શા માટે રડું ? ’ એમ કહી તે મારું સમાધાન કરે છે. આ શિવાય બીજું કંઈ જોવાતું નથી. તે જોલે અગર ન જોલે, તોપણ હું સર્વ સમજું છું. પણ ઉપાય શો ? તેમનું દુઃખ કમી કરવાનું કંઈ મારા હાથમાં છે ?

ઘરની તમામ બીના સવિસ્તર લખવાની મને આસા કરી, પણ તે હું શી રીતે લખું ? દસ ખોટી બાજતો સાથે એક પણ સારી હાથ તો તે લખવાને હું બુલું નહિ; પરંતુ સદા કથ્યા કંકાસની વાતો થયા કરે છે, એ લખતાં મારો હાથ ચાલતો નથી, પરંતુ આપની આજ્ઞાને આધીન થઈ લખવું પડે છે. ગયા ગુરૂવારે અમે સર્વ મોહનલાલને ત્યાં જમવા ગયાં હતાં, જમીને આવ્યા પછી મારું નવું કપડું તરકામાં ચુકવવા નાંખ્યું. સાંજે પાછું લેવા ગઈ ત્યારે મેં જોયું તો તે એક હાથ ફાટેલું હતું. આ ચમત્કારી બનાવ જોઈ મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, પરંતુ રોજના જેવું આ પણ હશે

એમ ધારી લુગડું પાળી હું પેટીમાં મુકવા ગયું. પેટીમાં લુગડું મુકતી હતી ત્યારે જમનાએ આ નવું લુગડું કોનું ? એમ કહી તે મારા હાથમાંથી લઈ લીધું. સાસુજી કાઢેલું લુગડું ન જુએ એટલા માટે હું તેને જલદી પેટીમાં મુકતી હતી, પણ જમનાએ માફ ન માનતાં લુગડું હાથમાંથી લઈ તે ઉકેલ્યું ઉકેલતાંની સાથે સાસુજી પાસે હતાં એટલે કાઢેલો ભાગ તેમના જોવામાં આવ્યો. લુગડું જોઈ તે સર્વ સમજી ગયાં, અને મોટેથી બોલ્યાં કે રોજને રોજ આ હવે મારાથી સહન થતું નથી. જો કે સાસુજી કોઈનું નામ દીધા શિવાય બોલતાં હતાં, તોપણ જડાવને સુંદરનામુએ સર્વ પોતાનાપર ખેંચી લઈ સામા લડવા આવ્યાં. કલહાગ્નિ પૂર્ણ પ્રગટયો. તે દિવસે કલહની પૂર્ણ જ્વાળા ફેલાઈ. જડાવ અને સુંદરીએ ઉઘાડી રીતે સાસુજીને અયોગ્ય ગાળો દીધી. મકનજી અને મોહનલાલે તેમાં ઉઘાડો ભાગ લીધો, એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓનું ઉપરાણું લઈ વૃદ્ધ સાસુપર પણ હાથ ઉગાર્યો. આખરે સસરાજી ઘેર આવ્યા. સર્વ બનાવ જોઈ તેઓ લાલચોળ થઈ ગયા. થોડી વાર સ્તબ્ધ બેસી રહ્યા. પછી ‘ આજ હવે સર્વ બાબતનો અંત આવવો જોઈએ ’ એમ કહી દેરાણી, જેઠાણી દીએર અને જેઠ સર્વને પોતાના સન્મુખ બોલાવ્યાં. જમના અને અંપાને પાસે બોલાવી તેમના ગાલ પર એક તમાચો મારી પૂછ્યું કે જમના, લુગડું કોણે કાઢ્યું ? ખરું કહે. નહિ તો મારીને ચામડું ઉખેડી નાંખીશ. આ સાંભળી છોકરાંએ ગભરાઈ ગયા, અને રડતે સ્વરે જમના બોલી કે, અને

મારશો નહિ, મેં કાંઈ ક્યું નથી. બાએ કહ્યું તેથી મેં કાકીનું
 હુગડું ફાડ્યું. એટલી વારમાં ચંપા બોલી કે, દાદા મારો
 કાંઈ વાંક નથી. બાએ કહ્યું તેથી કાકીની નયની ડગ મેં
 કુવામાં નાંખી દીધી. ડબીનું નામ સાંભળતાં સસરાજી
 ચક્રીત થઈ ગયાં. ‘ ડબી શાની ? ’ એમ મને પુછતાં મેં જઈ
 પેટીમાં જોયું તો ડબી ત્યાં મળે નહિ. સસરાજી તરતજ કુવા
 પાસે ગયા અને આપણા નોકરને કુવામાં ઉતારી અતિ કદથી
 નયની ડબી જોળી કઢાવી. બાળકોના મુખથી સર્વ સત્ય-
 વાત જાહેર થએલી જોઈ સસરાએ જેઠના સાસુ જોઈ કોમથી
 પૂછ્યું કે, ‘ હવે સમજણ પડી આ દોષ કોનો છે તે ’ તમે
 બાવલાઓ છો; આવા નિંદા વ્યવહારને ઉત્તેજન આપી
 પોતાના પગપર કુહાડો મારી રહ્યા છો. સત્યવાત જાહેર થયા
 છતાં મનમોહનસાલ ને મકનજી ઠંડા થયા નહિ. પણ તેમણે
 આંખમાં તેલ હોયું, કલ્હાગ્નિ જોરથી લડકયો, આખરે જેમ
 તેમ રાત પસાર કરી, ‘ ફરીથી અમો અહીં આવીશું નહિ,’
 એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ખીજે દિવસે સવારે જાંને જણ પોતાનાં
 સ્ત્રી-કોકરાં સાથે પોતપોતાના સસરાને ત્યાં આજ્ઞા ગયા છે.
 જવી વખતે સાસુ સસરાએ ઘણું સમજવ્યું ને એમ પણ કહ્યું
 કે મારા ધોળાવાળ સાસુ બુચો. આખરે પાળી ફેરવશો
 નહિ. પણ તેમનું કદું કોઈએ માન્યું નહિ. તેઓ આજ્ઞા
 ગયા, ત્યારથી વૃદ્ધ માત પિતા એક પણ શબ્દ ન બોલતાં સદા
 ખિન્નપાથી રહે છે.

આ સર્વ બાબતોનું કારણ હું હું, એ જોઈ મને ઘણું

દુઃખ થાય છે. હવે એક વખત ઘેર આવવાનું બને તો સારું,
વધારે લખી શકતી નથી. સદા કુશળ સમાચાર લખતા રહેજો
એજ વિચારના.

તમારી નમ્રપત્નિ,
સુશિલા. ”

—XXXXXX—

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વધુ ખુલાસો.

સુશીલાનો પત્ર વાંચી શાંતિલાલને અતિશય દુઃખ થયું.
શું કરવું તેની કાંઈ સમજ પડી નહિ. પથારીપર પડ્યો
પડ્યો તે ચિંતા કરતો હતો એટલામાં કાંતિલાલ તેની પાસે
આવ્યો, અને જોડ્યો કે “શાંતિલાલ, આજ કાંઈ મને આનં-
દની ખાંતમી મળી છે.” કાંતિલાલના જોલવા તરફ લક્ષ ન
આપતાં શાંતિલાલ ઘણાજ દુઃખી સ્વરે જોડ્યો, “મિત્ર, હવે
હું મુંઝાઈમાં રહી શકીશ નહિ, અને મારા અભ્યાસનો પણ
અંત આવ્યો.” સરલાના કાગળથી કાંતિલાલે સર્વ વાત
જાણી હતી, તો પણ ઘેરથી કાંઈ કાગળ આવ્યો છે ? એમ
પૂછતાં શાંતિલાલે સુશીલાના કાગળની સર્વ વાત કહી તે સાં-
લગી કાંતિલાલ જોડ્યો. “મિત્ર, આ દુખદાયક પ્રસંગમાં
સુશીલાનું વર્તન જોઈ મનને ઘણું આનંદ થાય છે. આપણી
સમાજમાં આવી સ્ત્રિયો બહુ હોય તો આપણને દુઃખનો અનુ-

શાંતિલાલ મિત્રના મુળ આમું જોઈ રહ્યો. થોડીવાર
 બંને જણ શાંત રહ્યા અને પછીથી કાંતિલાલ બોલ્યો કે, “તેનું
 લુગડું ફાટ્યું, નથની ડાળી ફેંટી દીધી.” એટલું બન્યા છતાં
 સુશીલા પોતાને કહ્યાનું કારણ સમજે છે. એવા સરળ
 અને કોમળ મનની સ્ત્રી મેં કોઈ જોઈ નથી. આ સિવાય પણ
 મારા તરફ કેટલીક હકીકતો આવી છે જે હું તને કહું તો
 તને વધારે દુઃખ થશે. તોપણ મારે તને તે કહેવીજ જોઈએ.
 તારે ધૈર્ય ધોરવું નહિ. દુઃખ કરવું નહિ. મારી સ્ત્રી પોતાના
 યત્રમાં મને જણાવે છે કે—તારા પિતાજી બન્યારે ઘેર આવ્યા
 ત્યારે તપાસીને ગુન્હેગારને પકડયાં. એ સમયે તારો માએ તારી
 સોજાઈને ગાળો દીધી. પછી શું પુછે છે ? તારી સોજાઈએ
 પવીત્ર માતાપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, જે ગાળો ઈર્ષ્યથી
 સાંભળી પણ શકાય નહીં; તારી માતા છેવટે રડવા લાગી,
 એ જોઈ સુશીલાની આંખો પાણીથી ભરાઈ ગઈ. તેણે નેઠા-
 લીના પગ ઝાટ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તારી ભાભી પાસે
 જોળો પાથરી તેમને પગે પડી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરી કે
 સામુજીને દુઃખ થાય તેવું બોલ્યો નહીં. આ સાંભળી તારી
 ભાભીનો મિત્તજ ખમ્મી ગયો અને તે શુરસાધી બોલી કે
 “અહો, આ જોને કપટકળા, સર્વ પોતાના વાંના છે, પોતેજ
 સર્વ કરી હવે ઠાઠાં યાય છે તે.” એમ કહી સુશીલાના માથામાં
 નારી ભાભીએ જોરથી લાત મારી. સુશીલા તો બીચારી
 સ્વયંપરજ પડી રહી તેનું માથું પાત્રેની ભીંતમાં જોરથી
 અડગાવાથી માથામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.

વખતે ત્યાંજ હતી. સર્વ ત્યાં દોડી ગયાં. સુશીલાનું માથું ઘોઈ જખમપર પાટો બાંધ્યો. તારાપિતાને ક્રોધ વધી ગયો અને તેમણે તારા ભાઈઓને કહ્યું કે ‘અરે આંડાળ ! તમે એક દમ અહીંથી ચાલતા થાઓ ! ‘આ જઈએ,’ એમ કહી રાતોરાત સર્વ સામાન બાંધી ડોસાડોસી અને સુશીલાને યથેચ્છ ગાળો ભાંડી બીજી સવારે તેઓ ચાલતા થયા. જતી વખતે બીચારો અમર સુશીલાના પ્રેમથી “કાકી, કાકી” કહી રડતો હતો. ! ”

શાંતિલાલ આ વધારે દુઃખદાયક ખુલાસો સાંભળી ગાંડા જેવો થઈ ગયો અને શૂન્ય હૃદયે વિચારસાગરમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

હવે આનંદ શાનો ?

શાંતિલાલ બોલી રહ્યા પછી શાંતિલાલે વણી દીલગીરી સાથે પૂછ્યું કે ‘ તારા તરફ પત્ર ક્યારે આવ્યો ? ’

“ આજ સવારેજ ! ”

“ સરલાને આ વાતની શી રીતે ખબર પડી ? ”

“ તેણે આ વાત બીજા પાસેથી સાંભળીને લખી નથી, પણ તે વખતે તે ત્યાં હાજર હતી. ”

“હા, બરાબર છે, તેતો હું જુદી ગયો. પણ મુશિલાના માથામાં મું કખત હતો થઈ છે !”

“ નાં, કાંઈ ચિંતા કરવા જેવું નથી. હવે તેને આરામ પણ થવા લાગ્યો છે. ”

“ તે શીરીતે જવડું ? ”

“ અરે ગાંઠોતો નથી થયોને ? શીરીતે જોડે ? અસ્થાના કાગળથી વાદુ, બીજી વાત એ છે કે મુશિલાને વધુ ઈશ્વર થઈ હોય તો તને પત્રજ લખી શકત નહીં. તું તો નાહક ગમરાય છે ! ”

‘ છેવટનું’ વાક્ય સાંભળી શાંતિલાલને જરા ધીરજ આવી. પોતાનાપર પડેલા દુઃખનો વિચાર કરવા શાંતિલાલને તક આપવાના હેતુથી કાંતિલાલે તેની રજા માગીને કોણ બહાને બીજી જગોતરફ ગયો. બીચારો શાંતિલાલ તો વિચારજ કરતો રહ્યો. બીજે દીવસે તે ફોલેજમાં પણ ગયો નહીં સાયંઠાણે કાંતિલાલ તેની પાસે આવીને બેઠો. ઘણીવાર પાસે બેઠા છતાં શાંતિલાલ કાંઈજ બોલ્યો નહીં, જોડે કાંતિલાલે કહ્યું. “ ચાલ હવે આપણે થોડો વખત બહાર ફરવા જઈએ. ” ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ કાંતિલાલના આમંત્રણથી તે બહાર ફરવા નીકળ્યો, બને મિત્રો વાલકેશ્વરને રસ્તેથી મલખારહીલગરના સુંદર સુલતા બગીચામાં જઈને બેઠા. બગીચામાં ઘણા યુવાનો ઘણી જાતના આનંદમાં મગ્ન થયા હતા, પરંતુ બગીચાની રમણીયતા શાંતિલાલને આનંદ આપવા તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી.

દેવકીક વાનો કર્યા પછી ક્રાંતિલાલે પૂછ્યું “ શું ત્યારે થેર જવાનો વિચાર નહીં કર્યો ? ”

“ હા, થેર જવાનો અને કોલેજ છોડવાનો વિચાર નહીં કર્યો. આપા પ્રસાદે માતાપિતાની સેવામાં હાજર ન રહું તો તેમનાં દુઃખનો કંઈ આપે નહીં. માતાપિતાનું દુખ દૂર થાય નહીં તો પછી કુનીવર્સિટીની પરિક્ષા આપવામાં પણ શું ભૂખ્યું ? ”

વિચાર કર્યા વગર ક્રાંતિલાલ કંઈજ યોચતો નહોતો અને તેણે કહેલો નિશ્ચય પણ ફેરવતો નહોતો એ વાત ક્રાંતિલાલ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી કોલેજ છોડવાની વાતો ઉપરથી નહીં તેણે પૂછ્યું, “ કીક, આ બાબતનો વિચાર પાછો કરી થો. પણ તું આવતી કોલેજ જવાનો કે શું ? ”

“ હા, કોલેજ. આજ ફરીથી પિતાનો કાળજી આજ્યો છે અને જલદી નીકળી આવવા આજ્ઞા કરી છે ” મિત્ર, કુદ માતા પિતાને દેવકીકનું અલગ દુઃખ —

“ અને ભાઈ ! આ સર્વ ઉશ્વરની સમજો છે ? આજ્ઞા કોલેજ એ વિચારનો. આ ત આજ્યો નવરો ભાઈઓ એકઠા રહીશું. આજ્ઞા કોલેજના કુલ એકવારની વાતો દેવકીકનું મુક રાજ કાલ છે અને તમે તમે નીકળીશો દેવકીક કુલ થાય છે ને જલદી પોતે જવાના પાસેથી વિદીરે તમે અંતર્યામીને હોતો હોતો આજ્ઞા —

“ મિત્ર ભાઈ આજ્ઞા કર્યો એવું ને હું ને હું આજ્ઞા કર્યો નહોતો ”

“ અહીંનું તું ભુલે છે ! પૃથ્વીપરના સર્વ લોકો આપણાં જવાન છે એજ તારું માનવું સદા ભૂલભરેલું છે. તારા મોટા ભાઈઓ જૂદા રહેવા માટે ઉતાવળા થયા છે તે તું ક્યાં જાણે છે ? ”

“ માતાપિતા ઇચ્છતા છે ત્યાંસુધી જો કોઈ આવી વાત સરખી કરે તો તેમને અસહ્ય દુઃખ થાય છે. ”

“ તે સર્વ ખરૂં છે. પણ હવે જીજ્ઞે ઉપાયજ નથી. હવે જો જૂદા રહેવાથીજ શાંતતા થતી હોય તો તેજ માર્ગ શ્રેયસ્કર છે ! આ રોગની બીજી દવાજ નથી. તું ઘેર જઈ માતાપિતાને સર્વ સમજાવીને કહે, તારા ભાઈઓને પણ કહેજે, સલાહસંપત્તી જૂદા નીકળ્યા પછી કાકા, કાકી અને સુશિલાને લઈને તું અહીં આવજે “ પણ માતાપિતા ઘર છોડવા કળુલ કરશે નહીં. ”

“ અરે ઘર શામાટે છોડવું જોઈએ ? કામ પડે ત્યારે ત્યાં ક્યાં નથી જવાતું. સુંબઈમાં તેમને કયાકિર્તન વીગેરેનો લાભ મળશે. ”

“ પણ મોટા ભાઈઓ હવે ક્યાં ઘેર આવવાના છે તે તો પ્રતિજ્ઞા કરીને ગયા છે. ”

“ તેમની પ્રતીજ્ઞાની બીજ સખીસ નહી. જૂદા નીકળવાની આનંદની વાત સાંભળીને દોડયા આવશે. ”

“ શાંતિલાલને મિત્રની સલાહ યોગ્ય લાગી. જૂદા નીકળવાથી જો ભાઈઓના મનને સુખ થતું હોય તો નંમ્ર

કંઈ શાંતિલાલે જોમ તેમ જે કોળીયા ખાધા અને પિતા પ્રકૃતિની તપાસ કરી તે પોતાના ઓરડામાં ગયો. મુશિલા પછુ થોડી વાર પછી ત્યાં ગઈ. થોડો વખત ઘરે સંજમી વાત ચીત કર્યા પછી “તને માથામાં ક્યાં વાગ્યું છે?” જોમ શાંતિલાલે આગ્રહથી પૂછ્યું.

મુશિલાએ તો તે વાત પ્રથમ ઉઠાડી કીધી, પોતાને વાતની શી રીતે ખબર પડી તેનો વિચાર કરવા લાગી. આખાં શાંતિલાલના અતિ આગ્રહથી માથાનો જખમ ખતાવ્યો. શાંતિલાલે તેના માથાપરના કેશગુચ્છ દૂર કરી જખમ જોયો જખમ કાંઈ નાનો નહોતો. જખમ જોઈ શાંતિલાલને બહુ ખોટું લાગ્યું અને તેણે પૂછ્યું, “કાગળમાં આ વાત કેમ ન લખી?”

મુશિલાએ શરમાઈને નીચું જોયું અને બોલી “જખમ ઘણાખરો રૂઝાવા આવ્યો હતો, અને બહુ દુખતું નહોતું તેથી જણાવ્યું નહીં.”

“પણ લખ્યું હોત તો કાંઈ પાપ લાગત?”

“મને જોમ લાગ્યું કે આ વાત લખવાથી મને જોટલી વેદના અર્થ જોટલી વેદના વાતની ખબર પડવાથી તમને થશે તેથી.”

“જખમ કાંઈ નાનો છે?”

મુશિલા કાંઈ જ બોલી નહીં. આ જોઈ શાંતિલાલે પૂછ્યું.

“હીક તો રહેવા દે; પણ એમનું શું કર્યું?”

“વેચે કાંઈક મલમ આપ્યો હતો તેથી જ આરામ થયો.”

“આ પાતળાં ધાતુવાની ઇચ્છાએ મુશિલાએ પૂછ્યું.
“પણ પિતાણ સાથે કંઈ વાતચીત કરી કે ?”

“ના, વૈવે તેમને ઉઠાડવાની મના કરી છે.”

“ચેર-આખ્યાં એ ખંટુ સારૂં થયું”. આજ ત્રણ દિવસ
થયાં તે બીલકુલ ઉઠ્યા નથી. જરાક વાર માય ને તમારું
નામ હવે તમને બોલાવે છે.”

“આ બધી હદીકત સાંભળી, અને તેમની પ્રકૃતિ જોઈ
મને-ભય લાગે છે.” બોલતા બોલતા શાંતિલાલની આંખમાં
પાણી ભરાઈ આવ્યું.

આ સાંધારણ તાવ છે, એમ મુશિલા સમજતી હતી,
પણ પતિના બોલવાનો અર્થ સમજી તે ગભરાઈ ગઈ. અને
એકદમ બોલી “અરે, આ શો ગજબ ? માંદગી આંટલી
બધી સજત છે ?”

“શાંતિલાલ દીલગીરીનો આસ હોડી બોલ્યો “વૈવે
કહે છે કે અસાધ્ય નથી.”

“ઈશ્વર કરે અને વૈવનું બોલવું સાચું પડે. હું તો
હવે તદ્દન ગભરાઈ ગઈ છું.”

“મકનજી અને મનમોહન નરકની કંઈ વાત સાંભળા-
ય છે કે ?”

“હા તેઓ બન્ને પોતપોતાને સાસરે છે. છોકરાઓ
ગયા પછી સર્વ ધર ઉજાડ લાગે છે અને મને ચેત પડતું
નથી.”

“હીક, પણ તેં એક મોટો અપરાધ કર્યો છે.”

શાંતિલાલનું અકસ્માત બોલવું સાંભળી સુશિલા ગભરાઈ ગઈ. અને પતિના મોં સામું જોવા લાગી. સુશિલાને ગભરાએલી જોઈ શાંતિલાલ જરા હસીને બોલ્યો, “એક આનંદની વાત તેં મારાથી છુપાવી રાખી છે, એટલેજ તારો અપરાધ છે.

સુશિલા તરતજ સમજી ગઈ કે સરલાના કાગળપરથી શાંતિલાલે પોતાને દિવસ રહ્યાની વાત પતિને કહેલી હોવી જોઈએ. સુશિલા અતિ લજ્જાચક્રાવર્તિ થઈ. પતિના મોં સામું પણ જોવાયું નહિ. નીચું જોઈ બેસી રહી, સર્વ શરીર પસીનાથી ભીંજાઈ ગયું; આ હદ બહારની શરમ જોઈ શાંતિલાલ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને બોલ્યો “આ શરમ ક્યાંથી ?”

આ સાંભળી સુશિલા વધારે લજ્જાચક્રાવર્તિ થઈ. ઘણો વખત તે કંઈજ બોલી નહિ. છેવટે પતિ પત્નીએ ઘણો વખત મુજબંદ શેઠની માંદગી સંબંધી વાતચીત કરી અને શયનગૃહમાં ગયાં. બેમાંથી એકેને પણ ચિંતાથી ઉંઘ આવીજ નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મૃત્યુ શય્યા.

શાંતિલાલ બીજે દિવસે પરાઈએ ઉઠી શેઠની ખોલીમાં ગયો. પિતૃલાલ પુત્રને જોઈ મૃત્યુશય્યાપર પડેલા શેઠને

બહુ આનંદ થયો. તેમના મુખપર પ્રસન્નતાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં, “ શાંતિલાલ, આખો બેડા, બહુ પાણી પીયું, અને બહુ કાદુ પીયું છે. તારી શદ્ધ જાગે છે. ” એટલું બોલી શેઠ ચુપ રહ્યા. શાંતિલાલ એકચિત્તે પિતાનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યો. શેઠનું શરીર રક્તવિનાનું થઈ ગયું હતું. આંખો ઢંઢી ગઈ હતી. સર્વ ગાત્ર ઢીલા થઈ ગયા હતા. નેત્રાંજોડાં શાંતિલાલની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તે બોલ્યો, “ શત્રુ તમને શાંત નિદ્રા આવી હોય એમ જણાતું નથી. નેત્ર લાલ થઈ ગયાં છે, મુખ સુકાઈ ગયું છે. ”

“ શાંતિલાલ, આ જગ્યામાં શાંત નિદ્રા મેં અનુભવી નથી. ”

“ પિતાનું બોલવું સાંભળી અને તેમની અવસ્થા જોઈ શાંતિલાલ નંદન ગભરાઈ ગયો. પેરું છુટી ગયું. આ જોઈ વેધ તેને ખીણ તરફ લઈ ગયો, અને ઠંઠું કે રોગીના ચિત્તને સ્વસ્થતા વિના હોય આવતી નથી. રાત દિવસ શેઠ ચિંતાથી વ્યાકુળ થઈ ગયા છે. ચિંતારૂપી રોગનું ઔષધ જ નથી. હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે સારી ઊંઘ મળ્યા વિના તેમને આરામ થવો મુશ્કેલ છે. ”

શેઠની માંદગીની બાતમી મુકનજી અને મોહનલાલે જાણી હતી. પરંતુ જેમાંથી કોઈ આગ્યું નહિ. ત્યારે શાંતિલાલે ઘેર આવી પોતાના નોકરને એક ઠાગળ લખી આપી તેમને બોલાવવા મોકલ્યા. એક જણે ઠાગળ વાંચીને ફાફી નાંખ્યો, અને ખીજાએ કહ્યું મારે સમાચાર વાંચી શું કરવું છે ? ” એવા

સમાચાર લઈ નોકર પાછો આવ્યો. નોકરે કહ્યું, “ પિતાજી લણા માંદા છે, તમારી રાહ જુઓ છે વિગેરે ઘણી બાબતો મેં કહી પણ પાંપણ હૃદયના લાઈસાહેબોને કંઈજ અસર થા નહિ. ઉલટી મને ગાળો દીધી તે વ્યાજમાં ! ”

પિતાની માંદગીની વાર્તા સાંભળી મકનજીના મનમાં જે જવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. કારણ તેમણે વિચાર્યું કે, “ પિતાજીને કદાપિ અંત થાય અને હું ત્યાં હાજર ન હોઉં તો મારે ભાગે કંઈજ પૈસા મળશે નહિ. જઈ તો પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે અને પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે તો બીકણુ ઠરે. માટે જવુંજ નહિ. ”

પિતાની માંદગી અસાધ્ય જોઈ શાંતિલાલે પોતાનું મિત્રને કાગળ લખ્યો. પત્ર પહોંચતાંજ કાંતિલાલ વતનમ આવ્યો. કાંતિલાલને જોઈ શેઠને પણ આનંદ થયો.

એક દિવસે જે વાગે ડોસાને જાહુ તાવ ચઢ્યો. શાંતિલાલ અને કાંતિલાલ પથારી પાસે બેઠા હતા. બીજા બાજુએ વૈદ્ય પણ હાજર હતો. ડોશી પણ ત્યાં હતાં. સર્વના મુખપર શોકનાં ચિન્હો જણાતા હતા. શાંતિલાલ પંખાવતી વૃદ્ધ પિતાને પવન નાંખતો હતો, આ જોઈને ડોસો બોલ્યો, “ અરે શાંતિલાલ, આ પવનથી મારો તાપ કમી થશે કે ? મારા અંતઃકરણમાં આગ લાગી છે. ”

શાંતિલાલ કાંઈજ બોલ્યો નહિ. અને પોતાની આંખ સાંતા આંસુ છુછી નાંખ્યાં. કાંતિલાલે પૂછ્યું, “ કાકા, તમારું કંઈ દૂર કરવા કંઈ ઉપાય નથી કે ? ”

ચોકળાના મોઢા હસતું મરી જોવાયું. આ કદ મારા
 હૃદયની સાથે જ દર મરે તે જાણી ના શકે તેની વિચારણા

ચોકળાને જોવાનું સાંભળી સર્વ રડવા લાગ્યાં, પિતાની છેલ્લી
 ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા અને છેલ્લી આજ્ઞા માથે ચઢાવવાના હેતુથી
 શાંતિલાલ મોટા ભાઈઓને સાસરે ગયો. મકનજી દ્રવ્યલોભથી
 ઘેર આવવા ઉતાવળો જ થયો હતો. અર્થાત્ વધુ આશ્રય ન
 કરાવતાં પોતાનાં બેરી છોકરાં સહ શાંતિલાલ સાથે ઘેર આવ્યો.

સર્વ આઘ્યાની વાર્તા બાણીને ચોકળે આનંદ થયો. સ-
 વને ચોકે પોતાની પાસે બોલાવ્યા. મકનજી અને મનમોહન-
 લાલ પિતાના બીછાના પાસે બેઠા. પિતાનો અંતકાળ નજીક
 આવ્યો એમ તે સમજી ચકયા. પણ જુદા રહેવાની ઇચ્છાએ
 તે બદલ તેમને દુઃખ થયું નહિ. પણ ઉલટો તેમને આ-
 નંદ થયો. મુંઠરી અને જડાવ સસરા સામી તિરસ્કારમુક્ત
 આપી નજર કરી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. નાનાં નાનાં છોકરાંઓ
 હાડાની આબુઆબુ બેઠાં ઠોસો કુદુંબના સર્વ માલસ તરફ
 જોતો હતો. ઘડીમાં તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં. મુખ
 ઉપર માત્ર અત્યંત ખિન્નતા છવાઈ રહી હતી.

ગીરી ફેલાવી દીધી; એટલું જ નહિ પણ તેઓમાંના ઘણા તે રડવા લાગ્યા.

સંધ્યાકાળ થઈ. શેઠની પથારી પાસે એક દીવો બળતો હતો. વૈદે નાડી જોઈ, એટલામાં શેઠે કહ્યું “હવે નાડી શું કરવા જુઓ છો?”

આ સાંભળી વૈદ્ય જોડ્યો, “ગભરાશો નહિ, હજી ગભરાવા જેવું નથી, ઇશ્વરનું સ્મરણ કરો.”

શેઠ પોતાની અવસ્થા સમજી ગયા હતા, તે જોડ્યા, “વૈદ્યરાજ ઠીક કહ્યું. હવે ઓસડની ભાંજગડ જવા દો અને મને ઇશ્વરનું નામ સંભળાવો.”

શેઠે ઓસડ લેવાનું ઇન્કાર કર્યું. પણ શાંતિલાલે અને તેના મિત્રે ઓસડ લેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, તે જોઈ શેઠ જોડ્યા, “અરે ગાંડાઓ, તમારી મારા પ્રત્યે અઠગ ભક્તિ અને પ્રેમ છે તેથી મારી સ્થિતિ જોતાં છતાં તમે સમજતા નથી! હવે ઓસડનો શો ઉપયોગ? ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો.”

શેઠનું જોલવું સાંભળી ડાશી રડવા લાગી. સુશિલા રડતા મુખે સાસુનું શાંતવન કરવા લાગી. શાંતિલાલ અને અંતિલાલ અતિ વ્યાકુળ થયા. આ સર્વ જોઈ વૈદે બન્નેને બહાર લઈ જઈ કહ્યું કે, “નાડ આજ કાંઈ સારી લાગતી નથી. જરા સાવધ રહેજો. કર્તાકર્તા ઇશ્વર છે. માટે તેની ઇચ્છાને આધીન રહો.”

પૂર્ણ પિતૃભક્ત શાંતિલાલના મસ્તકપર દુઃખનો ડુંગર

તુટી પડ્યો તે ગાંડાની માફક મોટેથી રડવા લાગ્યો અને લેગુધ જેવો થઇ ગયો. તેના મિત્રે તરતજ તેનો હાથ માડ્યો અને જોડ્યો, “મિત્ર, આ શું કરે છે ? તું આમ કરીશ નહિ, ઠાસાને દુઃખ થશે, તેનો કંઈ વિચાર કર. ધૈર્ય ધારણ કર. ચાલ, આપણે તેની પાસે જઈએ.

જન્ને જલ્દી શેઠ પાસે ગયા. તેમને જોઈ શેઠ જોડ્યા કે, “જેટા, ધીરજ ધર, ગભરાઇશ નહિ. કાંતિલાલ તારો સત્ય સ્નેહી છે તે જોઈ મને આનંદ થાય છે. તેના પર ભરૂંસો રાખ. તેની મરજી વિરૂદ્ધ વર્તીશ નહિ. વધારે શું કહું ? તમે જન્ને મારી પાસે આવો.

જોલતાં જોલતાં શેઠનો અવાજ નરમ થઇ ગયો. જન્ને તેમન નજીક ગયા. ઠાસો અને સુશિલા નીચું જોઈ રડતાંજ હતાં. ઠાસાએ કાંતિલાલ સામું જોઈ કહ્યું, “કાંતિલાલ, તું ધણે ત્રાસ સહન કરી અહીં આવ્યો છે. આ વખતે આશિર્વાદ શિવાય તને આપવાની બીજી કાંઈજ વસ્તુ મારી પાસે નથી. ઇશ્વર તારું સદા મંગળ કરે.” એમ જોલી શેઠ પ્રેમથી પોતાનો હાથ કાંતિલાલની પીઠ પર ફેરવ્યો. કાંતિલાલ નાના છોકરાની પેઠે રડવા લાગ્યો અને જોડ્યો— “તમારા આશિર્વાદથીજ અમારું કલ્યાણ થશે. હું તમને પિતાતુલ્ય સમજું છું. કાંતિલાલ મારો સગો ભાઈ છે. તમે કંઈ શ્રીકર રાખશો નહિ.”

સર્વ જોલતાં બંધ થઇ ગયાં. કોઈ કંઈ જોડ્યું નહિ. કાંતિલાલ, હીરાડોથી, સુશિલા સર્વ રડવા લાગ્યાં. સર્વને

ઇશ્વર આપણને અહીં મોકલે છે. મારી પરિક્ષા લેવાઈ. હવે
 હું જઈ છું. ” ગોલતાં શેઠની આંખો ઉંડી ગઈ. જીવ ગલ-
 રાવા લાગ્યો તો પણ ઘણા ધીમા અવાજે ફરીથી શેઠ બોલ્યા,
 “ આજ હું જઈ છું, એજ પ્રમાણે સર્વ કોઈને તે જગત્કર્તા
 પ્રભુ પાસે જવું પડશે. પણ માણસ આ વાત ઉન્મત્ત થઈ ભુલી
 જાય છે. આ વાતનું સ્મરણ હોય તો કોઈ કોઈનો દ્રેષ કરે
 નહીં; ખીજાનું અનિષ્ટ ચિંતવેજ નહીં. પાપકર્મ તરફ કોઈની
 પ્રવૃત્તિ થાય નહીં. સંસાર એ તો ક્ષણિક છે. પણ મરણનો
 ભય મનુષ્ય મદાંધ થઈ ભુલી જાય છે મારી શક્તિ હવે
 તદ્દન નષ્ટ થઈ છે; મારાથી વધારે ગોલાશે નહીં. શાંતિ-
 લાલ તમારાથી નાનો છે; તેનું પ્રેમથી પાલન કરજો, ખીજાનું
 અનિષ્ટ કોઈ દિવસ ચિંતવશે નહીં. ઇશ્વરને ત્યાં ન્યાય છે,
 તેમ કરશે તો તમારું કલ્યાણ થશે નહીં. ખીજાપર સદા ઉપ-
 કાર કરવો. નકામું કોઈનું મન દુઃખાય તેવું કૃત્ય પણ કરવું
 નહીં. ઇશ્વરની લલિત કરજો. જડાવ, સુંદરી, તમે પણ મારું
 કહ્યું સાંભળો. સદા સંપથી રહેજો. નાના બાળકોને કુશિક્ષણ
 આપશો નહીં કુશિક્ષણથી તેમનો ભવ બગડશે. મા-બા-
 પના દોષથી છોકરાંઓ બગડે છે, સ્વછંદી અને દુર્ગુણી
 થાય છે બાલ્યાવસ્થામાં મા-બાપનો સ્વભાવ અને તેમ-
 નું અનુકરણ કરે છે. પુત્રો, તમારા વૃદ્ધ માતા-
 આપવાથી પુત્રોનું કલ્યાણ થતું નથી. હવે
 શું કહું ? ઇશ્વર તમને દીર્ઘાયુ કરે. મારા નાના
 બા, મારી પાસે આવો તમે કોઈ દિવસે જૂઠું ગોલશે

નહી, ચીંટી કરશે નહીં. મોતા-પિતાંની સેવા કરી ઇશ્વરભક્તી કરજો. ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે હવે તમે બધાં મારી પા-
સેથી જાવ. મારા નેત્ર આગળ અંધકાર થઇ રહ્યો છે ! મેં
તમને જન્મ આપ્યો પણ તમારા કર્મનો હું જવાબદાર નથી.
કરશે તેવું જ લોગવશે. હવે તમે સર્વ અહીંથી જાવ. જે
પરમાત્માએ મને આ લોકમાં મોકલ્યો તેનું નામ સંભળાવો.
છેવટે જેવી મતિ તેવીજ ગતિ થાય છે ! ”

શેઠ જોલતાં જોલતાં બંધ થઇ ગયાં, મૃત્યુ હવે તદન પાસે
આવ્યું એવા ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાયાં. શાંતિલાલ ગંગાજી લઇ
આવ્યો. પવિત્ર પ્રાણલો તેમની પથારી પાસે બેસી ભગવત-
ગીતા વાંચવા લાગ્યા. ઇશ્વર નામનો પવિત્ર અવાજ ઓરડામાં
ફેલાઇ ગયો. મકનજી, મનમોહન અને તેમનાં બેરાં-છોકરાંઓ
છલકા કરી આવ્યા ગયા. શાંતિલાલ, તેનો મિત્ર, ટોરણી, મુશિલા
અને વેદમંત્ર જોલતા પ્રાણલો શેઠના ઓરડામાં બેઠા હતા.

પાનના બે પહોર વહી ગયા. શાંતના સર્વત્ર આપી રહી.
શેઠને શ્વાસ થયો હતો. જીભ ટુંડી થઈ ગઈ, ચૈતન્ય નષ્ટ થયું
અને શરીર થંડુ થવા લાગ્યું. આ અંતકાળનાં ચિન્હો જોઈ
શાંતિલાલે પિતાજીને ગૌમૃત્રથી પવિત્ર કરેલી લોંચપર મુવાડ્યા.
પછી તરતજ તેમના મોંમાંથી ‘ રા—મ ’ એટલા બે અક્ષરો
હંદા હૃદયમાંથી સંભળાયા. મકારના છેલ્લા હચ્ચારની સાથે
મુગધંદ શેઠનો પ્રાણવાયુ આ લોક છોડી સ્વર્ગલોકમાં આવ્યો
ગયો. કુટુંબ વર્ગ માયાપાત્રમાં સપડાયેલ હોવાથી હૃદયવેષક
ધીમી પાડી. ક્યાણ અને નિરાધાર સ્વરે રરવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

તીજેરીમાં શું હતું ?

મુળચંદ શેઠનો અંતકાળ થયાને બે દિવસ થયા. શહેરના મોટા અને નાના તમામ ગૃહસ્થો શાંતિલાલનું સમાધાન કરવા આવતા હતા. બહાર ગામથી પણ ઘણા લોકો આવતા હતા. સિવાય દીલગીરી બતાવનારા પત્રો અને તાર અસંખ્ય આવી પડ્યા હતા. વેપારી મંડળમાં દીલગીરી છવાઈ રહી. મોટા મોટા કારખાનાઓમાં સલાઓ ભરાઈ, દીલગીરી બતાવનારા ઠરાવો પસાર થયા, સારાંશ શેઠ એટલા તો લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા કે તેમના મરણથી શહેરમાં અને બહાર સર્વને ઘણી દીલગીરી થઈ આવી.

શેઠના મરણથી પિતૃદેષી મકનજી પાસે તેને કીર્તિ અને જ્ઞાતિ રીવાજ પ્રમાણે દાન-ધર્મ કરવાની વાત શાંતિલાલે કાઢી. શેઠની તીજેરીની કુંચીઓ મકનજીએ પ્રથમથીજ કોઈ ન જાણે તેમ લઈ લીધી હતી. ત્રીજે દિવસે કુંચીઓ શાંતિલાલ સાગી મૂકી અને મકનજી જોડ્યો “ ભાઈ, થવાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે શોઈ શા માટે કરે છે ? હવે જે કરવાનું છે તે કર. પિતાજીની તીજેરીની આ કુંચીઓ લે, ચાર ગ્રહસ્થો સન્મુખ ઉઘાડી સર્વ સંભાળ એટલે પછી કળ્યાનું કારણ ન રહે નહીં. ”

કપટી મકનજીનું આ ભાવજી સર્વને પંચદ પડયું. સર્વેએ ટાકાં ધુણાવ્યાં. શાંતિલાલ તો રોતોજ હતો. કુચીઓ બોળ કાંતિલાલે મકનજીને પૂછ્યું “ આ કુચીઓ તમારીજ પાસે રહે છે કે ? તમારા માટે કાંઈને શક તો નહીં આવે ને ? ”

“ હા, તેનો શો ભરોસો ? પૈસાની વાત છે માટે જેટલો સાવચેતી રાખીએ તેટલી સારી. પ્રથમ આપણે ચાલો તીજેરી ઉઘાડીએ. ”

સર્વ જણ ત્યાંથી ઉઠી શેઠના ઓરડામાં ગયા મકનજી તીજેરીના તાંગા પાસે ગયો. તીજેરી ઉઘાડી. મકનજીનો હાથ, ચર ચર ધુન્વા લાગ્યો. તીજેરીમાંથી એક ઘેલી કાઢી, રૂપીયા ભોંયપર ઠલવ્યા આ બોળ કાંતિલાલ બોલ્યો “ પ્રથમ આ તીજેરીમાં હજાર રૂપીયાની કેટલી ઘેલીઓ છે તે જુઓ. ”

હજાર રૂપીયાની ઘેલીઓનું નામ સાંભળી મનમોહન લાલ તીજેરી પાસે દોડી ગયો અને અંદર ટોક કરી હાથ નાખી બોલ્યું અને એકદમ બોલ્યો “ ક્યાં છે ઘેલીઓ ? આ માં તો કાંઈજ નથી. ”

“ નથી કેમ, કરી જુઓ હાવીજ બોલ્યો ” કાંતિલાલે બોલ્યો.

શાંતિલાલ અને કાંતિલાલ તીજેરી પાસે રહી અંદર બોલ્યું તો કાંઈજ મળે નહીં. બન્ને આશ્ચર્યચકિત થઈ એક બીજાના મોં આમુ બોવા લાગ્યા. યોગેશ્વર પત્રી કાંતિલાલ

જોડ્યો “ તારા ભાઈઓના આવતા પહેલાં મેં આ તીલેરીમાં રૂપીયાની થેલીઓ જોઈ હતી. જાણ ક્યાં ? શી નવાઈ ! ”

“ શાંતિલાલે જવાબ આપ્યો. ” અરે એમ હોય ? આટલી બધી થેલી તીલેરી ગળી ગઈ કે ? ”

“ ત્યારે ક્યાં છે ? ”

“ હું શી રીતે કહું ? કોઈ ચોરી ગયા હશે ! ”

તીલેરીમાં થેલી છે તે વાત શાંતિલાલ અને તેનો મિત્ર જાણતા નથી, એમ મકનજી માનતો હતો અને તેથીજ તેણે તીલેરી ઉઘાડવાની ઉતાવળ કરી હતી. તે કંપવા લાગ્યો. પણ પોતાની સ્થિતિ છુપાવી ધૈર્યથી જોડ્યો “ જોયું કે ? તીલેરી ઉઘાડવાને હજીવાર કરી હોત તો નાહક મારાપર શક જાત ? ”

“ તમે જુલ્યા હશે, થેલીઓ બીજે ઠેકાણે જુલથી નથી મૂકીને ? ”

“ ના, ના, આમાંજ મૂકી હતી. ”

ફરીથી બીજી પેટી જોઈ પણ તેમાં કાંઈજ નહોતું. શાંતિલાલે મિત્રને કહ્યું કે “ આમાં તો ખત પત્રો વિગેરે છે. બીજું કાંઈજ નથી. ”

સર્વ પેટીઓ જોઈ ઘરના ખુણા તપાસી વળ્યા; પરંતુ કાંઈજ મળ્યું નહીં. આખરે થેલીઓ ગઈ એમ સર્વને લાગ્યું. આ બીજી આકૃત જોઈ શાંતિલાલ જોડ્યો “ હું લીખારી થયો તેની મને ચિંતા નથી, પણ રૂપીયાની સાથે લોકોની ગીરો રાખેલી સોનાની જણસો પણ ગઈ. ”

સર્વ સ્વપ્ન ધર્મ ગપા છેલા બે દિવસમાં ચોરી થઇ એમ ધાર્યું. ચોરીની વાર્તા શહેરમાં ફેલાઇ ગઇ. જે સાંભળે તેને નવાઇ લાગી. લોકો વાતો કરવા લાગ્યા કે “આવી નવાઇ જેવી ચોરી ખીજે ઠેકાણે જોઇ નથી. તીજોરીના તાળા જેવાને તેવાજ હતા; અને અંદરની ચેલીઓ જતી રહી, આતો કાંઇ જાડુ થયો કે શું ? શહેરમાં સૌ કોઈ પોત પોતાને ગમે તેવા તર્ક વિતર્ક ચલાવવા લાગ્યા. કોઈ આરોપ મૂકતા હતા, લોકો ગમે તેવું બોલતા હતા. સર્વની વાતો સાંભળી મકનજી તો ટાડોજ થઇ ગયો અને તેનું મોં કાચું કીકરા જેવું થઇ ગયું.

જે વ્રજુ દિવસ વિચાર અને શોધ કર્યા પછી કાંતિલાલે કહ્યું “શાંતિલાલ, ગમે તે હો, પણ મને તો તારા બંને ભાઇઓ પર શક જાય છે. તું તેમના તરફ ઝીણી નજરે જોતો અને પછી જો કે, તારું મન તને શું કહે છે ?”

“પશ્ચર જાણે” એટલું બોલી શાંતિલાલ ચુપ રહ્યો. પણ ધીરે ધીરે તેનો પણ શક ભાઇઓ તરફ ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મકનજીની ગભરામણ.

સુગવંદ શેઠના મરણની સાથે ચોરીની પણ વાત ફેરા-ફેરાવરમાં ફેલાઇ ગઇ. કોઇ કહે કે દસ હજારની ચોરી થઇ,

તો કોઈ કે ૧૫ હબ્બરની થઈ, કોઈએ કહ્યું કે આ ઘરમાં ચોર પેઠા, તો કોઈએ કહ્યું કે તેમના ઘર પર ધાડ પડી. લોકો ગમે તેવું બોલવા લાગ્યા અને અફવાઓ ફેલાઈ.

હવે શું કરવું, એની શાંતિલાલને કંઈ સુઝ પડી નહીં ! પોલીસને ખબર આપવી કે નહીં તેનો નિશ્ચય તે કરી શક્યો નહીં. પોલીસને ખબર આપું અને વખતે ખરો ચોર પકડાશે તો પિતાની આખરને કલંક લાગશે, મોટાભાઈ કેદમાં જશે. વાર પોલીસને ખબર ન આપું તો આખરે પોલીસ તો આ વાત જાણશેજ, શાંતિલાલને કંઈ સુઝયું નહીં. સર્વની સલાહ-પ્રમાણે કાંતિલાલે કહ્યું કે આપણે એક વખત શું બન્યું તેની પોલીસને ખબર તો આપવીજ. ” પણ મકનજી વચ્ચમાંજ બોલી ઉઠ્યો ‘કે પોલીસને ખબર આપવાથી શો ફાયદો છે ? આપણેજ તપાસ કરીશું. પોલીસ નાહક ધાંધલ કરશે અને ઘરના માણસોને એક વિના આમંત્રણવાળી ઉપાધી થશે. ”

બોલતાં બોલતાં મકનજીનો ચહેરો બદલાઈ ગયો. શાંતિલાલ અને તેનો મિત્ર તે સમજી ગયા. કાંતિલાલને બહુ કોષ ઉત્પન્ન થયો અને કુકર્મીને તેના કર્મનું ફળ મળવુંજ જોઈએ એમ વિચાર કરવા લાગ્યો.

આખરે પોલીસને ચોરીની ખબર આપી, પરંતુ તે વાત પોલીસે પ્રથમજ જાણી હતી. મુળચંદ શેઠને ત્યાં શુભારે દસ હબ્બરની ચોરી થઈ એવો રિપોર્ટ પોલીસ સીપાઈએ ઉપરી અમલદાર તરફ મોકલ્યોજ હતો. મુળચંદ શેઠને સર્વ યોગ્યતા હતા. અને તેમને શ્રીમંત ધારતા હતા તેથી પોલીસે

દસ હજારની વાત સાચી માની. દેાજદાર પોતે તપાસ કરવા જવાનો હતો. ઈર્મ ધર્મ સંયોગે તે છતાંનો પોલીસ મુખી- ન્દેન્દન્દ મીં વાઈટ ત્યાંજ હતો. આ સાહેબને વિલાયતથી આવે ઘણા દિવસ થયા નહોતા. દેશી લોકો આગે તે દુગીમ- જીને રહેતો હતો. મીં વાઈટને આ મોટી ચોરીનો રીપોર્ટ મળતાં તે ઘોડાપર બેસી મુળચંદ શેકને ઘેર ગયો. સાહેબની સાંધે દેાજદાર, જમાદાર અને બીજા પોલીસ સીપાઈઓ પલ્લુ હતા.

પોલીસના કાળા સરપસને જોઈ મકનજીના પગ મુજવા લાગ્યા. હૃદય ધગકવા લાગ્યું. પોલીસને જોઈ મકનજીએ 'વચ્ચાચુ' "કે અંદર અંદરજ કળુલ કરી નીકાલ કરવો, કારણ સર્વનો શક મારાપર છે " મનમોહનલાલ પલ્લુ બહાર્થ ગયો અને ખર્ કહેવાને લલચાવ્યો. મકનજીએ તેને પોતાનાજ પક્ષમાં રહેવા બહુ સમજાવ્યો. મકનજી મનમોહનને એક જોલીમાં લઈ ગયો અને કહ્યું કે " મનમોહન તું ગાંડો નથી થયોને ? નને છોડી મેં કાંઈ કયું છે કે ? મારા એકલા માટે ચોરી નથી કરી, તેમાં તારો ને મારો જન્મેનો લાભ છે, આપણે જન્મે રૂપીઆ વહેંચી લેઈશું, તું શાંતિલાલનું શું સાંભળે છે ? ડોસ્રાએ આપણને ન જણાવતાં તેને ઘણું પૈસો આપ્યો છે, તેની તને ક્યાં ખબર છે ? ગાંડો થઈશ નહીં. મને હજી તેં જોગખ્યો નથી કેમ વાર ? "

પલ્લુ આ વાત તેં મને પહેલેથીજ કેમ ન કહી ? નહીતો

આટલો ખુમારોજ થવા દીધો ન હોત, એકંદર કેટલા રૂપીઆ છે ?

“તે વાત પછીથી કરીશ, મારાપર તને વિશ્વાસ છે ને ? હમણાં કાંઈ બોલીશ નહીં, નહીંતો સંશયને સ્થળ મળશે.”

મનમોહનને સમજાવી મકનજીએ તેને લલચાવ્યો. મૂર્ખ અક્લવશ્યુન્ય મનમોહન મકનજીને મળતો થયો. મકનજીને ખાત્રી હતી કે શાંતિલાલ અને કાંતિલાલ અત્યંત સુસ્વ-સાવના સજ્જન છે ! તે મોઢથી ગમે તે બોલે પણ કૃતીથી કંઈ કરશે નહીં. આ ભરોસાના આધારે મકનજી મનમાં મલકાતો હતો. કરેલી ચોરી પચાવવી અને તેનો પત્તો લાગવા દેવોજ નહીં એવી મકનજીએ પ્રતીજ્ઞા કરી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

બહાઈટ સાહેબ

બહાઈટ સાહેબ, ફોજદાર અને બીજા બે ચાર સિપાઈઓ સાથે મુળચંદ શેઠને ઘેર આવી દાખલ થયો. પોલીસના સર-વસને જોઈને આબુઆબુના લોકો શેઠના ઘર આગળ એકઠા થયા. માલુમોના ટોળાને જોઈને બહાઈટ સાહેબને ગુસ્સો ચઢ્યો નહીં, પણ આશ્ચર્યની નજરે જોઈ રહ્યો; દારૂ સા-દેશી માલુમોના સમાગમમાં વધુ આવી તેમની રીતસાત જોવા

પણ પસંદ પડતું સાહેબે આવી ચારી ક્યાં થઈ, શી રીતે થઈ, વીગેરે હકીકત પૂછવા માંડી. સાહેબને જોઈને કાંતિલાલ, આમળ આબ્યો અને શાંતિલાલ તરફ આંગળી બતાવી બોલ્યો. "આ બ્રહ્મસ્થને ત્યાં ચારી થઈ છે, માટે તેજ આપને સર્વ વાત કહેશે. આ માટે ઘર નથી. હું તો અહીં સહેજ આબ્યો છું." કાંતિલાલ સામું જોઈ સાહેબ બોલ્યો. "આ તમારું ઘર નથી ત્યારે તમે ક્યાં રહો છો ? તમારું ઘર ક્યાં છે ?"

કાંતિલાલે દુકામાં પોતાની સર્વ વાત કહી. પોતાનું ઘર, રહેવાનું ઠેકાણું અને બાપનું નામ કહ્યું તે સાંભળી એકદમ કોઈ વાતનું સ્મરણ થયું હોય તેમ વચમાંજ બોલ્યો, જો યસ, "કાંતિલાલ ! તમે મને નહોં જાણખતા હો, તમારા પિતા ખાનદેશમાં વેપાર કરતા હતા ત્યારે હું ત્યાં હતો અને તે વખતે મારો તથા તેમનો સારો પરિચય હતો. તમે તે વખતે ઘણા નાહના હતા. આય એમ વેરીઝ્લેક દુ સી યુઃ ઇમ હીયર એન્ડ સીટ ટાઉન."

કાંતિલાલને પણ તે વાતનું સ્મરણ થયું; ને સાહેબની પાસે જઈ બેઠો. શાંતિલાલ પણ સાહેબ પાસે જઈને ઉભો રહ્યો, કાંતિલાલને શાંતિલાલની સાથે શી રીતે સ્નેહ થયો તે વાત કહી, મુળચંદ ચેકના વખાણ કરી તેમના મરણની પણ વાત બહાર કરી. શાંતિલાલ અને કાંતિલાલની અંગ્રેજી ભાષા જુદી બોલવાની ઢાંચીયારીથી સાહેબ ઘણો ખુશ થયો. સાહેબે પણ મુળચંદ ચેકના મરણમાટે દીલગીરી બહાર કરી અને ચારી સંભળી પરપૂછ કરવા માંડી.

શાંતિલાલે કહ્યું “ પિતાના મરણને આજ જેવ દિવસ થયા છે ! તેમની પાસે શું હતું, તેની મને પુરી ખબર નથી. ચોરીમાં રોકડ રૂપીઆ ફેટલા ગયા વીગેરે હું કાંઈજ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકતો નથી અને આટલા મોટેજ હાલ ફરીઆદ કરવા મારી ઈચ્છા નથી. પ્રસંગ આવે આગળ જોઈ લેવાશે. ”

આ સાંભળી સાહેબ હસ્યો અને જોડ્યો કે “ સમજ્યો, સમજ્યો, તમે આ વાત દાખી દેવા માગો છો. આ ચોરીમાં તમારા સગાવડાલામાંનાં પૈકી કોઈનું અંગ હોવું જોઈએ. ઠીક; ત્યારે તમે ફરીઆદ કરવા ઈચ્છતા નથી ત્યારે આ બાબતમાં હું કાંઈ કરીશ નહીં. તમારા સુસ્વભાવથી મને ઘણો આનંદ થયો છે ! હું તમને એટલું પણ જણાવું છું કે કોઈના પર તમારો શક હોય તો મને જણાવો; તેમને બીલકુલ ત્રાસ થવા દઈશ નહીં. ”

શાંતિલાલ ઘણાજ સમજન હતો, તેમ દયાળુ પણ હતો. તેણે ધાર્યું કે મકનજીનું નામ કહેવાથી તેને ઘણો ત્રાસ થશે; ગમે તેમ તોપણ તે ભાઈ છે. વિચાર કરીને તે જોડ્યો, “ સાહેબ, આપ મોટા શુભવાન છો, આપ પાસે હું કાંઈજ છુપાવી રાખવા માંગતો નથી. મારો એક માણસપર સંશય છે, પરંતુ કેવળ સંશયને આધારે કોઈને શામાટે સંકટમાં નાંખવો ? ”

“ તમારા સરળ બાવણથી મને સંતોષ થાય છે. હું પણ તમને આવડ કરતો નથી. જરૂર પડે મને જણાવજો; બનતી મદદ આપવા હું સુદીન નહીં. ”

ચોટી વાર વાતચીત કર્યા પછી સાહેબ ઉઠીને ઉભો થયો અને જતી વખતે બંને મિત્રો સામે નોંધ બોધ્યો, “ તમારા સમાગમથી મને આનંદ થયો છે. દોઢ દોઢ વખત મને મળતા રહેજો, મારાથી બની શકે તેવું ગમે તે કામ તમારે માટે તૈયાર કરીશ. ”

સાહેબ, દોઢદાર અને પોલીસ સિપાઈઓ આવ્યા તેવા માછા ગયા. સાહેબે કોઈજ ધામધુમ કરી નહીં; એ નોંધ બોધીને નવાઈ લાગી. એ કલાક સુધી સાહેબ અંગ્રેજીમાં શું બોલતા હતા તે જાણવાને આતુર થઈ કેટલાક શાંતીલાલને અને કેટલાક ક્રાંતિલાલને પુછવા લાંબ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

પ્રેમયુદ્ધ.

ક્રાંતિલાલની પત્નિ સરલાના બાપનું ઘર અમદાવાદમાંજ હતું એ વાત વાંચકોના લક્ષમાં હશેજ. મિત્રનું કાર્ય કરવામાં વખત ન મળવાથી ક્રાંતિલાલ અત્યાર સુધી તેની સ્ત્રી અને સાચું સસરાને મળ્યો નહોતો તેમ તેઓને ત્યાં પણ ગયો નહોતો. મિત્રના સંકટથી તે પોતાના માણસોને પણ જુલમી ગયો હતો. મિત્રને મદદ કરવા તરફજ તેનું સર્વ લક્ષ હતું.

સરલા પણ ડાહી ને વિવેકી હતી. શેઠના ઘર સાથે તેનો ઘણો સંબંધ હતો. સુશિલાની તે અંતઃકરણથી માનીતી સખી હતી. બન્ને વચ્ચે સગી બહેનો જેવો પ્રેમ હતો. તે બે કે સુશિલા તરફ જતી હતી, પણ મિત્ર કાર્યમાં અડચણરૂપ થઈ પતિને ઘેર આવવાનો આગ્રહ કરતી નહોતી. શેઠના મરણને બે દિવસ થઈ ગયા હતા એટલે સરલાનો બાપ શાંતિલાલ પાસે ગયો. શેઠના મરણ માટે દીલગીરી બતાવી કેટલીક વાતચીત કર્યા બાદ કાંતિલાલને ઘેર આવવા વિનંતી કરી અને કાંતિલાલે, તનો સ્વિકાર પણ કર્યો.

પોતાના મિત્રની રજા લઈ કાંતિલાલ સસરાને ઘેર ગયો. જમાઈ ઘેર આવવાથી સાસુ સસરાને આનંદ થયો. રાત્રે મિષ્ટાન્ન જમ્યા બાદ સસરા સાથે વાતચીત કરી એક ચોરડામાં તે સુવાને ગયો. પલંગપર પાથરેલી પથારીપર પડ્યા પડ્યા કાંતિલાલ પોતાના મિત્રના સંકટનો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં તેની આ સરલા ધરતું કાર્ય પરવારી પતિ પાસે ગઈ અને સ્મિતહાસ્યથી બોલી “ ઓહો, આજ મહા ભાગ્યેદયનો દિવસ ઉઝ્યો છે ! ”

સરલા બોલવામાં ઘણી કુશળ હતી. તેનું વિનોદપૂર્ણ વાક્ય સાંભળી કાંતિલાલે પૂછ્યું, “ કેમ, આજ કયું ભાગ્ય ઉદયમાં આવ્યું ? ”

“ વાહ, કહી શું પુછો છો ? અમાસને દિવસે પૂર્ણ ચંદ્ર થયો, નિર્ધનને સોનાનો ચક્ર જડ્યો ”

“ વાહવા, તું પીયેરમાં હજી વધારે દિવસ રહીશ તો મને લાગે છે કે કવિ બની જઈશ ! ”

“ વધારે દિવસ શું કરવા ? મને હમણાજ ક્યાં કવિતા નથી જોડતા આવડતી ? આપે મને તેવુંજ શિક્ષણ આપ્યું છે. ચંદ્રોદયની સાથે સમુદ્રનું પાણી જેમ જોલા ખાય છે તેમજ આપના દર્શનથી કવિત્વ શકતીને, મારા આનંદને સ્ફુરણ થઈ ગતિ મળે છે ! ”

“ એમકે ? ઠીક ત્યારે હવે નવરાશની વખતે એક નીશાળ ઉઘાડી શિક્ષકનું કામ કર. ”

“ વાહ, ઠીક સલાહ આપી, આપના જેવા સજ્જનાર વિદ્યાર્થી મળે તો નેમ કરવા હું આજેજ તૈયાર છું. ”

“ પણ અમને શું શીખવીશ ? ”

“ શું એટલે ? સંસારની કેટલીક અગત્યની વાતો. હાખલા તરીકે પુરૂષો પ્રમાણે સ્ત્રીઓને પણ સુખદુઃખ થાય છે. એ પહેલો પાઠ. પુરૂષોના લક્ષમાં આ પાઠ આવતો નથી. ”

“ કાંતિલાલે પ્રેમથી સરલાનો હાથ બાંધ્યો અને જોડ્યો. ”
“ આજ આ નવી નવી વાતો શાની ? આનો લેદ શો છે ? ”

“ આજ બધુંજ નવું છે ? ત્યારે વાંતો પણ નવી હોયને ? આજ આપને કદ તો થતું નથીને ? ”

“ હા. કદ તો થાય છે, તારૂં આગમન અત્ર થશે એમ મેં ધાર્યું નહોતું. તારી અહીં આવવાની ઇચ્છા પણ હશે નહીં—”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

લાગ સાંધ્યો.

બીજે દિવસે કાંતિલાલ, શાંતિલાલને ત્યાં આવ્યો. અને ચોરીની તપાસ કરવા લાગ્યો. મકનજીને અનેક પ્રશ્નો પુછી સત્યવાત શોધવા કાંતિલાલે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કપડી મકનજીએ કાંઈજ દાદ આપી નહીં. હવે પોલીસની ણીક નથી એવી ખાત્રી થવાથી મકનજીએ “ ચોર કોટવાળને દંડે ” એ રસ્તો પકડ્યો, તે શુસ્સાથી જોડ્યો, “ તમે જાધા મારી પાછા શામાટે પડ્યા છો ? શું કંઈ મેં ચોરી કરી છે ? ” કાંઈને મારો શક હોયતો જોલાશક મને પોલીસને સ્વાધીન કરો. ”

મકનજીનું આપણુ સાંભળી સર્વેને નવાઈ લાગી. કાંતિલાલને ઘણો ક્રોધ થઈયો અને તે જોડ્યો “ દયા કાકાને ખાય છે; અતિ નરમાશ મારી નહિ. જરેખર આ કેસ પોલીસને સ્વાધીન કરવો જોઈએ. જેનાપર આપણને શક પડે તેનું નામ પોલીસને સંજ્ઞાવનું જોજ યોગ્ય છે. એટલું કહી તેણે કાંતિલાલ તરફ નજર કરી અને તે જોડ્યો “ અરે હવે આમ ક્યાં મુખી વિચાર કરશે ? મરુ તે મરુ; હવે જેવાપર પાછી રેડો, નરમાશથી કાંઈ થવાનું નથી. તે જવા તમે હિંમત રાખી દેત તો તરત નીકાલ આવી આવ.

કાંતિલાલે કહ્યું હવત મુખી ધાવણ કરી, અને તે જોડ્યો “ નરમાશ હવે તેનો કાંઈ નાશ થવાનો નથી.

પિતાની કીર્તિને કલંક લાગે તેવું કાર્ય હું કદાપિ કરીશ નહિ, કારણકે પિતાનાં ધનની મેં કદાપિ ઇચ્છા કરીજ ન હતી.

શાંતિલાલના આ શબ્દોથી મનમોહનને જરાપણ ભય રહ્યો નહિ. જેમતેમ કરી મુગ્ધચંદ શેઠ પાછળ દાનધર્મ વગેરેની ક્રિયા કરી નાંખી પુરા તેર દિવસ થયા નહીં એટલામાં તે મકનજીએ જૂદા રહેવા પ્રશ્ન પૂછ્યો, મનમોહનલાલે તેને અનુમોદન આપ્યું. આ સર્વ જોઇ શાંતિલાલ પણ તેમની ઇચ્છાની આડે આવ્યો નહીં. અર્થાત્ ત્રણે ભાઇઓ જૂદા થયા. મકનજી અને મનમોહનલાલે મિલકતની વહેંચણી કરી નજીવો ભાગ શાંતિલાલને આપ્યો. ઘરનો સારો ભાગ પોતે લઈ શાંતિલાલને પાછલો પડી ગયેલો ભાગ આપ્યો. બીયારા શાંતિલાલે કોઈ રીતે કહ્યો-કંકાસ મટે એજ હેતુએ ભાઈ-ઓએ જે આપ્યું તેજ લઈ સંતોષ માન્યો. ઘરમાંની સારી સારી વસ્તુઓ, વાસણ વિગેરે પોતે લઈ નકામી થયેલી થીજે શાંતિલાલને આપી.

આ મકનજીના કપટથી ટોશીને બહુ ખોટું લાગ્યું. શાંતિલાલના ભાગમાં આવી થોડી અને નજીવી વસ્તુઓ વગેરે આવેલી જોઇ હીરા ટોશી રહવા લાગી. પણ મુશિલા સામુના મનનું શાંતવન કરતી બોલી “રહવાથી શો લાભ છે ? ઇશ્વરે એમજ નિર્માણ કર્યું હશે તેની મહેરબાની હશે તો આ સ્થિતિ બદલાતાં વાર લાગશે નહિ.”

આટલું બોલતાં બોલતાં મુશિલાની આંખમાં આંસુ બ-

રાઈ આવ્યાં, તે જોઈ ડાશીને બહુજ માહું લાગ્યું. વળી શાંત કરતી સુશિલા બોલી “ નાહક દુઃખી શા માટે થાઓ છો ? ઇશ્વર ઇચ્છાથી આપણું સાફજ થશે. ઇશ્વર રાખે તેજ સ્થિતિમાં સંતોષ માનીને રહેવું જોઈએ. ”

કાંતિલાલે પણ ડાશીને ઘણી ધીરજ આપી ને બોલ્યો કે “ તમારો શાંતિલાલ એજ કરોડો રૂપીયાનો લાંડાર છે, તમે દુઃખ શામાટે ધરો છો ? ”

આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયા પછી કાંતિલાલ મિત્રની રજા લઈ મુંબઈ રવાને થયો.

શાંતિલાલના ભાગમાં ઘરનો જે ભાગ આવ્યો તે પડી ગયેલો હતો અને રહેવાને લાયક પણ નહોતો. એકાએક આવી સ્થિતિ જોઈ શાંતિલાલનું હૃદય ઘણુંજ દુઃખી થતું. ઘરદુરસ્ત કરાવવા પાસે પૈસો પણ નહોતો. રોકડ અને ખતપત્રો તો મકનજી દબાવી પડ્યો હતો. સ્થાવર મીઠકતની ઉપજમાંથી એક તૃતીયાંશ ભાગ શાંતિલાલને મળતો, તેના પરથી જેમ તેમ કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો.

મકનજીએ અને મનમોહને ઘર સમરાવવા માટે જે રકમ આપવા કહ્યું હતું તે રકમ હવે શાંતિલાલને આપી નહતી, અને દરરોજ વાચદા કરતા હતા. શાંતિલાલે તો તે બાબતની સર્વ આશા છોડી દીધી હતી. તેણે તો હવે પરદેશ જઈ નોકરી શોધવાનો નિશ્ચય કર્યો. વૃદ્ધ માતા અને પત્નિની રજા માગી તે મુંબઈ જવા નીકળ્યો. જતી વેળાએ માતૃશ્રીને હેરાન નહિ કરવાને બન્ને ભાઈઆને તેણે વિનંતિ કરી.

શાંતિલાલ ગંધા પછી રાત્રે મંકનજીએ મનમોહનને જો-
લાવ્યો અને કહ્યું “ પૈસા માટે તું ગદ્ગદ બતાવજો થયો હતો.
એકંદર મેં છસો રૂપીયા સંતાડી રાખ્યા છે. આ લે જસો
રૂપીયા તારા સાગના. ”

“ એમ કેમ ? અડધો ભાગ આપવાનું તેં નથી કબુલ
કર્યું કે ? ”

“ હીક ભાઈ, એમ કર, મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલીશ
તો તને ફાયદોજ થશે ”

“ પણ હું દોઢ દીવસ તમારી સામે થયો છું કે ? ”
ફક્ત રૂપીયા ત્રણસો આપી મૂર્ખ મનમોહનને સમજાવ્યો અને
મંકનજીએ ડોશીની સર્વ દોલત પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી.

મુજથંદ શેઠ સાથે લલીને જન્મે ભાઈઓ પોતાના સાસરે
ગયા, તે દિવસથી મનમોહન નિરાશમાં ગયો નહિ, એટલે
તેની નોકરી જાંઘ થઈ, અને કમાઈ પણ અટકી પડી. મંકન-
જીએ આપેલા પૈસામાંથી કેટલોક વખત જેમ તેમ કરી તેણે
સંસાર ચલાવ્યો. મંકનજીની પણ એવી અવસ્થા થઈ હતી.
શેઠે તેને રજા આપી હતી, કારણ કે તે શેઠને કદા સિવાય
ઘણા દિવસ મુખી પોતાને ઘેર રહ્યો હતો અને શેઠને મોડું
સરખું પણ જતાવ્યું ન હતું. પરંતુ આથી મંકનજીને કાંઈ
લાગ્યું નહિ, કારણ કે પ્રથમથીજ તેણે થોડા પૈસા સંતાડી
રાખ્યા હતા અને પિતાના મરણ પછી તો સર્વ પુણ તેના
હાથમાં આવી હતી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

નોકરી મળી.

દૂર દેશ જઈ કોઈ પણ સારી નોકરી શોધી કાઢવી એવા હેતુથી શાંતિલાલ ઘરની બહાર પડ્યો તો ખરો, પરંતુ રજા લેતી વખતે માતૃશ્રીની તથા પત્નિની થયેલી દુઃખદાયક સ્થિતિનું ચિત્ર તેની આંખો સામે વારંવાર આવી તેનું અંતઃકરણ દુઃખિત કરવા લાગ્યું. એક પણ ડગલું આગળ ભરવાની ઇચ્છા થાય નહિ, પરંતુ શું કરે ? નોકરી કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ નહોતો. આટલી દુર્દશા થઈ તો પણ શાંતિલાલના ઉદાર અંતઃકરણમાં અદેખાઈ અગર વેર લેવાની વાત બીલકુલ આવી નહિ. તે બાબતનો વિચાર પણ તેના મનમાં આવતો નહીં. પણ મકનજી તથા મનમોહનના અંતઃકરણમાં જુદાજ વિચાર ચાલતા હતા. નોકરી કરવાના હેતુથી શાંતિલાલ ઘરની બહાર પડ્યો કે તરતજ એને મુનસફ કે મામલતદારની જગ્યા મળશે એવી ધાસ્તી મનમોહનલાલને અને મકનજીને લાગવા માંડી, અને તેથી બન્ને લાઈઓ મનની અંદર બળવા લાગ્યા. મકનજીએ તો શાંતિલાલને કોઈ પણ સ્થળે યશ ન મળે તેવા હેતુથી દેવને માનતાઓ પણ માની હતી.

શાંતિલાલ દુઃખિત અંતઃકરણથી પોતાના રસ્તે લાગ્યો. સંસારની ખરી ખુબી હવે તે સમજવા લાગ્યો. માતૃશ્રી તથા પત્નિ વારંવાર યાદ આવવાથી તેનું અંતઃકરણ બળવા લાગ્યું.

અ્યાં જવું; કોનો આધાર લેવો, કોની ખુશામન કરવી, વગેરે વિચારોએ શાંતિલાલના અંતઃકરણને મુંઝવણમાં નાંખ્યું. અપાર સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં ડુબવા બેઠેલા વહાણમાંના જાણસીની સ્થિતિ થાય તેના માફક તેની સ્થિતિ થઈ. આવી દુઃખમય સ્થિતિની અંદર તેની નજર આગળ એકદમ મુખમુચક તારો ચળકવા લાગ્યો અને તેથી કરી તેના મનને ધણું સમાધાન થયું ‘જો ત્યારે આવે, તો પણ મને મળ્યા વગર જશે નહિ; તમારું એકાદ કામ થાય એવું હશે તો ઘણી ખુશીની સાથે કરીશ.’ એવું બહાઈટ સાહેબે તેને વચન આપ્યું હતું. તે વચન શાંતિલાલને આ વખતે વાદ આપ્યું. સાહેબનો સ્વભાવ ઘણોજ દયાળુ છે, એવો અનુભવ તેને ઘણા જ વખત ઉપર થયો હતો. પોતાની માતૃશ્રી તથા પત્નિને દુઃખ દરિદ્રતામાંથી મુક્ત કરવાને આ પ્રસંગે બહાઈટ સાહેબનેજ શરણે જવું એવો તેણે વિચાર કર્યો, અને સાહેબની સ્વારી જે ગામ હતી તે ગામ જવા વાસ્તે તે નીકળ્યો. ત્યાં પહોંચ્યા બરાબર તે એકદમ સાહેબને બંગલે ગયો. સાહેબ ન્યુસપેપર વાંચતા બેઠા હતા. શાંતિલાલ અંદર આવતાંજ સાહેબે પોતાના હાથમાંનું ન્યુસપેપર ટેબલ પર મુકી પ્રસન્ન મુદ્રાથી શાંતિલાલને પાસેની ખુરશી પર બેસવાને કહ્યું; અને તેના કુશળ સમાચાર પુછવા લાગ્યા. પ્રેમપૂર્વક સાહેબનો આભાર માની શાંતિલાલ બોલ્યો. “ મને આપ બોળખરો એવું મને લાગ્યું નહોતું ! ”

બહાઈટ સાહેબ હાસ્ય વદનથી બોલ્યા “ મને તમે કુર

તથા બેપરવાવાળો માણસ સમજે છે. શું ? હશે, પણ તમારો ચંદ્રો ઉતરી ગયોલો તથા ચિંતાતુર કેમ દેખાય છે ? જે હાથ તે મને ખુલ્લા અંતઃકરણથી ઠહો; શરમાયો નહિ. ”

સાહેબનું દયાયુક્ત વચન સાંભળી શાંતિલાલને ધીરજ આવી. આપદાદાની મિલકતનો લાલ પોતાને કેવી રીતે ન મળ્યો, બન્ને મોટા ભાઈએ ફસાવ્યાથી પોતે કેવો લિખારી થયો, ભાઈઓથી બુદ્ધો કેવી રીતે પડ્યો, ઘર છોડી કેમ ખંડાર પડ્યો, વગેરે સર્વ બાળતો દુઃકામાં તેણે સાહેબને જણાવી. એ સાંભળી બહાઈટ સાહેબને ઘણું મારું લાગ્યું. તે બોલ્યા “તમારા મોટા ભાઈ પંડતું પેટ ભરી હવે નિધાસ્ત થઈ બેઠા હશે. પણ તમારી મરજી હોય તો હજી પણ ચોર પકડી યોગ્ય શિક્ષા કરી શકાશે. પણ મને જણાય છે, કે તમારી તેવી બીલકુલ ઈચ્છા નથી. તમારા લોકમાં આ એક મોટો દોષ છે. પ્રેમાંકુશથી તમે લોકો કર્તવ્ય જ્ઞાનને ભુલી જાઓ છો. આવો નીચ, આપમતલબી—ચોર મનુષ્ય—પછી તે પોતાનો બાપ હોય તો પણ અમે ગોરા લોકો તેને કાયદેસર યોગ્ય શાસન કરાવવાને કોઈ પણ દિવસ આંચકો ખાતા નથી. આવા દુષ્ટ, સ્વાર્થબુદ્ધિથી આંધળા થયેલ લોકોને શત્રુ સમાન જાણવા જોઈએ. આવો યોગ્ય શિક્ષા કરવામાંજ પુન્ય છે; પણ દુઃખની વાત એ છે કે, સુધરેલા હો, અગર વગર સુધરેલા હો, પરંતુ આ દેશમાંના એકંદર લોકોની સમજ આ બાળતમાં તદ્દન બુદ્ધિજ છે.” શાંતિલાલ નમ્રતાથી બેસ્યો, “સાહેબ આપનું કહેવું ખરું છે. ખરી રીતે જોતાં આવા મનુષ્યોને શિક્ષા ન મળે

તો તેમના નીચ કર્તવ્યને આપી એક પ્રકારનું ઉત્તેજન મળે છે. આ વાત તદન સાચી છે, પરંતુ અનેક કારણોથી મેં મારા બાપની મીલકતની આશા છોડી દીધી છે. માટે તે બાબત હવે પ્રયત્ન કરવામાં કાંઈ સાર નથી. હવે મહેરબાની કરી આપ સાહેબ જો મને એકાદ સારી નોકરી અપાયો તો મરના સુધી હું આપનો ઉપકાર ભુલીશ નહીં. ”

આ પાછી યોડી વાતચિત થયા બાદ સાહેબે પૂછ્યું “ગુનારી પોલીસ ખાતામાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા છે ? ”

“ નોકરી એટલે શું એનો હું હજી સુધી ઝરાબર અર્થ સમજતો નથી. કયા ખાતામાં નોકરી કરવી સારી અને કયા ખાતામાં નોકરી કરવી અયોગ્ય તે હું બીલકુલ જાણતો નથી. આપ સાહેબ દયા કરી જે મને નોકરી આપીશ તે હું કરીશ ”

“ બીજા કોઈ ખાતામાં મારે બહુ ઓળખાણ નથી. પણ જો પોલીસ ખાતામાં તારી રહેવાની ઇચ્છા હશે તો હું જાનતો પ્રયત્ન કરી તને રખાવી આપીશ. પ્રથમ તારે હેડ કોન્સ્ટેબલનું કામ કરવું પડશે. જે આ કામ કરવાને તને વાંધા હોય અને કોઈ જાનગી નોકરી કરવા તારો વિચાર હોય તો તે પણ કહે; તો તેની પણ હું તપાસ કરીશ. આ જો, આજના વર્તમાનપત્રમાં એક સારી નોકરી વાસ્તે નોટીસ છે પગાર પણ સારો છે એટલે શરૂઆતમાં પોણાસો રૂપિયા તને મળશે. તારા સદ્ભાગ્યથી આ નોટીસ આપનાર ગૃહસ્થને અને મને સારો સ્નેહ છે. તારે બ્રહ્મદેશમાં જવા તૈયાર થવું

“ શાંતિલાલ કોનું નામ છે ? ” એવી ખુમ મારતો એક સિપાઈ તેણે જોયો. તેણે ખુમો સાંભળી; પણ આવા અજાણુ દેશમાં મને કોણુ ઓળખે છે કે બોલાવે એવો વિચાર કરી થોડીવાર મૌન ધારણ કર્યું. પણ જ્યારે તે સિપાઈએ ખુમો માર્યાજ કરી ત્યારે આખરે શાંતિલાલે તે સિપાઈને પૂછ્યું:—

“ તમે કયા શાંતિલાલને બોલાવો છો ? ”

“ બ્હાઈટ સાહેબ પાસેથી આવનાર છે તે. ”

“ હુંજ બ્હાઈટ સાહેબ પાસેથી આવું છું. ”

“ તમારું નામ શું ? ”

“ મારું નામ શાંતિલાલ મુળચંદ છે. ”

“ ત્યારે હું આપનેજ બોલાવવા આવ્યો છું. ” એમ કહી તે સિપાઈએ તેનો સઘળો સામાન બોટમાંથી ઉતાર્યો. શાંતિલાલે આશ્ચર્યચકિત થઈ ત્રીપાઈને પૂછ્યું કે “ તારા સાહેબે મારું નામ શી રીતે જાણ્યું અને હું આજેજ આવવાનો હતો તેની એમને શી રીતે ખબર પડી ? ”

“ બ્હાઈટ સાહેબનો તાર આવ્યો હતો. સાહેબ પાસે નોકરી વાસ્તે જે ચાર જણ આવી ગયા; પણ સાહેબે ના કહી અને તમારી રાહ જોઈ બેઠા છે. ”

બ્હાઈટ સાહેબના દયાળુપણા માટે ઉપકાર માનતો શાંતિલાલ મુદ્રામ પર જઈ પહોંચ્યો. આ સાહેબનું નામ મીંડુ સ્માઈલ હતું. બ્હાઈટ સાહેબનો કાગળ શાંતિલાલે સ્માઈલ સાહેબના હસ્તમાં આપ્યો. શાંતિલાલને જોઈ અને બ્હાઈટ

સાહેબનો કાગળ વાંચી રૂમાંડલ સાહેબ અત્યંત ખુશી થયા-
 શાંતિલાલને સો રૂપીયાના પગારથી પોતાનો આસ્ટ્રીસ્ટન્ટ
 એનેજર નીમ્યો.

શાંતિલાલે તરતજ પત્ર લખી આ આનંદના સમાચાર
 પોતાની વૃદ્ધ માતૃશ્રી તથા પત્ની તથા કાંતિલાલને પહોંચાડ્યા.
 જ્યાંજ્યાં સાહેબને પણ પત્ર લખી તેમાં તેણે તેમનો અત્યંત
 આભાર માન્યો હતો. મુશીલા તથા હીરાટોશીને આથી
 આનંદ થયો, પણ તે એટલે દૂર ગયો તેથી માફ લાગ્યું. મક-
 નજી, મનમોહનલાલ અને તેમની સ્ત્રીઓ મનની અંદર બળવા
 લાગ્યાં. ‘શાની સો રૂપીયાની નોકરી ? નોકરી રસ્તામાં પડી
 છે ? હશે આઠ દશ રૂપીયાની કે ધણું તો પંદર રૂપીયાની નો-
 કરી આ તો ખોટો તડાકો માર્યો છે !’ આવા વચનો મકનજી
 વગેરેના મુખમાંથી નીસરવા લગ્યા.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

કોપ્રાગ્નિની જ્વાળા.

કેટલાક દિવસ ગયા પડી નવ માસ પૂર્ણ થતાં મુશીલાને
 સુંદર પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું. હીરાને આથી આનંદ થયો. આટો-
 શીપાટોશીની સ્ત્રીઓ તે પુત્રના સંદર્શનને ભ્રમ વખાણવા લાગી.
 ‘ધર તેને ધણું આવુમ્મ આપો’ એમ સર્વ સ્ત્રીઓ તેને

આશીર્વાદ આપવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓ મકનજી તથા મનમોહનલાલના દૂર્વર્તન તરફ નિરન્કાર દર્શાવવા લાગી. આડોશી-પાડોશીના આવા વાક્યોથી જડાવ તથા સુંદરી બન્ને મનમાં બગવા લાગી; પણ પાડોશી ઉપર પોતાનો ક્રોધ દર્શાવી શકી નહિ. પરંતુ વૃદ્ધ સાસુ, ગરીબ દેરાણી તથા નિરપરાધી બાળક ઉપર પોતાના ક્રોધનો પૂર્ણ અમલ તેઓએ ચલાવ્યો. ‘આહા ! છોકરો કેવા કુટડો છે-જાણે વાંદરાનું બચ્ચું !’ આવી સુંદર ઉપમાઓ તથા વિશેષણનો મરજી માફક ઉપયોગ કરી સુંદરી અને જડાવ પોતાના મનનો ક્રોધાગ્નિ શાંત કરવા લાગી.

શાંતિલાલ ઘર છોડી જતી વખતે પોતાની માતા તથા પત્નિને કહેતો ગયો હતો કે “ જમે તેમ દુઃખ સહન કરવું પડે, છતાં તમે તેમની સાથે તકરાર કરશો નહિ કે ઉંચે સ્વરે બોલશો નહી. તેઓ જળો દે પણ તમે સાંભળશો નહિ. તમને જમે તેટલું દુઃખ આપે, પણ ધીરજને છોડશો નહિ. ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખજો. સૌ સારાવાના થશે. આટલું માફ કહેવું તમે ભુલશો નહિ. ”

હીરા તથા સુશીલા બન્ને જાણીઓ ઉપરનું કહેવું ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તતી હતી. મકનજી, મનમોહન, જડાવ તથા સુંદરી જમે તેવાં નિર્દય અને મર્મભેદી વાક્યો બોલતાં, પણ તે બન્ને સામે પ્રત્યુત્તર નહિ આપતાં શાંત મનથી તે સઘળું સાંભળતાં. વધારે દુઃખ થાય તો બન્ને જાણીઓ એકાંતમાં અશ્રુપાત કરી અંતઃકરણનો ભાર હળવો કરતી હતી.

એથી કરીને મુંઢરી તથા જડાવની કહ્યો કરવાની હલકી ઇ-
ચ્છા સર્વદા નિષ્ફળ જતી હતી.

એક દિવસ હીરા તથા મુશીલાને સંલગ્નાય તેમ મોટે
સ્વરે જડાવ બોલવા લાગી કે “ આ વાંદરા જેવા છોકરાપર
આટલું બધું શું હેત આવતું હશે ! જે માટે એવો છોકરો
અવતરે તો હું તેને જન્મતાં પુરો કરી નાખું.”

કોમળ અને સરળ સ્વભાવની મુશીલાને આથી ઘણું
લાગી આવ્યું અને તેથી તે રડતાં રડતાં બોલી “ શું કરવું
જ્ઞેન ! આ વાત કાંઈ આપણા હાથમાં છે ? પરમેશ્વરે જેવો
આપ્યો તેવો ખરો, તેમાં જ આપણે સંતોષ માનવાનો છે.
વાંદરા સરખો હોય કે માંકડા સરખો હોય, તોપણ પેટના છો-
કરાને શું નાખી દેવાય ! ”

મુશીલા આટલું બોલી ચુપ બેઠી, પણ હીરાડોશીને જ-
ડાવના ઉપરના શબ્દો અસહ્ય લાગ્યા. પોતાને સારૂ બોલાયલા
સખ્ત શબ્દો પણ સાંલગવાની ટેવ તેણે પાડી હતી; પણ આ
નિરાપરાધી બાળકને ઉદ્દેશીને પણ બોલાયલા આવા શબ્દોથી
તેણીને બહુજ લાગી આવ્યું. તેને ક્રોધ ચઢી ગયો અને તેથી
તે બોલી “ આટલું બધું ચઢ્યું ચઢ્યું તું શા સારૂ બોલે છે ?
આને દુનિયામાંથી કાંઈ પરમેશ્વર નાશી ગયો નથી. તેમજ
ધર્મ ખુટી ગયો નથી. રાજા જીવતને દુઃખ દેવું એ કાંઈ ચોગ્ય
નથી. ખાત્રી રાખજે કે આનેા જાહલો તને વ્હેલો મોટો મળ્યા
વિના રહેશે નહિ. ” ‘બોલતાં બોલતાં ડોશીનું’ હૃદય ચોકથી

લુગડાં ફાડી નાંખવાનું અથવા તેની પોટકી ખાંધી કુવામાં નાંખી આવવાનું કામ તો જરાજર ચાલતું હતું. આવો ખનાવ કેટલીકવાર સુશીલાની નજરે પડતો હતો તે એક પણ શબ્દ બોલતી નહોતી.

પોતાના બોલવાનો કાંઈ વિશેષ ઉપયોગ થયો નહિ, એમ વિચારી સ્ત્રીચરિત્રનો આરંભ કર્યો. પોતાના લુગડાના છેડાવડે આંસુ લુછતી લુછતી તે બોલી “ તે તમને રોજ રોજ ચોર, મૂર્ખ, સ્વાર્થી કહે એ વાક્ય મારાથી સંભળાતું નથી, તમારી અહીં જરાપણ કિંમત નથી. ”

જડાવની આવી પતિભક્તિ જોઈ મકનજીના મનમાં તેને વાસ્તે વિશેષ લાગણી થઈ. શાંતિલાલ અને સુશીલાનો આમાં કાંઈપણ દોષ નથી, એમ તે સારી પેઠે સમજતો હતો; તેપણ તેમનાપર અને પોતાની માતા પર અત્યંત રીસ ચઢી. શાંતિલાલ સ્વભાવે સારો અને મીલનસાર હતો, માટે લોકો તેની પ્રશંસા કરતા હતા. અને તેથીજ લોકો મનમોહન અને મકનજીની નિન્દા કરતા હતા. શાંતિલાલ અંગ્રેજી લાણેલો અને હાંશિયાર હોવાથીજ આ બંને જણ મૂર્ખ અને અકલ્પ-હીન કહેવાતાં હતાં. જ્યાંસુધી તેની સ્ત્રી જીવતી હશે, ત્યાં સુધી આપણને સુખ મળનાર નથી. ત્યાં સુધી લોકો શાંતિલાલ અને સુશીલાની પ્રશંસા કર્યા કરશે. વળી શાંતિલાલને નોકરી મળી છે તેથી તે પૈસા કમાશે, અને સત્કાર્યો કરશે, અને તેથી આપણને જે પૈસાવડે માન મળે છે, તેપણ મળતું બંધ થશે.

તેના મનમાં અત્યંત ક્રોધ બ્યાપી રહ્યો; અને ઇર્ષ્યાસિ પ્રદિસ
થયો. છેવટે તેણે જડાવને કહ્યું, “ આડોશી પાડોશીની સ્ત્રી-
એને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે હું થોડા સમયમાંજ તેમનું
જડમુગ ઉખેડી નાંખીશ. ”

પ્રકરણ ૨૫ મું.

કગાઇ.

મકનજીને ઘરની અંદર દોઢ સાથે બનતું ન હતું, સર્વે
જણુ ભણે તેના શત્રુજ હોય એમ તે માનતો હતો, પોતાની
માથે થોડા પૈસા હતા, અને પેટ ભરવાની કાંઈ પ્રકારની તેને
ચિંતા ન હતી. અને આ કારણથીજ તેનું હૃદય અભિમાનથી
ફુલેલું રહેતું. દુનિયાની તેને બીલકુલ પરવા ન હતી. સહિજ
બોલવાનું હોય તોપણ બીજાને અપ્રિય લાગે તે પ્રમાણે
બોલતો. કાંઈપણ કારણ વગર સર્વ કોઈને ગાળો આપતો.
કોઈની પણ શરમ રાખતો ન હતો. આવા પ્રકારનું જંગલી
વર્તન તે રાખતો હતો. ‘ હું એવો માણસ છું કે સગા બાપને
પણ ન છોડું તો પછી બીજાની તો શી વાત ’ ? એવું તે
જેમ તેના આગળ અભિમાનથી જણાવતો હતો; અને તેમ
દેવોમાં બૂપણ માનતો હતો. ગરીબોને દેરાન કરવામાં તેના
પત્તર જેવા હૃદયને કાંઈપણ લાગતું ન હતું. બાઈથી ભુદા

પાડવી એ વાત શક્ય ન હતી. માટે કોઈ નવી યુક્તિ રચવા તેણે વિચાર કર્યો. પોતાની સ્ત્રીનો લાઘ નથુલાઈ બીજે ગામ રહેતો હતો ત્યાં તે ગયો, અને મસલત કરી તેઓએ અનેક યુક્તિઓનો વિચાર કરી આખરે મુળચંદ શેઠના નામનું એક ખોટું વીલ બનાવરાવ્યું.

તેમાં એટલુંજ લખ્યું કે “ સ્થાવર મિલકત જે કંઈ હોય તે સર્વ સૌથી મોટા દિકરા મકનજીને મળવી જોઈએ; અને મનમોહનલાલ અને શાંતિલાલને રોકડ નાણું હોય તે અડધોઅડધ વહેંચી આપવું. તેનાપર મકનજીનો બીલકુલ અધીકાર નથી.” આ બનાવટી મૃત્યુપત્ર ઉપર મુળચંદ શેઠના જેવીજ સહી કરી. જડાવનો લાઘ નથુશા અને તેણેજ આણેલા બીજા ત્રણ લુચ્યા ઈસમો, એવા ચારજણાની તે મૃત્યુપત્ર ઉપર સાક્ષી કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે મકનજીએ પણ તેના આત્મઘાતની પૂર્ણ તૈયારી કરી મુકી. પરંતુ તેના પાપનો ઘડો હજી પૂર્ણ ભરાયો નહોતો. મકનજીએ થોડા દિવસ તે મૃત્યુપત્ર અંમને એમ રાખી મૂક્યું. અને પોતાના પિતાએ મૃત્યુપત્ર કરી અંકંદર સ્થાવર મિલકત પોતાને આપી છે, એવી ધ્યાતરફ વાતો કરવા લાગ્યો.

તેને શાંતિલાલ તરફનીજ બીક હતી. ‘ જો હાલમાં આ મૃત્યુપત્ર બહાર કાઢું તો સર્વ લોક શાંતિલાલનો પક્ષ લેશે અને મને પકડશે, અને તેથી તેને ખર્ચ ઠસાવવાનું કામ મુશ્કેલ બશે એટલુંજ નહિ, પણ કદાચ બાળ ઉધી પડે તો ખોટું

મૃત્યુપત્ર બનાવવા ખાતર વગર બાકાની જોરડીમાં સડવું પડશે' એ તે સારી રીતે સમજતો હતો, માટે થોડો વખત ધીરજ રાખવા એજ સાફ, એમ તેણે ધાર્યું.

મનમોહનલાલ તરફથી તેને બીજાકુલ પ્રીતર નહોતી. ખંલું ચાલે તો 'પાંચ-પચીસ રૂપિયા તેની તરફ દેંક્યા કે તે ગ્રુપ ચાલુ જવાનો!' મકનજીને એ માત્ર અનુભવથી ખબર પડી હતી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મકનજીને પેડેલો માર.

આવા પ્રકારના લગ્નજપહ અને નિથ વર્તનથી મકનજીએ માત્ર ગામની અંદર સર્વ સાથે શત્રુત્વ સંપાદન કરી લીધું. કોઈ પણ તેના તરફ સારી લાગણીથી જોતું નહિ. જે તે ઉધાડે ઊભે તેની નિંદા કરવા લાગ્યા. મકનજીને આ બાબતનું દાંડપણ લાગ્યું નહિ. ઉલટું આવેા પ્રકાર જેમ જેમ તેની નજરે પડવા લાગ્યો, તેમ તેમ શાંતિલાલ, મુશીલા અને હીરા એ ત્રણે બદલ તેના મનમાં ધર કરી રહેલ ક્રોધાગ્નિ વધારે પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યો. તેમના સંબંધમાં અનેક તરફના ભવંકર વિચારો તેના વિચારશૂન્ય પાપી હૃદયમાં આવવા લાગ્યા. આજ સમયમાં શાંતિલાલ જે મહિનાની ૨૦ લાઈ થેર આવ્યો. તેનામાં વાસ કરતા અનેક સહર.

તેનાપર બહુજ ખુશ થયો હતો; અને ઘેર આવતી વખતે તેણે ખસેં રૂપૈયાની બક્ષીસ આપી. શિવાય રજતપરથી પાછા ફરતાં તેને દરમાસે દોઢસો રૂપૈયાની રકમ આપવાનું તે સાહેબે તેને વચન આપ્યું હતું.

આ એકંદર વર્તમાન સાંભળી મકનજીના મનમાં અસહ્ય વેદના થવા લાગી. તે ઘણો લયલીત થયો. પ્રત્યક્ષ પેટના છોકરાના મરણની વાત સાંભળીને પણ તેને આટલું દુઃખ લાગ્યું નહોત ! ત્યાંના હવાપાણી શાંતિલાલને ખરાખર માફક આવ્યા નહતા; પરંતુ ઘેર આવી આઠ દિવસ થયા નહિ એટલામાં તેને ઘણું સાડું લાગ્યું. તેની પ્રકૃતિ સુધરવા લાગી દોઢ વર્ષમાં સંસારનો એકંદર ખર્ચ કાઢી પાંચસાતસો રૂપીયા તેણે લેગા કર્યા હતા. હવે શાંતિલાલને ઘણી ઉમેદ આવી. માતા અને પતિના કહેવાપરથી તેણે અધુરું પડેલું ઘરનું કામ પુરું કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેને વાસ્તે જોઈતાં લાકડાં ચુનો વગેરે ખરીદ કરી મુક્યાં, આવતે વર્ષે પાછા ચોડા પૈસા લેગા થયા પછી આ પ્રમાણે રજા લઈ ઘરનું કામ પુરું કરી નાખવું એવો મનની સાથે તેણે વિચાર કર્યો હતો. માતાના આગ્રહથી તેણે જતી વખતે છોકરાં સાડું એકઠે ભારે દાગીના પણ કરાવી આપ્યા હતા. ચાતરફ શાંતિલાલનાં વળાણ થવા લાગ્યા હતા. કેટલાક દિવસ સુધી હીરા અને સુશી-લાનાં દુઃખ ફર થયાં.

ઘરકામ સાડું આણેલ લાકડાં અને સરસામાન જોઈ અને

તેજ પ્રભાતે ઇાકરાને પહેરાવેલા રાત્રીના અને મોટી મોટી
જળુસ જોઈ મકનજી અને જડાવ જાનિને ૭૫ દેવામિથી
જાળવા લાગ્યો. જડાવ એક દિવસે મોટું જમાડી પોનાના પ-
નિને કહેવા લાગી “તેમનો દુનિયામાંથી નાશ કરવા તમે એક
દિવસ તૈયાર થયા હતા ખરું કે ? હજી એ વર્ષ તેને નોકરી કરવા
દે, એટલે તમનેજ મેં સંતાડી બેસવાનો વખત ન આવે
તો અને પુછવું ! જુઓ, ઘર વાંતે કેટલો આમાન આપ્યો
છે ! ગમે તેટલું તો પણ તે સારો ભણેલ ગણેલ છે. તમારા
જેવો નથી ! મહિને આઠ દશ રૂપીયા મળતા હતા તેનાપર
પણ પાત્રી ફેરવ્યું !”

જડાવના પ્રત્યેક શબ્દથી મકનજીના અંતઃકરણને ચાળકા
લાગતા હતા. મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નહિ, પરંતુ
તેના અંતઃકરણમાં કોષ રૂપી અગ્નિની એકસરખી જવાળાઓ
ગરૂ થઈ હતી. એહેરો આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. કોઈ
પણ ભયંકર વિચાર તેના અંતઃકરણમાં ચાલતો હોયો જોઈએ
એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

રજાની મુદત પુરી થતાંજ સર્વની પ્રેમયુક્ત રજા લઈ
શાંતિલાલ પાછો બ્રહ્મદેશ આવ્યો ગયો હતો. જતી વખતે તેણે
પોતાની માતા તથા પત્નિને દરેક દુઃખ ધૈર્યથી સહન કરવા
પ્રથમની માફક આગહૂર્વક કહ્યું. શાંતિલાલને રજા આપતાં
હોરાતું હૃદય પુર પ્રેમથી ઉભરાઈ ગયું અને ગદગદિત કંઠથી
અધુથી ભરેલા નેત્રો વડે તેણે પોતાના ઇાકરાને અનેક આશિ

વાંદ આપ્યા. મકનજી અને જડાવે એમને શુભ આશિર્વાદ આપવાને બદલે શાંતિલાલના મૃત્યુની અશુભ આશા મનમાં આણી. મનમોહનલાલે શુભ આશિર્વાદ આપ્યો નહીં, તેમજ અશુભ ચિંતન પણ મનમાં આણ્યું નહિ. સુંદરીએ માત્ર આવળતે પોતાના નાના દીયેરને શુદ્ધ અંતઃકરણથી આશીર્વાદ આપ્યો. સુશિલાએ સહન કરેલા કષ્ટો જોઈ સુંદરીના હૃદયમાં ધીરેધીરે દયાનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો હતો. પતિના અત્યંત મૂર્ખ સ્વભાવને લીધે, તેના સંસારની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી; તેથી તેને પણ કોઈ કોઈ વાર કષ્ટ સહન કરવું પડતું. અર્થાત તેપરથી તે સુશીલાની સ્થિતિની કલ્પના કરી શકતી હતી; અને તેથીજ તેનો જીવ સુશીલા તરફ થોડો થોડો ખેંચાતો જતો હતો; અને તેથીજ શાંતિલાલને પણ શુદ્ધ અંતઃકરણથી આશીર્વાદ આપવા તે તૈયાર થઈ હતી. મોટા જેઠની સાથે મળી પોતાના પતિએ સાડ કામ કર્યું નહિ. એ પણ હવે ધીરે ધીરે તેના મનમાં આવવા લાગ્યું હતું.

શાંતિલાલના ગયા પછી તરતજ મકનજીએ પોતાના નીચ અને પશુ જેવા વર્તનથી પોતાની માતાને અને સુશીલાને દુઃખ આપવાની શરૂઆત કરી. તેમને દુઃખ આપવાની અને હરેક રીતે તેમને હેરાન કરવાની યુક્તિયો શોધી કાઢવામાં તેનું મગજ ગુંથાએલું રહેતું. આ યુક્તિયો એટલે સુધી પહોંચી કે રાતની વખતે ઘરપર પથ્થર મારવા, અગર તેમના બારણા અગાડી મલ મૂત્ર વિસર્જન કરવાને પણ તે અધમાધમ

મકનજીને લાજ આવી નહિ. એક દિવસે આવોજ કાંઈ પ્રકાર થવાથી સવારના પહેરમાં ડોશી ચીકાઈ અને બોલી “ મને ને કોઈ વિના અપરાધે કદ આપશે, તેને ઈશ્વર જોઈ લેશે. મુઆનું સત્યાનાથ થયા વિના રહેવાનું નથી ! ”

લકાઈનું કારણ શોધી કાઢવા મકનજી તૈયાર થઈનેજ બેઠા હતા તે રીસથી બહાર આવી ગર્જના કરી બોલ્યોઃ “ આ જો, મા ! છોકરાં છાંયનું ઘર; સવારના પહેરમાં તું ગાળો આપતી બેસીશ તો સાંભળી લે, મને આ વાત પસંદ નથી. હવે તું ચુપ રહેશે તો ઠીક, નહિ તો તારૂં માથું ભાંગી નાખીશ, સમજ ? ”

પુત્રના મોંમાંથી આ બહાર પડેલા શબ્દો સાંભળી ડોશી રડતાં રડતાં બોલી “ અરે ભાઈ, મેં કોઈનું નામ લીધું નથી. તો પછી તને આટલી રીસ થા સાડ આવી ? માડું ઘરડીનું માથું ફાડી જો તને ચુપ થતું હોય, તો ભલે તેમ કર. હું જો તારી મા હોઉં—નવ માસ મુખી તને પેટમાં રાખ્યો હોય તો ઈશ્વરને ત્યાં આવા વારા અપદૃત્યનો કાંઈ પણ ન્યાય થયા વિના રહેવાનો નથી. ”

હવે તું છાની રહે છે કે નહિ ? ત્યારે કહીએ છીએ ત્યારે આની બોલવા આવે અને વાતી ગાળો આપે છે ? હસી રહે, તારી જો મુઠાવી દઉં છું. ” એમ કહી કોપથી અંધ થએલો મકનજી દાંત દોહ પીચી હાથ હમાની હીરાની આમો ખની મયો !

“ મુઓ, આવો નીચ પુત્ર મારે પેટે મંથરે શા સાડી આપ્યો હશે ? ” એમ કહી ડોશી મોટેથી રડવા લાગી. આબુ-આબુના ડેટલાક લોકો લેગા થયા. છેવટે મનમોહનલાલે વચ્ચે પડી મકનભનું મન શાંત કર્યું :

“ અમસ્તાં રડશો નહિ. રડવાથી કંઈ વળવાનું છે ? આ સર્વ નશીબના ભોગ છે. ” એમ કહી સુશીલા પોતાની સાસુને દીલાસો આપવા લાગી. ડોશીને આ વળતે શાંતિલાલ યાદ આવ્યો. શાંતિલાલ આજ પાસે હોત તો આવો ખરાબ પ્રસંગ કદિ આવત નહિ, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. ‘ શાંતિલાલ, શાંતિલાલ, ’ એમ કહી અવાજ કાઢી તે રડવા લાગી. એટલામાં પાંચોશમાં રહેલી કમળા તેની પાસે આવી બોલી “ ડોશીમા, શાસાડુ રડો છો ? તમારો શાંતિલાલ ઇશ કૃપાથી ઘણું હવો, એટલે તમારો દુઃખનો ખટલો એ વાળ્યા વગર રહેશે નહિ. છાનાં રહો-”

કમળાનું આ સમાધાનકારક વાક્ય જરાવને બીલકુલ ગમ્યું નહિ. તે મોઢું ચઢાવીને બોલી, “ એહો ! એહો ! શાંતિલાલ શાંતિલાલ કરી આડે પહોર રહે-નહિ તો શું કરે ? તારે કોઈ કહેશે કે શાંતિલાલ સ્વર્ગમાં જ ગયા. છોકરાં છંયાંથી ભરેલા ઘરમાં આ શું બળ્યું આખો દાદાડો ? ”

જરાવ ફરીફરી આવ્યા અશુભ શબ્દ બોલતાં ભેઈ દીરા અને સુશીલા બંને બીચારાં રડવા લાગ્યાં. સુશીલાને રડતી ભેઈ તેની કેમ્પરનું આમક પલ્લુ રડવા લાગ્યું. કમળા જરાવને

રીક્ષાર આપી ગોલી “ આ શું જડાય ! આણું ગમે તેમ ગોલણું
 મને છાજતું નથી. કોઈના જીવને વિના કારણ કદાચ આપવાથી
 કશ્વર આપણું સારું કરતો નથી. ”

જડાય આણું લાપણુ શાનું આંસળી રહે ? તેણે કમળાને
 ગાળો આપી ત્યાંથી નસાડી મુકી.

આણી તરફ મનમોહનલાલ વચ્ચે પડવાથી ટાણીને સા-
 રી રીતે પુજા કરવાનો મકનજીનો સફડિયોગ પાર પડ્યો નહિ,
 અને તેથી તેના ક્રોધ પણ શાંત થયો નહિ. હીરાની સાથે તેના
 ઘરમાં કામ કરવા રહેલ પાલી પણ મકનજીને આમતેમ ગોલવા
 લાગી. આંખો લાલચોળ કરી મકનજી તેના તરફ ધસ્યો.
 પાલીએ અત્યારમુખી ઘણું સહન કર્યું હતું; પણ મકનજીનું
 આજનું લાજ ઉપજાવે તેવું વર્તન તેનાથી સહન થયું નહિ. તે
 એકસરખી બળડતી હતી. મકનજી ચીડાયો અને રીસથી બેકામ
 થઈ તે બીચારી નોકરને મારવા દોડ્યો. પાલીનું પણ મગજ ફ-
 રી ગયું. હું શું કરું છું તેનું તેને પણ લાન રહ્યું નહિ. હાથમાં
 સાવરણી હતી તેના વટે મકનજીના મસ્તકની, મુખની
 અને છાતીની મનમમતી પુજા કરી ! મનમોહનલાલ ફરીથી
 વચ્ચે પડ્યો તેણે ઘણા પ્રયત્નથી મકનજીને ત્યાંથી ખસેડ્યો.
 પાલી કોઈનું પણ માને નહિ ગાળો આપતી તે ત્યાંજ બેસી
 રહી. મુશીબાએ તેનું ઘણું સમાધાન કર્યું પણ તે બ્યર્થ ગયું.

છિવટે મળદ જોવા મળનાર લોકોમાંથી પાલીને કોઈએ
 દફકરી અને પોતાને માર્યા ગદલ પોલીસમાં ફર્યાદ કરવા ગઈ.

“ મુઝો, આવો નીચ પુત્ર મારે પેટે મધ્યરે શા સારુ
 માર્યો હશે ? ” એમ કહી ટોશી મોટેથી રડવા લાગી. આજુ-
 બાજુના કેટલાક લોકો ભેગા થયા. છેવટે મનમોહનલાલે વચ્ચે
 પડી મક્કનગુનું મન શાંત કર્યું.

“ અમરતાં રડ્યો નહિ. રડવાથી કાંઈ વળવાનું છે ?
 આ સર્વે નશીબના ભોગ છે. ” એમ કહી મુશીલા પોતાની
 સાસુને લીલાસો આપવા લાગી. ટોશીને આ વળતે શાંતિલાલ
 થાક આવ્યો. શાંતિલાલ આજ પાસે હોત તો આવો ખરાબ
 પ્રસંગ કદિ આવત નહિ, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. ‘ શાંતિ-
 લાલ, શાંતિલાલ, ’ એમ કહી અવાજ કાઢી તે રડવા લાગી.
 એટલામાં પડોશમાં રહેલી કન્યા તેની પાસે આવી બોલી
 “ ટોશીના, શાન્તાડ રોઝે છે ? તમારો શાંતિલાલ ઘણા કૃપાથી
 લણું હતો. એટલે તમારો દુઃખનો બદલો એ વાળ્યા વગર
 રહેશે નહિ. છતાં રડો—”

કન્યાનું આ વતનાવતનારું વાક્ય જાણને ખીરકુલ
 મળ્યું નહિ. તે માત્ર ચક્રવીને બોલી, “ બોલો ! બોલો !
 શાંતિલાલ શાંતિલાલ કની આંકે પહોંચે નહિ તે મુઠરે ?
 જલ્દી કોઈ કોઈ કે શાંતિલાલ સ્વર્ગમાં જ મવા. એકરોં છેલ્લી
 બરેલા વરના આ મુઠરુ આવ્યા હતા ? ”

જલ્દાર ફરિફરી આવા અમુલ્ય સમય ગિલતી બેઠી રહી
 અને મુઠરોના નામે બોલત, રડવા લાગ્યા. મુશીલાને રડની
 જોડે તેની દેહાન્તનું વાતક પણ મનમાં ઘાનું. કન્યાના જાણને

આગમાં ધર્યો. અને મુઠ્ઠાં જેવાં થઈ ગયેલાં ત્રણ માણુમાને મદ્દા મહેનતે અગ્નિમાંથી બહાર ખેંચી કાઢ્યાં. દીરા ટોચીને તે દિવસે અગ્નીપારશનો ઉપવાસ હતો. તે અધ્યવન જેવી યજ્ઞને પડી હતી. શરીરનો ઘણો ભાગ અગ્નિથી કાઢ્યો હતો. મુશીકા પણ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી, અને તેનો નાનો છોકરો માછલીની પેઠે તરફડતો હતો. સુંદરી સૂર્યને પોતાના ઘરમાં સૂઈ ગઈ અને યોગ્ય ઉપાયો કરવા મંડી.

અગ્નિનું જોર વધારે થઈ જવાથી આગ આલવવાના સૂર્ય પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. ઘર અને તેમાંની તમામ વસ્તુઓ બળીને ખાખ થઈ ગઈ. મકનજી તો છેલ્લી ઘડી સુધી ઉડયોજ નહીં; પણ આખરે ત્યારે અગ્નિની જ્વાળા તેના ઘર તરફ વળી ત્યારે તે એકદમ ખારણું ઉઘાડી બહાર નીકળ્યો અને પોતાના ઘરનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્નોમાં નિમગ્ન થયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

બે મરણ.

દિવસ ઉઘ્યો. ઘર બગી ખાખ થયું; તોપણ આગનું જોર કાયમજ હતું. રાતે લેગા થયેલા લોકો યાદી પોતપોતાને ઘેર પાછા જવા લાગ્યા. રાતે આવેલા નહિ એવા લોકોના થોકના થોક હવે મળતું જેવા સાડા આવવા લાગ્યા. મકનજી સવારમાં

રાતે તો તેમની વેદનાઓ અસંખ્ય થઇ. હીરાને પોતાને
 થતી વેદનાથી કાંઇપણ લાગ્યું નહિ; પરંતુ ઇંદુની અવસ્થા
 જોઇ-સાંભળી તેના મનને ઘેલું દુઃખ થર્વા લાગ્યું. અનિવાર્ય
 દુઃખ અને શોકથી કાયર થઇ મોટેથી ગાળો તથા શ્રાપ આપવા
 લાગી. “જેણે મારા સોના સરખા ઊંકરાંની આવી ખરાબ
 દશા કરી તે મુઓ મળી ભસ્મ થઇ જશે ! મારો ટોશીનો
 શ્રાપ હવે મુઓ તરફડી તરફડીને મરશે; ઇશ્વર તેને મુખેથી
 આવી રીતે રહેવા દેશે નહિ.” બોલતાં બોલતાં ટોશી પાછી
 બેઠું થઇ ગઇ !

મકનજી અને જડાવ એમની આ ગાળો તથા નીસાસા
 સ્પષ્ટ સાંભળતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ ટોશીના પ્રત્યેક
 શબ્દ સાથે તેઓ ધ્રુજતાં હતાં. મકનજી ઉઘમાં હોય તો પણ
 ચમકીને ઉઠતો હતો.

ત્રણ પહોર રાત ગઇ. દીવો ઝાંખો બગતો હતો. ગઇ
 રાતના ઉજાગરાથી તથા થાકથી મનમોહનલાલને પૂર્ણ નિદ્રા
 આવી હતી. હીરા વચ્ચેવચ્ચેથી શરીર મરડતી હતી. પાલી
 પાસે ઇંદુને પોતાના બોળામાં જોઇ મુશીલા તેના તરફ સમ્મત
 દિશી જોતી બેઠી હતી. સુદરી પાસેજ બેઠી હતી. સર્વ
 જણાં અશુભ ગાળતાં હતાં; તો પછી ખીરજ દોણે અને ઠાને
 આપવી ?

ઇંદુની સ્થિતિ હવે વધારે ભયંકર થઇ હતી. તેને ધની
 અસંખ્ય વેદના સ્પષ્ટ જણાતી હતી. કેમકાર તે અકુદમ ચમ-

કીને ઉઠતો. પછી તેને રકતની ઉલટીયો થવા લાગી. શ્વાસો-શ્વાસ લેવામાં પણ હરકત થવા લાગી. આંખો ઠરી જવા જેવી જણાઈ. સુશીલા અને પાલી તેની આ અવસ્થા જોઈ રડવા લાગી. સુંદરીએ ગભરાતાં ગભરાતાં પોતાના પતિને જગાડ્યો. મનમોહનલાલ આંખો ચોળતો ચોળતો ત્યાં આવી ઉભો રહે છે એટલામાં તો સુશીલાના જોળામાં ખીચારા ઈંદુએ પ્રાણ છોડ્યો ! સુશીલાએ મોટેથી બુમ પાડી. સુંદરીએ ઈંદુનું અચેતન શરીર સુશીલાના જોળામાંથી લઈ તે રડવા લાગી. બેશુધ પડેલી હીરાને આ બનાવની ખીલકુલ ખબર પડી નહિ. તેની અવસ્થા પણ ધીરે ધીરે દુઃખમય થતી જતી હતી. વહાણું વાયાના સમયમાં તો તે ગમે તેમ બડબડવા લાગી.

“ સાઈં ક્યું ભાઈ, સાઈં ક્યું ! આપીશ—શા સાઈં આપું ? મારા વહાલા દીકરાને તું કોણ લઈ જનાર ? નહિ—નહિ તે બુઝ્યો રહે છે. અરેરે ! બાપડો પીડાઈ ગયો ! આવ—મારા ઈંદુ—મારી પાસે આવ—અરે હુસ્ત્યા ! મારાથી ડરે છે ? ”

ડોશી જરા ખાતરી બાંધે રહી અને પાછી રડતી રડતી મોટેથી બોલી. “ લઈ ગયા—લઈ ગયા—મારા સોનાના કંકડાને લઈ ગયા અરે ! શાંતિલાલ તું તો દોડ—અરે પકડો—પકડો તે મુઆને—મારા શાંતિલાલને પણ લઈ ગયા. અરે નશીબ ! ”

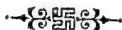
દિવસ ઉગ્યો. જરા દિવસ ચડ્યો; તો પણ હીરા બડબડ કરતી બધે પડી નહી. “ આ બુઝ્યો, મુવો ચંડાળ ફરીથી આગ્યો—હવે પાછો કેને લેવા આગ્યો ? માર—માર મુઆ

અંડાગને—હવે લે, હવે હું રહેવાની નથી, હું આ સાથે રહું ?
મારો છદ્દ મોટો થયો—કાલુ કદે છે તે નહિ, યાવ ? મારો
વહાલો એ—”

ટોશીનું આ સંબંધ વગરનું બાવળ સાંભળી સર્વની
આંખમાંથી આંસુ આવવા લાગ્યાં. બપોરના વળતે ટોશી
પાંછી જરા શુદ્ધિમાં આવી, સુશીલાને જમીનપર પડી વિલાપ
કરતી જોઇ ટોશી જોલી. “ ન રડીશ બાઈ, આ દુઃખ જન્મ
સુધી રહેવાનું નથી, ઇશ્વર તારું કલ્યાણ કરશે. આવ સુશીલા,
જરા મારી પાસે આવ—” પછી હીરા, મુંદરી તરફ નજર
કરી જોલી—

“ મુંદરી, મારા મનને ઘણું સમાધાન થયું હો !
સુખથી રહેજે ! ઇશ્વર નમને ઘણી આવર્દા આપો—જડાવ
કેમ દેખાતી નથી ?—

સામુ મરે અગર છવતી રહે તેની જડાવને ક્યાં પરવા
હતી ? હીરાએ સુશીલા, અને મુંદરીને ખરા મનથી આશી-
ર્વાદ આપ્યા અને આકાશ તરફ આંખો ફેરવી—એ છેવટની
જ ફેરવી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

દુઃખના દુંગરા !

મોલમૈનની હવા શાંતિલાલને ળીલકુલ માફક આવી નહી. ઘેરે જઈ આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ જરા ઠીક લાગ્યું, પરંતુ પછી તરતજ તેને તાવ આવ્યો. ડાક્ટરની દવાથી પણ તાવ ઓછો થયો નહી. “ હજુ થોડા દિવસ આજ દવા લ્યો, એટલે ખાત્રિથી તાવ જશે, ” એમ ડાક્ટર હમેશાં કહેતો; પરંતુ તેના કહેવામાં કાંઈ અર્થ જણાઈ આવ્યો નહિ. તો પણ થોડા દિવસ તાવ આવતો નહિ એ ખરું; પરંતુ કેટલાક દિવસો પછી તે પાછો આવવા લાગ્યો. શાંતિલાલની તબીયત આથી કરી ઘણી અશક્ત થઈ ગઈ હતી. દિવસે દિવસે તેનું શરીર ગળવા લાગ્યું. આવી સ્થિતિમાં મકનજીએ પોતાના મિત્ર મારફત મોકલેલ પત્ર તેને મળ્યો. શાંતિલાલને દુઃખ આપવાનો મકનજીનો હેતુ હતો, તે આ પત્રથી સારી રીતે પાર પડ્યો. પત્રમાંના દુઃખકારક સમાચાર વાંચતાં જ શાંતિલાલની સ્થિતિ ગાંડા જેવી થઈ ગઈ. પતિ, પુત્ર અને જનનીના હૃદયલેદક મરણના સમાચાર વાંચી તેના અંતઃકરણની સ્થિતિ જૂદીજ થઈ ગઈ. તેજ દિવસે તેને અનહદ તાવ આવ્યો અને બેશુધ થઈ ગયો.

સ્માઈલ સાહેબ શાંતિલાલના સમાચાર સાંઝ આવ્યો હતો. તેણે આ અવસ્થા જોઈ ડાક્ટરને પૂછ્યું, “ આજેજ એકદમ આટલો તાવ વધવાનું શું કારણ ? ”

ડાક્ટર તથા શાંતિલાલને સારો સ્નેહ હતો. શાંતિલાલને મળેલ પત્રનો હકીકત સાહેબને કહી તે બોલ્યો, “ પત્ર માંના આ દુઃખદાયક સમાચારથી તેના અંતઃકરણને ધક્કો લાગ્યો છે. શારીરિક નિર્બળતાને લીધે તેનાથી આ દુઃખભાર સહન થઈ શક્યો નહિ. ”

“ એકંદર ચિન્હો કેવાં દેખાય છે ? ”

“ ચિન્હો કાંઈ સારાં દેખાતાં નથી ! મનમાંનાં દુઃખ કમી થાય નહિ તો આ સ્થિતિમાંથી ઉઠવું મુશ્કેલ છે. આનું આ દુઃખ ટાળવાને કાંઈ રસ્તો નથી. ”

રમાઈલ સાહેબનો ચહેરો ઉતરી ગયો. કેટલોક વખત તો તે શાંતિલાલના મોઢા તરફ એકસરખો જોઈ રહ્યો. શાંતિલાલ બેશુધ પડ્યો હતો. રહી રહીને કાંઈ પલ્લુ બડબડતો હતો. સાહેબ આબ્યાની કાંઈ પલ્લુ તેને ખજર નહોતી. છેવટે એક ઉંડા શ્વાસ છોડી સાહેબ ડાક્ટર તરફ જોઈ બોલ્યો, “ તમારાથી થાય તેવા પ્રયત્નો તમે કરી જુઓ; તમને લાગે તો બીજા કોઈ ડાક્ટરને તમારી મદદ બોલાવો. જોઈએ તેટલો પૈસો હું ખર્ચ કરીશ; નેની શ્રીકર કર્યો નહિ. આને જો તમે આ માંદગીમાંથી બચાવશો તો તમારી મહેનતનો હું સારો બદલો આપીશ. ”

“ પ્રયત્ન કરવામાં હું બીલકુલ કસર કરવાનો નથી; પરંતુ યશ આપવો એ મુશ્કેલના હાથમાં છે. ”

રમાલથી કપાળપરનો પસીનો છુછતો છુછતો સાહેબ

એક સરખાં આંસુ ચાલવા લાગ્યાં. થોડા વખત પછી આંસુ લુછી તે દયાનનક સ્વરથી બોલ્યો. “ સાહેબ ! મારા તરફથી તેમને એક દિવસ પણ સુખ મળ્યું નથી. અરેરે ! તેમની કેવી દશા થઈ હશે ? સાહેબ, આમ આપ એક દર બાબતનો વિચાર કરી જોશો, તો તમારી પણ છાતી ફાટી જશે. શા સારું હું આ દૂર દેશમાં આવ્યો ? જેમના સારૂં મેં મારા જીવની પણ પરવા રાખી નહિ, તેજ મને છોડીને ચાલ્યાં ગયાં ! ”

આ ભાષણ સાંભળી સાહેબને પણ ઘણું ખોટું લાગ્યું. શાંતિલાલનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડી તે માયાળુપણાથી બોલ્યો “ શાંતિલાલ, તું અમસ્તો ગભરાઈશ નહિ. તું ગમે તેટલું કહીશ તો પણ તે પત્રપર મારો બીલકુલ ભરોસો નથી. તારા મિત્રો પૈકી મને એકાદનો પત્તો કહે એટલે હું હમણાંજ તાર કરી ખરી બાતમી મંગાવું. તે વગર મારું સમાધાન થવાનું નથી. અને તને પણ સારું લાગશે નહિ.”

શાંતિલાલ જરાક હાસ્યવદનથી બોલ્યો “ સાહેબ ! સારું લગાડી હવે મારે શું કરવાનું છે ? આ સંસાર ઉપર હવે મને તિરસ્કાર આવ્યો છે ! જીવવા કરતાં હવે મરવું વધારે સારું લાગે છે. સાહેબ ! આપજ કહો, હવે આ જગતમાં મારું કોણ છે ? જંના કંઈ દૂર કરવાના હેતુથી ઘરબાર છોડી, જેમનો અસહ્ય વિયોગ સહન કરી હું દૂર દેશમાં આવ્યો, તે સર્વ મને છોડીને ગયાં. હવે આ જગતમાં મારું શું રહ્યું ? ”

એમ કહી શાંતિલાલે મોઢાપર ધોતીયું બોલી એકસરખી

ખગર હતી, તેમાંનો કોઈ પણ આ વળતે શાંતિલાલની પથારી પાસે હોત, તો તરત તેના ધ્યાનમાં આવ્યું હોત કે તેના આ બોલવામાં એક પણ શબ્દ સંબંધ વિનાનો નહોતો. માતાના દુઃખથી પતિના દુઃખથી અને મોટા ભાઈઓના નીચ વર્તનથી તેનું અંતઃકરણ છેદાઈ ગયું હતું. ફક્ત મોટા ભાઈઓના અસહ્ય કંકાસથીજ શાંતિલાલ આજે ઘરખાર છોડી પ્રક્ષદેશ જેવા દૂર દેશમાં—જ્યાં પોતાનું કોઈ પણ સંબંધ નહિ એવા સ્થળે—મૃત્યુની અસહ્ય વેદનાઓ લોગવતો એકલો પડ્યો હતો. સ્માર્ધલ સાહેબને તો ઘણુંજ દુઃખ થયું.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સુશીલાનું સૌભાગ્ય.

શાંતિલાલનું ઘર બળ્યું તે વળતે શાંતિલાલ મુંબઈમાં હોવાને લીધે ટેટલાક દિવસસુધી તો તેને આ વાતની ખગર પણ પડી નહિ. પછી એ જાતની પ્રથમ તેના ઘરમાં જાણવામાં આવી; તેથી સરલાએ પત્ર લખી તે શાંતિલાલને જણાવી. તે ઉપરથી તરતજ તે પોતાને ઘર જવા નીકળ્યો. તેજ વળતે સ્માર્ધલ સાહેબે મોકલેલો તાર તેને મળ્યો. શાંતિલાલની ભયંકર માંદગીની ખગર સ્માર્ધલ સાહેબે બહાઈ સાહેબને પ્રથમજ તાર માર્ફત મોકલી હતી, એ વાંચકોના

લક્ષમાં હુએજ. નશીળના ચોગે કરી બહામટ સાહેબ પોતાના
 ઠેકાણાપર ન હોવાથી આ વળતરસુધી તેમના તરફથી તે
 જાતથી કાંતિલાલના સગજવામાં આવી નહોતી. અર્થાત
 સ્માઇલ સાહેબનો આ તાર વાંચે તેવો કેમપણ સમય આવ્યો
 નહિ. પરંતુ આ જાતથી આટલી જલદીથી ત્યાં કેવી રીતે
 જઈ પહોંચી, તેનીજ તેને નવાઈ લાગી. “ હશે, કદાચી
 અંપાએ તેને કાગળ મોકલ્યો હશે. ” એમ સમજી તેણે “ હા,
 શાંતિલાલના ઘરને એકાએક આગ લાગી એ વાત જાની છે;
 તેની માને અને છોકરાને ઘણી મુશ્કેલી થઈ છે. તેની સ્ત્રી ખુશીમાં
 છે; ગભરાવાનું કારણ નથી. માત્ર થોડા દિવસ તેને અહિં
 મોકલવાની મહેરબાની કરવી. ” એવો સ્માઇલ સાહેબને
 તાર મારફત તરત ઉત્તર મોકલ્યો; અને તે પોતાને ઘેર
 આવ્યો ગયો. શાંતિલાલની માની અને છોકરાની મરણની
 હકીકત તેણે કેવા હેતુથી જણાવી નહિ હશે, તે વાંચકોના
 ધ્યાનમાં સહેજ આવશે.

સ્માઇલ સાહેબે તાર કર્યાથી રંગુનથી, તેનો સ્નેહિ
 ડાક્ટર તરત ત્યાં પહોંચ્યો. શાંતિલાલની તબીયત તેણે
 ખારીકાઈથી તપાસી જોઈ, અને પ્રથમના ડાક્ટર
 પ્રમાણેજ તેણે પણ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો કે, “ માન-
 સ્ત્રીક દુઃખ દુર થયા વગર શાંતિલાલને આરામ થશે નહિ.
 તેના શારિરિક વ્યાધિ વિષે ખીક રાખવાનું બીલકુલ કારણ નથી. ”

પોતાના મિત્રે આ પ્રમાણે મત આપ્યાથી, સ્માઇલ

સાહેબનું સર્વ ચિત્ત કાંતિલાલને કરેલા તારના જવાબ તરફ લાગી રહ્યું હતું. કંઈ પણ ઉત્તર આવ્યો છે કે નહિ, એની તપાસ કરવા ઘડિયે ઘડિયે તારઓશીસમાં તે પોતાના સિપાઇને મોકલવા લાગ્યો. તેનું ચિત્ત બીજી કોઈપણ બાબત તરફ લાગતું નહિ. તેનો મિત્ર કાંતિલાલની શારિરીક વ્યથા ઓપ-પોપચારથી દૂર કરવાને એકસરખી રીતે કાળજી લેતો હતો. કાંતિલાલના આયુષ્યની દોરી મજબુત હતી તેથી, અંગર.તો મુશ્કેલીને સામાન્ય મુખનો દહાવો લેવાનો બાકી હતો તેથી, આ દુશીયાર ડાક્ટરના પ્રયત્નને યશ મળવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. કાંતિલાલનો ભ્રમ પણ ઓછો થયો; અને તાવ પણ ધીરે ધીરે ઓછો થવા લાગ્યો. આ જોઈ દયાળુ સમાઇલ સાહેબનો છવ પણ ઠેકાણે આવવા લાગ્યો; પરંતુ તેની સાથે કાંતિલાલ તરફથી શો ઉત્તર આવે છે તે જાણવા ઘણો આતુર થઈ રહ્યો હતો. છેવટે કાંતિલાલ તરફથી ઉત્તર આવ્યો. મોટી આતુરતાથી તે તેણે વાંચી જોયો. અને પોતાના મિત્રના હાથમાં મુક્યો. જન્મેને ઘણા સંતોષ થયો. “ હવે બીલકુલ ટરવા જેવું નથી. થોડા વખત પછી તેનું મન સ્વસ્થ થાય એટલે આપણે તેને આ હકીકત જણાવીશું. મને લાગે છે કે હવે તેની જબીયન મુશ્કેલી બીલકુલ વાર લાગશે નહિ. તો પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, તે જો હવે અહિં રહેશે તો તાવના પંક્તમાંથી તદન છૂટવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. જે ત્રણ મહિના પણ તેણે પોતાના ગામ જઈ વિશ્રાંતિ લેવી જોઈએ, કારણ તેને અહીંની હવા બીલકુલ માફક આવશે નહિ.”

સ્માધલ સાહેબ એકાગ્રચિત્તથી સાંભળતો હતો. તે કંઈજ બોલ્યો નહિ. ને કોઈ પણ મોટા વિચારમાં પડ્યો હોય એમ તેના ચહેરાપરથી જણાતું હતું.

તે રાત્રે જરા ઉંઘ આવવાથી શાંતિલાલને ઊંઝે દિવસે સવારે ઘણી હુશીયારી આવી. તે જોઈ ડાકટરના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાંતિલાલ તરફથી આવેલ ઉત્તર તેને જણાવવા સારૂ સ્માધલ સાહેબ શાંતિલાલની પથારી પાસે બેઠો અને પ્રથમ “આંજે કેમ લાગે છે ?” વગેરે એક બે પ્રશ્નો પુછી તે બોલ્યો “શાંતિલાલ, પેલા પત્રમાંની હકીકત ખોટી છે, એમ હું નહોતો કહેતો ? આ જો, કાંતિલાલ તરફથી તારનો ઉત્તર આવ્યો છે. આમાં તે ચોખ્ખું લખે છે કે, તારી પત્નિ તદ્દન આનંદમાં છે.”

“અને ઘર બળ્યા બાળતની હકીકત ખોટીજ કે ?” શાંતિલાલે અધિરા થઈ પૂછ્યું.

સાહેબ એક ઉંડો શ્વાસ છોડી અને ગંભીર સ્વરથી બોલ્યો “ના, કમનમ્રીએ એ બાતમી ખરી ઠરી. અરે, પણ તેમાં શું થયું ? તારાથી બીજું ઘર નહિ બંધાય ?”

શાંતિલાલ થોડો વખત કાંઈજ બોલ્યો નહિ. નિસ્તેજ તથા મુકાઈગએલા તેના મુખપર કિંચિત તેજ દેખાવા લાગ્યું. ઉડી ગએલ તેની આંખોમાં અશ્રુ બિંદુ ચમકવા લાગ્યાં. પોતાનો મુકાઈ ગએલો હાથ કપાળપર ફેરવતો ફેરવતો તે બોલ્યો “તેમ માતા સંબંધી કાંઈ હકીકત છે કે ?”

“ હા, તારી માને અને તારા ઊકારાને મોટી ધંત થઇ છે ખરી ”

“ મુશીલા તો સારી સ્થિતિમાં છે ? ” એટલુંજ બોલી શાંતિલાલ આંખો મીચીને સ્વસ્થ પડી રહ્યો. સમાઇલ સાહેબ પણ ત્યાંથી ઉઠી પોતાના મુકામે ગયો.

માનસિક રોગ આ પ્રમાણે દૂર થયા પછી શારિરીક રોગ પર ડાક્ટરની દવા તરત લાગુ થઈ. શાંતિલાલને તે રાતે તો ઘણી સારી ઉઘ આવી. ગયા દશ બાર દિવસમાં તેને આવી ઉઘ કોઇ પણ દિવસ આવી નહોતી, બીજે દિવસે તેને ઘણી હુશીયારી આવી, સમાઇલ સાહેબ ત્યાં આવતાંજ શાંતિલાલ તરફથી આવેલ તાર તેણે માગી લીધો, અને તે પોતે વાંચી બેઠો, પછી દેટલોક વખત વિચાર કરી તે બોલ્યો “તો પછી હું હવે શેરે જાઉં ? ”

સમાઇલ સાહેબને ઘણું આનંદ થયો. તે બોલ્યો, “શાંતિલાલ, તું આવો ઉતાવળો થઈશ નહિ, તારું ઘર પાસે છે કે ? જવા નેવી તારી સ્થિતિ થવા દે, એટલે એક મિનિટ પણ હું તને અહિં રોકીશ નહિ. ”

શાંતિલાલની આંખમાં આંસુ આવ્યાં; પરંતુ આ આંસુ દુઃખનાં અગર શોકનાં નહતાં, પણ સાહેબે બતાવેલ પ્રેમનાં હતાં. તે બોલ્યો, “ સાહેબ ! હું આપનો ઉપકાર શી રીતે વાળીશ ? ”

દિવસે દિવસે શાંતિલાલની તબીયત સુધરવાં લાગી; દશ

બાર દિવસમાં તે સાધારણ ફરવા લાગ્યો. સમુદ્રની મુસાફરી તેની પ્રકૃતિને હીતકર થઇ પડશે, એવો ડાક્ટરનો મત મળવાથી તે પરોપકારી અને દયાળુ સ્માઇલ સાહેબે શાંતિલાલને બોટની અંદર સારી વ્યવસ્થા કરાવી આપી પોતાનો એક સિપાઇ સાથે રવાના કર્યો અને તે રવાના થયા બાંજતનો કાંતિલાલને ફરીથી તાર પણ આપ્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

દુઃખનો બીજો હૂમલો.

સુશીલાના સખળ સૌભાગ્યથી શાંતિલાલ ભયંકર માંદગીમાંથી ઉઠી મોટી આતુરતાથી ઘેર જવા નીકળ્યો હતો. માને કેટલી ઇબ્ત થઇ હશે, છોકરાની કેવી સ્થિતિ થઇ હશે, આવા પ્રસંગે સુશીલાની પણ કેવી સ્થિતિ થઇ હશે, તેને કોણે મદદ આપી હશે, હવે આગળ શું કરવું, ઇત્યાદિ વિચારથી તેનું અંતઃકરણ ઘેરાઇ ગયું હતું. રત્ન આપતી વખતે સ્માઇલ સાહેબે તેને આગ્રહથી કહ્યું હતું કે “ મારો કાગળ આવ્યા સિવાય તારે આ તરફ આવવું નહિ. ” આમ કહેવામાં સાહેબનો હેતુ શો હતો એ પણ શાંતિલાલના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. સાહેબને હવે આપણી જરૂર નથી કે શું, એ પણ તેને સમજાયું નહિ. સારાંશ, તે બેઠો હતો એ આગબોટ જેમ અક્ષાટ મહાસાગરની અંદર આમતેમ ઝોલાં ખાતી હતી,

તેવીજ રીતે તેનું અંતઃકરણ પણ વિચારસાગરમાં ઝેલાં
ખાતું હતું. તેને વિશ્રાંતિ બીલકુલ નહોતી.

આગબોટની પહેલાંદિવસની મુસાફરી નિર્વિધિપણે પાર
પડી, પરંતુ બીજે દિવસ અડધો પુરો ન થયો એટલામાં અક-
સ્માત જળરો પવન ફુંકાવા લાગ્યો. પર્વતના જેવી મોટી મોટી
છાલકોથી મહાસાગરનો પૃથ ભાગ ખગલળી રહ્યો હતો.
જળરા પવનના અને મોટી મોટી છોળોના સપાટામાં સપડા-
એલી તે આગબોટ એકાદ નિરાધાર, નિરાશ્રિત મનુષ્ય પ્રમાણે
આમતેમ ઝોકા ખાવા લાગી. યંત્રના અગર તે યંત્રો ચલા-
વનાર મનુષ્યના તાળામાં તે બીલકુલ રહી નહિ. ખરો રસ્તો
છોડી તે જોરથી દોડી જતી હતી. મનુષ્યના ચંચળ નશીબની
માફક તેની પણ ગવી થઈ હતી. ધડીમાં તે દરિયાના પર્વત
જેવા મહાન મોજના શીખરપર વીરાજમાન થતી દેખાતી;
તો ધડીકમાં તે પાતાળમાં જતી હોય એમ જણાતી હતી.
આવા ભયંકર તોફાનથી બોટમાં બેઠેલાં માણસોનો શ્વ ઉડી
ગયો હતો. ‘ એક ધડી ગર્જા હવે બીજી ધડીમાં શું થાયછે, ’
આવા વિચારોથી સર્વના મુખપરની તેજ જતી રહી હતી.
ઠેટલાક ભાષિક મનુષ્યો મુશ્વરનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા; ઠેટ-
લાએક બીજાની છેવટની મુલાકાત લેતા હતા; દોડી દોડી ભેગી
કરી એકઠો કરેલ પૈસો હવે સમુદ્રને દાન કરવો પડશે, એવા
વિચારો ઠેટલાક દ્રવ્યલોખી મનુષ્યના મનમાં આવતા હતા;
બીચારા મમરાજની દાદમાં જટલાયા છતાં પણ પૈસા સિવાય
તેમને બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું ! ઠેટલાક જણ આવના

સ્વરૂપ જણાવી છેવટનો વખત સૂચવતો હતો. પવનનું
 જોર ધીરે ધીરે વધતું જતું હતું. સૂર્યાસ્ત થઈ ધમધોર
 અંધકાર થયો હતો; ખલાસી લોકોનાં સર્વ પ્રયત્નો વ્યર્થ
 જવાંથી તેઓ નીરાશ થઈ બેઠા હતા; કાંઈના તરફથી મદદની
 આશા રાખવાનું પણ ઠેકાણું નહોતું; આખો દિવસ દરિયાનાં
 મોલાંની સામે ટક્કર ઝીલી બોટને તળીએ મોડું કાણું પડ્યું
 હતું અને તેમાંથી બેસતેર પાણી અંદર આવતું હતું. દરિયાએ
 એવું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે હોડીઓ વગેરે નાખી
 બોટમાંનાં મનુષ્યોને બચાવવાની પણ સગવડ નહોતી; સર્વ
 ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા ! આગબોટની આશા રાખી બેસવું
 પણ જોખમ ભરેલું થઈ પડ્યું હતું; કારણ તે કઈ વખતે
 તળીએ જશે તેનો નિશ્ચય નહોતો. આવી સ્થિતિ જોઈ કપ્તાને
 છેવટે હોડીઓ છોડવાનો હુકમ કર્યો. તેના હુકમ પ્રમાણે ખલા
 સીઓએ ઘણી મહેનત કરી એક હોડી તરત નિચે છોડી. ધીરે
 ધીરે તળીએ જતી આગબોટમાંથી નીકળી તે હોડીમાં જવા સાડ
 માણસોની એકદમ ગરદી થઈ. સર્વ જણ તે નાની હોડીમાં જવા
 સાડ તરફડીઆ ભારવા લગ્યા. આ જોઈ બોટનો મુખ્ય અધિ-
 કારી સામે ઉભો રહી સર્વને રોકવા લાગ્યો; પરંતુ કેટલાકે
 તેનું ન માનતાં એકદમ હોડીમાં ભુસ્કો માર્યો. બીજા કેટલાએક
 ભુસ્કો ભારવા જતા હતા એટલામાં એક એવું ભયંકર મોઝું
 આંચું કે તેના જોરથી હોડી જોતજોતામાં બોટથી ઘણી દૂર
 જતી રહી, અને પવનના જોરની સાથે એટલે દૂર ગઈ કે દેખાતી
 પણ બંધ થઈ. શતનો વખત, ઘોર અંધારું થયેલું, એવી વખતે

તે દોડીની રીતે દગ્ગ ચમી હશે એ જાણવાનો બીલકુલ રસ્તો નહોતો. નશીળપણ કહેવા કે કમનશીળપણ કહેવા—પરંતુ થોડાક ઉપાર શિવાય તે દોડીમાં એક પણ ખલાશી નહોતો. પર્વત જેવી આગળોટનો જ્યાં પત્તો લાગ્યો નહિ ત્યાં નાનકડો દોડી કંઈ તરફ મૂકી હશે એ બીલકુલ કહેવાય એમ નહોતું. તેમાંનાં માણસો આ જયંકર પ્રસંગ જોઈ બેસાવધ થઈ પડ્યા હતાં. આગળોટ ઉપરના ખલાશીઓને પણ તે દોડીની તપાસ કરવાને વખત નહોતો. જે મોજાંએ આ દોડી આગળોટથી છૂટી કરી ક્યાંને ક્યાં લઈ નાખી, તેજ મોજાંએ આટલા વખત-સુધી ટકાવ ઝીલી રહેલ આગળોટને પણ અદૃષ્ટ કરી નાખી, તેનો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ ! કેવો લયંકર પ્રસંગ ! !

પ્રકરણ ૩૨ મું.

સ્માધલ સાહેબનું ઔદાર્ય.

કર્મની ગતી ઘણી વિચિત્ર હોય છે. મરણ પથારીપરથી ઉઠી, મોટી અતુરતાથી ઘેરે જવા નીકળતાં રસ્તાની અંદર આગળોટે જલસમાધી લીધી, તેની ખાતમી કોઈને પણ લાગી નહિ. શાંતિલાલ ઘેર આવવા નીકળ્યાનો તાર આવ્યાથી સુશીલાને દુઃખની અંદર પણ જરા આનંદ થયો હતો; પરંતુ તેને આનંદ અગર સુખનો લાલ ઘણા વખત સુધી ન મળે, એવો આ વખત સુધી પણ તેના નશીળનો યોગ હોય એમ દેખાય

છે. કાંતિલાલ અને સરલાની સંગતીમાં તેના એક-એ દિવસ જરા આનંદમાં ગયા નહિ, એટલામાં શાંતિલાલ ભયંકર માંદો હોવાના સમાચાર બહાઇટ સાહેબ તરફથી કાંતિલાલને પત્ર માર્ફતે મળ્યા. આ ખાતમી સાંભળી કાંતિલાલ ઘણો અસ્વસ્થ થઈ ગયો. આ હરીકૃત કેટલા વખતપરની છે તેની તપાસ કરવાને પણ કાંતિલાલને મુઝ પડી નહિ. શાંતિલાલ અહિં આવવાની તૈયારીમાં એકાએક માંદો થવો જોઈએ, અને જે અર્થે બારેબાર બહાઇટ સાહેબનો પત્ર આવ્યો તે અર્થે શાંતિલાલ ઘણો માંદો હોવો જોઈએ, એમ કાંતિલાલે પોતાના મનસાથે વિચાર કર્યો. શાંતિલાલ સાડે તેનું કામગીર અંતઃકરણ તરફથી આંખ મારવા લાગ્યું. દોઢપણુ પ્રકારે તેને ચેન પડે નહિ. પોતાની સ્ત્રીને ખરી હરીકૃત કહી તે તરત મુજબ આજ્ઞો ગયો; અને ‘ હવે શાંતિલાલની શી સ્થિતિ છે ’ એવો તાર સ્માઇલ સાહેબ તરફ કર્યો. પ્રશ્નદેશથી મુંઝઈ જવા નીકળેલ એક આગ-ખોટ ભયંકર તોફાનમાં જઈ ડૂબી ગઈ, એ વાત મુંઝઈમાંજ તેના જાણવામાં આવી હતી; પરંતુ શાંતિલાલ માંદો હોવાને લીધે હજુમુઝી તે નીકળ્યોજ નથી એમ તે ધારતો હતો; તેથી એ હરીકૃત ઉપર તેણે વધારે ધ્યાન આપ્યું નહિ. તાર દર્શાવે એ દિવસ થયા, તોપણ સ્માઇલ સાહેબ તરફથી કાંઈજ ઉત્તર આવ્યો નહિ, એ જોઈને તો શાંતિલાલ ત્યાંથી નીકળ્યો નથી, એટલુંજ નહિ-પણ તે વધારે માંદો હોવો જોઈએ ’ એવી કાંતિલાલની પક્ષી ખાત્રી થઈ, પછી બીજો વિચાર ન કરતા તે એકદમ મોડમોડ જવા તૈયાર થયો. કલકત્તા મુખી આગમારીમાં જઈ

ત્યાંથી બોટમાં બેસી તે મોલમૈન જઈ પહોંચ્યો. સ્માઈલ સાહેબનો પત્તો લાગતાં બીલકુલ વળત લાગ્યો નહિ. સાહેબની મુલાકાત થતાંજ પોતાની બોળખાણુ આપી “ શાંતિલાલની શી હકીકત છે ? ” એવો કાંતિલાલે મોટી આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

એ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ સાહેબનો ચહેરો એકદમ ઉતરી ગયો. તેના કપાળપર પસીનો વળ્યો. આટલી ખટપટ કરી શાંતિલાલને તેણે ઘેર મોકલવા જે આગબોટમાં બેસાડ્યો હતો તેની શી વ્યવસ્થા થઈ તેની સાહેબને ખબર પડી ચુકી હતી. અર્થાત્ “ શાંતિલાલની શી હકીકત ? ” એ પ્રશ્નનો અર્થજ તેનાથી સમજાયો નહિ. દીર્ઘ શ્વાસ છોડી તે સ્તબ્ધ જ બેસી રહ્યો.

સાહેબ ઘણો વળત સુધી કાંઈ બોલ્યો નહિ, એ જોઈ કાંતિલાલ ગભરાઈ ગયો. સ્માઈલ સાહેબે કાંતિલાલને વધારે વળત સંશયમાં રાખ્યો નહિ. શાંતિલાલ માંદો પડ્યા પછીની સર્વ હકીકત સાહેબે કહી સંભળાવી. શાંતિલાલ જે બોટમાં બેસી ગયો હતો તે એકાએક કેમ નાશ પામી, તેની કેવીરીતે ખબર પડી, વગેરે હકીકત સ્માઈલ સાહેબે કહી સંભળાવી અને બોલ્યો “ અતિ આશ્ચર્યની અને દુઃખની વાત કહિયે તો આ બોટમાંના એક પણ માણસનો હનુસુધી પત્તો લાગ્યો નથી. ભયંકર સમુદ્રમાં બીચારાનો શો પત્તો લાગે ? હું હનુસુ પણ કેકડેકાણે તપાસ કરું છું; પરંતુ આશા રાખવાનાં ચિન્હો જણાતાં નથી. હૃદયરેચ્છા ! ” એમ કહી સાહેબે રૂમાલથી

પોતાનાં આંધુ લોકો અને એક નોકરને જોલાવી કાંતિલાલની
વ્યવસ્થા કરવાને કહ્યું.

સ્વપ્નામાં પણ નહિ, એવો આ વિચિત્ર બનાવ સાંભળી
કાંતિલાલની તો કમ્ભરજ ભાંગી ગઈ. શાંતિલાલ સાડે તે
ધણે વિલાપ કરવા લાગ્યો. મુશીલાની શી દયા થયે એ વિ-
ચારથી તો તેના કોમળ અંતઃકરણમાં બટકો પડવા લાગ્યા.
તેને અનહદ વેદનાઓ થવા લાગી.

કાંતિલાલનો શાંતિલાલ ઉપરનો નિર્ભળ પ્રેમ જોઈ સા-
હેબને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. કાંતિલાલનો શોક જોઈ તેને પણ
દુઃખ થવા લાગ્યું. કાંતિલાલનું ધણું કષ્ટથી સમાધાન કરી
સાહેબ જોડ્યો, “શાંતિલાલપર મારી ધણીજ પ્રીતિ હતી.
ચોડા વખતમાં તેણે મારો પૂર્વ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. તેના
જેવો ચાલાક, બુદ્ધિવાન અને પ્રમાણીક આ વખત મુઘી મારા
જેવામાં જીજ્ઞે કોઈ આજ્યો નથી; પરંતુ કેમ કરવું ? તેનો
લાલ મને વધારે ન મળે એવી ઇશ્વરનીજ ઇચ્છા હશે.”

“શાંતિલાલની માંદગીમાં આપે તેના સાડે ધણું કષ્ટો
વેઠ્યાં; ધંધાથી તથા પૈસાથી ખરાબ થયા એમ ડાકટર પોતે
મને કહેતો હતો.”

“તેની પ્રકૃતિને અહિંની હવા બીલકુલ માફક આવશે
નહિ, એવો ડાકટરનો મત પડ્યો તે દિવસથી, હું તેની બા-
બતમાં જુદાજ વિચારમાં હતો. મુંબઈમાં વેપારની એક સ્વ-
તંત્ર શાખા ચાલુ કરવી એવી ધણું દિવસથી મારી ઇચ્છા

હતી; જે ત્રણ મહીનામાં શાંતિલાલ સારો હુશીયાર થાય એટલે તેની દેખરેખ નીચે આ શાખા ઉઘાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ અફસોસ ! આપણે મનમાં કંઈક લાવીએ અને ઇશ્વરના મનમાં બુદ્ધિ હોય છે ! ”

બોલતાં બોલતાં સ્માઇલ સાહેબની આંખોમાંથી એક-સરખાં અશ્રુ ચાલી રહ્યાં હતાં. તેની આટલી લાગણી જોઈ દુઃખની અંદર પણ કાંતિલાલને જરા સમાધાન મળ્યું ; તેનું અંતઃકરણ લરાઈ આવ્યું. સ્માઇલ સાહેબ બોલ્યા, “ શાંતિલાલ માંદો પડ્યો ત્યારે તમેજ તેના ખરે ખરા મિત્ર છો, એમ તે કહેતો હતો. તેનું જે અહિં હોય તે હવે તમે લઈ જાઓ. શાંતિલાલે પાંચ હજાર રૂપિયાનો વીમો ઉતરાવ્યો હતો, તેના આ કાગળો પણ તમે લ્યો અને કંપનીમાંથી પૈસા મેળવવાનો યત્ન કરી તેની નિરાશ્રીત સ્ત્રીની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરો. ”

કાંતિલાલ રડવા લાગ્યો. સાહેબ ફરી બોલ્યો, “ હવે દુઃખ ધર્યે શું થવાનું છે ? બીચારી તેની નિરાધાર પત્નીની શી દશા થશે એ વિચારમાં માફ અંતઃકરણ દુઃખિત થાય છે; પરંતુ તમને જોઈ મારી એ ચિંતા દૂર થઈ છે. તમારા જેવાનો પાછળથી આશ્રય છે તેથી તેને કદ પડશે નહિ. પણ મારી એક વિનંતી તમારે માન્ય કરવી જોઈએ, શાંતિલાલનો નિરાધાર પત્નિને થોડી ઘણી પૈસાની મદદ—”

સ્માઇલ સાહેબને આગળ બોલવા ન દેતાં કાંતિલાલ વ-

એજ જોઈયો “ સાહેબ, આપનું અંતઃકરણ મારું ઉદાર છે. શાંતિલાલની ત્રીને હવે મદદની જરૂર નથી. આ પાંચ હજાર રૂપિયા આવશે; તે સિવાય જરૂર લાગશે તો ઇશ્વરે મને તેટલું જાગ આપેલું છે. હું તેને સગી બહેન કરનાં પણ વધારે મારું છું.”

“ તે મને ખબર છે. તમારા પિતા મોટા અધિકારી હતા; ઇશ્વરકૃપાથી તમારી સ્થિતિ ઘણી સારી છે; એ સર્વ હકીકત મને શાંતિલાલે કહી હતી; પરંતુ તે બીચારીને મારા તરફથી થોડીઘણી પણ મદદ આપ્યા સિવાય મારા અંતઃકરણનું સમાધાન થશે નહિ. ” એમ કહી સમાઈલ સાહેબે તે વીમાના કાગળો અને એક હજાર રૂપિયાની નોટ કાંતિલાલના હાથમાં મૂકી. સાહેબને પ્રસન્ન કરવા સારૂ કાંતિલાલે પણ વિશેષ આનાકાની કરી નહિ. શાંતિલાલનો સર્વ સામાન વિગેરે લઈ સમાઈલ સાહેબનો ઘણો ઉપકાર; માની કાંતિલાલ દુઃખથી પીડાતો પોતાને ગામ આવવા નીકળ્યો.

કાંતિલાલ એકદમ બ્રહ્મદેશમાં ગયાની વાત સરલાના મોઢેથી મુશીલાએ સાંભળ્યા પછી દુઃખથી રીખાતી મુશીલાનો શ્વ કેકાણે રહ્યો નહિ. “ તે તરફ કંઈ પણ વધારે ઓછું હોવા સિવાય કાંતિલાલ અમસ્તો આટલે દૂર શા સારૂ જાય ? તે સિવાય ઘણા દિવસથી તે તરફનો કાગળ નથી—કાંઈ પણ બચંકર માંદગી હોવી જોઈએ ” ઇત્યાદિ વિચારો મુશીલાના મનમાં વારંવાર આવવા લાગ્યા. કાંઈ પણ બચંકર પ્રસંગ છે, એ જાણતની મુશીલાને શંકા રહી નહિ; પરંતુ “ આપણાપર

સ્થિર સંપૂર્ણ કોપાયમાન થયો છે ”—એવું તે બીચારીનું સ્વપ્નામાં પણ આવ્યું નહિ.

કાંતિલાલ બ્રહ્મદેશમાંથી પાછો આવ્યો; પરંતુ શાંતિલાલ તેની સાથે આવ્યો નથી એ જોઈ તેનો જીવ ગભરાયો. તે તરફ જો સર્વ ખુશીમાં છે, તો કાંતિલાલ આવ્યો ત્યારથી જોલતો કેમ નથી વાર ? તેનું હૃદયેશનું મુખ આજે ઉતરી ગયેલ કેમ દેખાય છે ? આંખો આંસુથી ભરાએલી કેમ દેખાય છે ? તેનું શરીર નિસ્તેજ કેમ થયું છે ? ચહેરો કાળો કેમ પડી ગયો છે ? એવી કેટલીક શંકાઓ બીચારી સુશીલાના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગી. તે તરત નીચે બેઠી. તેનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું. આખું જગત્ તેને અપ્રિય લાગ્યું. આનુબાનુની સર્વ ચીજ ફરતી હોય એમ ભાસ થવા લાગ્યો. કાંતિલાલને કાંઈ પુછવાની પણ તેની હિંમત થઈ નહિ. ખરાબ શંકાઓની અસહ્ય વેદનાથી તે તદ્દન ગાંડી થઈ ગઈ. મોઢું ઉઘાડી પતિના શુભ સમાચાર પૂછવાને પણ તેનું મન થયું નહિ. તેનું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું. એટલામાં પાલી પાસે હતી, તેણે પૂછ્યું, “ શાંતિલાલ ખુશીમાં છેને ? ”

બીચારા કાંતિલાલે શો ઉત્તર આપવો ? આંખોપર હાથ મૂકી તે ચુપ બેઠો હતો. હૃદયમાંથી બહાર નીકળવા તોફાન કરતો દુઃખનો વેગ તેણે મોટા કષ્ટથી અટકાવી રાખ્યો હતો. તે કાંઈ જોલતો નથી એ જોઈ સુશીલાથી ચુપ બેસાયું નહિ. પોતામાં જેટલી શક્તિ હતી તેનો ઉપયોગ કરી ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું “ કાંતિલાલ, તે તરફ એ ખુશીમાં છેને ? ”

કાંતિલાલના હૃદયમાં એકદમ દુઃખનો ઉભરો આવ્યો. રડતો રડતો તે ત્યાંથી ઉઠ્યો અને બહાર ઓટલાપર જઈ એકદમ શરીર નાખ્યું. કાંતિલાલે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યાથી મુશીલાને તેના પ્રશ્નનો જવાબ મળ્યો. તેનું હૃદય ક્ષાટ્યું. મસ્તકપર જળરો પથ્થર પડ્યા માફક થયું. મુગમાં અસહ્ય થએલી પુત્રના અને સામુના અળાંડ વિયોગથી, દુઃખથી બગતી કમનશીબ મુશીલા બેસુધ થઈ એકદમ જમીનપર પડી-તે ઘડીથી ખરેખર તે ગાંડીજ થઈ ગઈ ! !

— ❀ ❀ ❀ —

પ્રકરણ ૩૩ મું.

પાંચ હજારપર પાણી !

મુશીલા ખરેખર ગાંડા માફક રહેવા લાગી. ચાર પાંચ દિવસમાં પાણીનું ટીપું સરખું પણ મોંમાં લીધું નહિ. શરીરપરના સર્વ દાગીના કાઢી નાખ્યા; શરીરની દર-કાર ઓછી કરવા લાગી, અને ઘણા દુઃખથી તે પોતાના છવની પણ પર્વા કરતી નહિ. તેની આ સ્થિતિ જોઈ સરલાની આંખમાંથી પણ આંસુનો એકસરખો પ્રવાહ ચાલ્યા કરતો હતો; તો પછી તેણે મુશીલાને દિલાસો શી રીતે આપવો ? મુશીલાના શરીરની સ્થિતિ જાણ્યાં ગઈ; પહેલાંનું સૌંદર્ય રહ્યું નહિ; તેના મોઢક ચહેરાપર હમેશાં વાસ કરનાર મૃદુ મધુર હાસ્ય નાંચ પામ્યું; તેનું લાવણ્ય તેને

છતાં પણ ઠેકાણા પર આવ્યું નહિ. બળેલા ઘર સંબંધે વખતસુધી કાંઈપણ કરતાં કાંઈ નહિ. નવું ઘર બાંધવું એવો કાંતિલાલનો હેતુ હતો, પણ સુશીલા હરેક પ્રકારે તે વાતનું કબુલ થાય નહિ. તે બોલે “ મારે હવે ઘર શા વાસ્તે જોઈએ ? હું કેને લઈને ઘરમાં બેસું ? ”

કાંતિલાલે ઘણો આગ્રહ બતાવ્યો; સરલા અને સુદં-રીએ પણ તેનું મન મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો; ત્યારે ગાંડા માફક રડતી રડતી બોલી, હું ! બાંધો; પણ હું જઈને તેમાં પગ પણ મુકવાની નથી ! જે ઘરમાં મારી સાસુ બળી મુઈ જે ઘરમાં મારો ઈંદુ મને છોડીને આવ્યો ગયો. તે ઘર ગમે તો સોનાથી મઢાવી દેશો તો પણ હું તેમાં પગ મુકવાની નથી ? ”

તેનું સમાધાન કરી કાંતિલાલ બોલ્યો, “ સુશીલા, મારું કહેવું સાંભળ. મને તું તારો ભાઈ સમજેછેને ? મારા બોલવા તરફ લક્ષ આપ. આ ઘર તૈયાર થવા દે; પછી તને ન ગમે તો તું તેમાં રહીશ નહિ. તને કોઈ પણ આગ્રહ કરશે નહિ. અહિંયા એક નાનો બંગલો બાંધીશ—તેમાં તું રહેશે ? ” સુશીલા રડતી રડતી બોલી, “ મોટાભાઈ, મને હવે આટલું મોટું ઘર શા વાસ્તે જોઈએ ? અને મારા સાડ તું આટલા કપો શા વાસ્તે વેઠે છે ? પાછો બુદ્ધો બંગલો બાંધવા પૈસા કેમ ખરચે છે ? ”

“ પણ હું મારા ગાંઠના પૈસા ક્યાં ખર્ચ કરું છું ? ”

કાંતિલાલના વીમાના પાંચ હજાર રૂપિયા આવશે, તેમાંથી આ સર્વ ખર્ચ થશે એ સિવાય તેના સાહેબે તને એક હજાર રૂપિયા આપ્યા છે. ”

મુશીલા અને સરલા બન્નેજણ આ સાંભળી રહ્યા હાગી. મુશીલાએ ના કહેવા છતાં પણ ધરતું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. જૂદો બંગલો માત્ર મુશીલાએ બાંધવા દીધો નહિ. દેટલાક દિવસ પછી કાંતિલાલ ઘેરજવા નીકળ્યો. જતી વખતે તે સરલાને બોલ્યો, “ મારે હવે એકવાર ઘેરે જવું જ નોંધ્યું. તું હજુ થોડા દિવસ અહિં જ રહે; આગળ શું કરવાનું છે તે હું તને પછીથી જણાવીશ. ”

“ આ ઘણું સારું ! હું એકલી અહિં શું કરું ? ”

સરલા પ્રથમ આમ બોલી ખરી, પણ કાંતિલાલનો વિશેષ આગ્રહ જોઈ તે વાત તેણે કબુલ કરી. તેજ દિવસે કાંતિલાલ મુશીલાના મનનું ઘણું સમાધાન કરી સર્વની સમક્ષ બોલ્યો, “ આ જો, મુશીલા, વગરફોગટનો ચોક કરી તારા જીવને કદ આપીશ નહિ. આ સર્વ નથીબની રમતો છે. થવું ન થવું કોઈના હાથમાં નથી. તું ગરોદર છે; ખાધા પીધા વગર શરીરની દરકાર કર્યા સિવાય બેસી રહીશ તો તેમાં ગર્જને નુકસાન પહોંચશે. મારે આવતી કાલે ઘેરે જવું જ નોંધ્યું; ઘણું જરૂરનું કામ છે. હજુ તને એક વાત કહેવાની છે, તે એ કે, તારા પતિએ પાંચ હજાર રૂપિયાનો વીમા ઉતરાવ્યો હતો તેના આ

કાગળીયા છે; આ તું તારી પાસે રાખ. મારા આખ્યા પછી હું તેની વ્યવસ્થા કરીશ. સિવાય સાહેબે તને એક હબર રૂપિયા આપ્યા છે, તે જૂદાજ છે. ”

એમ બોલી કાંતિલાલે તે કાગળો સુશીલાની મામે સુકયા. સુશીલાની આંખો આંસુથી ભરાઇ આવી. તે રડતાં રડતાં બોલી, આ કાગળ લઈ હું શું કરું ? તે તમારી પાસે ભેલે રહ્યાં. ”

“ નહિ, નહિ, આમ ગાંડા માફક કરીશ નહિ. તે તારી પાસે રહેલા સારા. તે તું લઇશ નહિ તો કોણ લેશે ? ”

“ મારા છેને ? તો હું લઉ છું. પણ મોટાભાઈ, મારી મરજીમાં આવશે તેવી હું તેની વ્યવસ્થા કરીશ. ”

“ તારી મરજી પ્રમાણે કરજે, પછી તો થયુંને ? ”

“ વાહ, ત્યારે શું જોઇએ ? ” એમ બોલી સુશીલાએ તે વિમાના કાગળો પોતાના હાથમાં લીધા અને જોતજોતામાં તેના કકડે કકડા કરી નાખ્યા !

“ આ શું ! ” એમ બોલી કાંતિલાલ તેને અટકાવવા સાડ પાસે ગયો, એટલામાં સુશીલા ઉઠી અને પડેલા કાગળોના કટકા ચુલા પાસે જઈ દેવતામાં નાખી દીધા !

પ્રકરણ ૩૪ મું.

મુશીલાનો વૈરાગ્ય.

સરલા અને મુંદરી એ બન્નેને મુશીલાને સંભાળવાનું કામ આંખી કાંતિલાલ પોતાને ગામ નીકળી ગયો. મુશીલા દિવસે દિવસે વધારે ગાંડી થવા લાગી.

એ પહેલે રાત થઇ હતી. જ્યાં ત્યાં ગંભીર શાંતિ જણાતી હતી; પરંતુ આ વખતે પણ હતભાગિની મુશીલાને ઉઘડું નામનિશાન પણ નહોતું. ઘણા દિવસે આજે જરા આંખો ઉઘરી ઘેરાયા પ્રમાણે તેને લાગ્યું અને તેજ સ્થિતિમાં તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું. તેને લાગ્યું, “શાંતિલાલ ઇંદુને લખીને ઉભા છે, સાચુ પણ પાસે બેઠી છે, શાંતિલાલ પાસેથી સાચુ તરફ જવા ઇંદુ કુદી રહ્યો છે; પરંતુ શાંતિલાલ તેને જવા દેતા નથી.”

આ સ્વપ્ન જોઇ મુશીલા પથારી પર ઉઠીને બેઠી થઇ, અને આંખો ઘોળી ચારે કોર જોવા લાગી; છતાં તેને કાંઇ પણ દેખાયું નહિ. “તેની સાથેજ ગયા—મને મુકીને ગયા!!” એમ મોટેથી બુમ પાડી તે બિછાનાપર આઝોટવા લાગી. આજે મુશીલાના ચોકસાગરમાં પાછી ભરતી આવી. પાગ તુટી જવાથી જેમ પાણીનો પ્રવાહ ભેરથી વહે છે, તેમ આજે તેનો ચોક પ્રવાહ ભેરથી વહેવા લાગ્યો. મધ્યરાત્રીની વખતે હૃદયને કંપા વનાર એવો મુશીલાનો વિલાપ સાંભળી સર્વે ચમકી ઉઠ્યાં.

પોતાના વીલાપથી બધાની ઉંઘ બગડી, એ જોઇ એવી દુઃખ-
મય સ્થિતિમાં પણ સુશીલા જરા ઓશીયાળી થઇ અને પોતાને
શોક કળજમાં રાખી ઉંઘવાનો ઢાંગ કરી બીજાના પર પડી
રહી. સર્વને લાગ્યું કે, તે હવે થાકીને સ્વસ્થ પડી છે. પરંતુ
તે વળતે જો કોઇને તેના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરતાં આવડ્યું
હોત તો દુઃસહ શોકાગ્નિથી તેનું અંતઃકરણ કેવી રીતે બળતું
હતું તે તેના જોવામાં આવત. સરલા અને સુદરીએ આવી
મધ્યરાત્રીએ ફરી ફરી શોક ઉઠવાનું કારણ સુશીલાને પૂછ્યું,
પરંતુ તેણે બીલકુલ ઉત્તરજ આપ્યો નહિ. સુશીલાના
હૃદયમાં આજે અનેક વિચારોનું મંથન થઇ રહ્યું હતું. છેવટે
તેણે આ બધી જાનજા અને મુંઝવણમાંથી મુક્ત થવાને
આત્મઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે છેક વડાણ
વાયાના સમયમાં ઉઠી તે સુદરી પાસે ગઇ. સુદરી તરતજ
ઉઠી બહાર આવતી હતી; મનમોહનલાલ અને તેનાં છોક-
રાંઓ સુતેલાંજ હતાં. પોતાની જોડાણીનો હાથ સુશીલાએ
જોરથી પકડ્યો અને બોલી, “ આજે મારી એક વાત તમારે
કબુલ કરવીજ જોઇએ. ”

સુશીલાના દુઃખથી સુદરીના મનમાં હવે દુઃખ લાગવા
નાડ્યું હતું. તેનું દુઃખ ગમે તે પ્રકારે ઓછું કરી પોતે કરેલા
અપરાધોની યોગ્ય શીક્ષા ભોગવવાને સુદરી હવે આતુર થઇ
રહી હતી તે આજના અંતઃકરણથી બોલી, “ શી વાત
કહેવા ધારે છે ? ”

“ એ પછી; પણ પ્રથમ તમે હું કહું તેમ કરશો એમ કબુલ કરો. ”

“ સુશીલા, તને લાગે છે કે હું તારા કદા પ્રમાણે નહિ ચાલું ? ”

“ જરા ઉભા રહો—” એમ બોલી તે ઘરમાં જઈ એક નાની જંસતની પેટી લઈ આવી અને બોલી, “ આ મારા દાગીના તમે દયો; ના કહેશો નહીં. તમારી છોકરીયા મોટી થાય ત્યારે તેમને આ આપજો. આ દયો જ; ન દયો તો તમને મારા ગળાના સમ છે. ”

“ આમ ગાંડાની માફક શું કરે છે ? ” એમ બોલી સુંદરી દ્રર ખસી. જે સુંદરીએ એક વખત પોતાની અરામ છોકરી પાસે સુશીલાની વાળીની દાખડી કુવામાં નંખાવી રીધી હતી, જે સુંદરીએ પ્રથમ સુશીલાને અપાય એટલો ત્રાસ આપવામાં કંઈ બાકી રાખી નહોતી. તેજ સુંદરીનું મન આજે બદલાઈ ગયું હતું. આજે તેના અંતઃકરણમાં સુવિચારનો સૂર્ય ઉદય પામ્યો હતો, અને તેથીજ દ્રક્ષ એક વાળી નહિ, પણ પોતાના એકંદર કિંમતી દાગીના સુશીલા પોતે આપી દેવા તૈયાર છતાં તેણે તે લીધા નહિ. તે બોલ્યા, “ નહિ સુશીલા, જાંડી થઈશ નહીં. અરે ! જે ઇશ્વરે તારા પર દુઃખના પર્વતો ઢાળી પાડ્યા છે, તેજ તને તેમાંથી મુક્ત કરશે. જગદંબાના આશીર્વાદથી તને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થાવ ! અને તેમ થશે એટલે નાર્દ કેટલુંક દુઃખ બોણુંજ થશે અને કદાપી શાંતિલાલ તે

આગબોટમાંથી બચી સાબ તાબ નહીં રહ્યા હોય એમ પણ
શા પરથી માની શકાય ? ”

મુશીલા રીસાયા પ્રમાણે કરી મોટેથી બોલી, “ હા હા,
હવે જલદી મારું દુઃખ સમુજાનું નાશ પામશે. પણ તે આ
જન્મમાં નહિ. ”

એટલું બોલી તે ચુપ થઈ ગઈ. તેના દુઃખમય અંતઃકર-
ણમાં અનેક વિચારોએ ગુંચવણ કરી નાંખી.

“ માતા જગદંબાને ખરેખર તારી કાંઈ દયા આવશે
હજી કાંઈ ધર્મ આ પૃથ્વીપરથી નાશ પામ્યો નથી. ”

“ તદ્દન જોડી વાત છે ! હવે ધર્મ રહ્યો નથી; તે
દેવ પણ રહ્યા નથી. દેવ હોત, ધર્મ હોત, તો મારું નશ
છેક આવું કુટેલું ન હોત. ”

મુશીલા રડવા લાગી. સુંદરીને પણ આંસુ આવ્યાં
શીલાનાં આંસુ પોતાના લુગડાના છેડાથી લુછી તેને
સાથે દબાવી તે બોલી, “ મુશીલા, હું તારી ખૂબ ના
તો પછી મારું સાંભળ. જરા છાની રહે. ”

“ પ્રથમ તમે મારું સાંભળો, પછી તમારું
હું સાંભળીશ. ”

“ ઠીક છે બાઈ ! હું તારું કહેવું પ્રથમ સાંભ
શું કહેવું છે તે કહે ! ”

“ બીજું કાંઈ નહિ; આ દાગીના દયો આ
પરિવાર મોટો થાય એટલે તેમને આપો. હજી એ

તે હાગીનાની પેટી કાઢ્યામાં લઈ મુંદરીએ રડતાં રડતાં પૂછ્યું, “ હવું શું કહેવાનું કંઈ બાકી છે ? ”

“હવું એક માફ કામ કરે. આજ ગમે તેમ કરી અમરચંદને મારી પાસે લઈ આવો. પણ તેની માને જણાવશે નહિ હો ! નહિ તો તે છોકરાને મારી તેનું ખુન કરવાને પણ તેઓ આંચકો ખાશે નહિ. ”

“ મુશીલા આંખોપર લુગડાનો છેડો લઈ રડવા લાગી. મુંદરીએ ફરી તેના આંસુ લુછી તેનું સમાધાન કર્યું. અને તેજ દિવસે બપોરે અમરચંદને લઈ આવી મુશીલાને સ્વાધીન કર્યો. તેને ખોળામાં લઈ મુશીલા રડવા લાગી. ઘણા દિવસે અમરચંદને આજે નાની કાકીના ખોળામાં બેસવાને મળ્યું હતું. પરંતુ કાકીને રડતી જોઈ અચાનક બાળકે પોતાની કાલી કાલી ભાષામાં પૂછ્યું “ કાકી ! તું કેમ રડે છે ? ”

પોતાનાં આંસુ લોઇ મુશીલા બોલી, “ કોણ હું ? હું નથી રડતી. ”

“ તું જો રડીશ તો હું તારા ખોળામાં નહિ બેસું હો ! ”

“ નહિ, હું રડતી નથી, ” એમ બોલી મુશીલા ચુપ રહી. ઘરમાંથી સાકરનો એક ગાંગડો લાવી મુશીલાએ તેના મોંમાં મૂક્યો. આંખમાંથી આંસુ નીકળી તે તેના ગાલપરથી વહેતાં હતા, અંતઃકરણમાં એકપણ એક વિચારો આવ્યા કરતા હતા, અમરચંદના સુખ તરફ જોતાં જાણે ઈંદુનું મનમોહક મુખકમલ તેની નજર સામું આવી ઉભું રહ્યું; અને તેની

સામે એકમ દુઃખનો ઢિલોરો આગ્યો. મૃત્યુ તગર આ અપાર દુઃખમાંથી આપણા હૃદયનો મનાના નથી, એવી તેના મનની પછી ખાલી થઈ. ઘણો વખત થયા પછી તે બોલી, “ અમરચંદ ! ”

અમરચંદ મોટું ફેરવી કાઢી સામું જોવા લાગ્યો. સુશીલા રડતાં રડતાં બોલી, “ અમરચંદ ! ”

એટલું બોલી તે ફરી થોભી. એ જોઈ અમરચંદે પુછ્યું, “ શું કાઢી ? ”

“ તું બાળીગણી સારો દુશ્મીયાર થાજે હો ! કામતું ખરાબ કરીશ નહિ, દુષ્ટ વિચારો મનમાં લાવીશ નહિ—”

એમ બોલતાં બોલતાં ફરી તે મોટેથી રડવા લાગી. એ જોઈ અમરચંદ બોલ્યો, “ તું કેમ રડે છે કાકી ? તારા પેટમાં દુઃખે છે ? ”

તે અજ્ઞાન બાળક અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો; પણ સુશીલા બીલકુલ બોલી નહિ. છેવટે અમરચંદ ઘણો અધીરો થયો અને પુછ્યું, “ હું કાકી ઈંદુ ક્યાં ગયો ? ”

કમનસીબ સુશીલાએ માથપર હાથ મુક્યો અને મારો ઈંદુ ક્યાં ગયો ? ’ એમ બોલી તે વિચાર કરતી બેઠી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

આત્મહત્યા કે વંશચ્છેદ ?

ચોકથી, દુઃખથી અને ગદગદગરી વાતોની અસહ્ય વેદનાથી અભાગી મુશીલાએ કોઈ ખંણ ઉપાયથી આત્મહત્યા કરવાનો પક્ષો નિશ્ચય કર્યો. મૃત્યુનો ભયંકર વિચાર કરતી કરતી તે મુંદરી પાસે ગઇ. તેની ભયભરેલી સ્થિતિ જોઇ મુંદરી અભરાઇને પૂછવા લાગી, “ મુશીલા, આજે તું આવી કેમ દેખાય છે ? ”

અર્ધ ગાંઠી થએલ મુશીલા ઉત્તર ન આપતાં ઉતાવળ કરી બોલી, “ મુંદરી, આજે માડું ને તમાડું આ છેવટનું ભાષણ છે ! ”

“ છેવટનું ભાષણ ! નહિ. નહિ, આવા અશુભ શબ્દોનો મારેથી ઉચ્ચાર કર્યો નહિ ! ”

“ ઠીક ત્યારે, હું તમારી સાથે નથી બોલતી. ” એમ બોલી મુશીલા ત્યાંથી જવા લાગી. તેનો નિશ્ચયભરેલો વિચાર જોઇ મુંદરી ભયભીત થઇ ગઇ; અને પછારાટથી જઈ તેના હુમરાનો છેડો પકડી તેને રોકી. અને હંજવેથી બોલી, “ મુશીલા; તું આમ ગાંઠા મારૂં કરીશ નહિ; માડું સાંભળ, નારા દાગીના લીધા એટલે તું માડું સાંભળશે એવું તે કાલે કપુલ કપું દતુને ! મેં તારું સાંભળ્યું. હવે તારે માડું

સાંભળવું જોઈએ. આજ સુધી તું જોડું જોડી નથી તો પણ મારું સાંભળવાની કે નહિ ? ”

“ શું-શું ? ” સુશીલાએ પુછ્યું.

સુંદરીએ સુશીલાનો હાથ પકડ્યો અને જોડી, “ પણ તું સાંભળીશને ? ”

“ હા સાંભળીશ. ”

“ તો પછી તારા મનમાં જે હોય તે મને ચોખ્ખું કહે વાડ ! ”

“ મારા મનમાં ? મારા મનમાં શું હોય ? ”

“ તો પછી તું આમ કેમ કરે છે ? ખાતી નથી, પીતી નથી, રાત દિવસ ચોવીસે કલાક અપવાસ કરે છે; કોઈ વખત જોરજુલમથી જમવા બેસે તો ગમે તેવા બે ચાર કોળીયા ખાધા ન ખાધા એમ કરે છે, અને આઠે પહોર ચિંતામાં ને ચિંતામાં બેસી રહે છે. તારા શરીર સામું જો, તેની કેવી દુર્દશા થઈ છે ? પાંચ હજાર રૂપિયાના કાગળો ફાડી તોડી ચુલામાં નાખી દીધા અને તે બીચારા સાહેબે આપેલા પૈસાનો પણ તેવોજ નિકાલ કર્યો, એ તેં શું ધાર્યું છે વાડ ? જરા વિચાર કર ! ”

અહીં એક વાત કહેવી જોઈએ કે, સમાઈલ સાહેબે આપેલા હજાર રૂપિયા સુશીલાએ કાંતિલાલને સ્વાધીન કરી તે આંધળા, પાંગળા, અનાથ, અપંગ અને તેજ પ્રમાણે માતા પિતા વિનાના છોકરાંએને આપી દેવાને ક્યું હતું.

‘સુંદરીનું’ બોલવું સાંભળી મુશીલા આંખો ફેરવી મોટા સ્વરથી બોલી, “ જવાદો; ચુલામાં પડવાદો; મારે હવે આ શરીર અને તે પૈસાને શું કરવું છે ? હું હવે સર્વ પરવારી બેઠી છું.”

સુંદરી જરા મોટા અવાજે બોલી, “ મુશીલા, આમ કરીશ નહિ. તારા મનમાં શું છે તે કહી દે. આવો ત્રાસ આવેો સારો નથી ! ”

મુશીલાએ કાંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. ‘સુંદરીએ તેને છાતી સાથે દાબી અને તેનાં આંસુ હાંપી નમ્ર સ્વરથી બોલી, “ મારી પાસે છાની વાત કહેવાને તારો મહારાપર ખીલકુલ વિશ્વાસ નથી એમ લાગે છે. વિશ્વાસ કેમ હોય ? ગમે તેટલું તોપણ મેં તને ઘણું કહ્યો આપ્યો છે. દુષ્ટ લોકોની સંગતીએ લાગી મેં તને ઘણી વખત અપશબ્દો પણ સંભળાવ્યા છે. અમારા લીધે તો તારો આ સર્વનાશ થયો છે. અમે જો સારા માર્ગે આક્રમ્યા હોત તો શાંતિલાલ શા સાડુ ઘર છોડી દૂર દેશ ગયો હોત ? અને પછી આવેો પ્રસંગ તારાપર શા વાસ્તે આવ્યો હોત ? આ માથેનાં કુળ અમને કેવાં બોગવવાં પડશે, તે ઇશ્વરને ખબર ! ”

સુંદરી મોટેથી રડવા લાગી. થએલી વાતોનું સ્મરણ થતાં તેના અનુતાપથી તેનું અંતઃકરણ બગવા લાગ્યું. મુશીલા પણ રડતી હતી. તે બોલી, “ ગમે તેવું શું બોલો છો ? તેમાં તમારો શો અપરાધ છે ? થવાનું હોય તેમ થયાજ કરે છે; તેમાં નથી; શું કહો છો ? તમારાપર મારો વિશ્વાસ

નથી ? તમે આ દુઃખની વખતે મને જે મદદ આપી છે તે હું હુમણાંજ ભુલી ગઈ ? જે દિવસે ઘરનાર ખળી રખ્યા થઈ ગઈ તે દિવસે તમેજ અમને બચાવ્યાં છે, તમારાજ ઘરમાં અમને પગ મુકવાનો આધાર મળ્યો. મારો સોના જેવો ઇંદુ, સાસુ તમારા જ ઘરમાં—”

સુશીલાનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. બન્ને રડવા લાગ્યાં. સમાધાન કરવાને પાસે કોઈજ નહોતું. બન્ને ઘણું વખત રખ્યા પછી સુશીલા ગાંડા જેવી થઈ મોટેથી બોલી, “ તમારો મને વિશ્વાસ નહિ આવે તો પછી કોનો આવશે ? મને સગી જઈને નહોતી, તે ઘર બહુ ત્યારથી મને મળી; તો તમારા પર મારો કેમ વિશ્વાસ નહિ હોય ? ”

સુંદરીનું અંતઃકરણ આજે શોકથી અને તાપથી ભરાઈ ગયું હતું. સુશીલાનું આ ભાષણ સાંભળી તેનામાં ઉશ્કેરો આવ્યો. પ્રથમ કરતાં પણ વધારે દુઃખ પામી તે રડવા લાગી. સુશીલા પેતાના આંસુ લોહી મૃદુસ્વરથી બોલી, “ મારા મનમાં શું છે તે તમારે સાંભળવું છેને ? સાંભળો, પણ જો પછી કોઈની પાસે બોલશો તો કામમાં નહિ આવે. સરલાને પણ આ વાત જણાવશો નહિ. ”

સુંદરી આંસુથી ભરેલ નેત્રોવડે સુશીલા સામું જોવા લાગી. સુશીલા રડતાં રડતાં બોલી, “ સુંદરી, મારા મનમાં શું છે તે હું તમને કહુંજ કે ? મારા મનમાં હવે શું હોય ? મારું કપાળ !—ખીનું શું ? અત્યાર સુધી મેં ઘણીજ ધીરજ રાખી.

પણ હવે મારાથી આ કાંઈ સહન થઈ શકતાં નથી. મારે મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે મુંદરી હવે હું કોઈનું પણ સાંભળવાની નથી તેમ કોઈનાથી પણ ડરવાની નથી. આજના દિવસમાં હું મારા જીવનો ખેલ પૂર્ણ કરીશ. ક્યાંસુધી સહન કરવું ? ”

મુશીલા ચુપ થઈ. તેનું આ ભાષણ સાંભળી મુંદરી કપાળપર હાથ મુકી હેઠે બેઠી. તેનું મગજ ફરવા લાગ્યું. રડતાં રડતાં મુશીલાના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં બાંધી તે બોલી, “ જોન આવા અશુભ શબ્દો બોલીશ નહિ ! જેણે તને અપાર દુઃખમાં ધકેલી દીધી છે, તેજ તને આમાંથી પણ સારા દિવસો દેખાડશે. આટલું કરીને પણ જો તું મારું કશું નહિ માને તો યાદ રાખજે કે તારીજ પાછળ હું પણ કુવામાં પડી જીવ આપ્યા વગર રહેવાની નથી. આ હું તારા ગંગાના સોગમ ખાઈને કહું છું. ”

“એટલે ? પણ મુંદરી, તને એવું કયું સંકટ પડ્યું છે ? ” મુશીલા ચમકી.

“ તું અમારી માયા તરછોડીને જવા તૈયાર થઈ છે; તો મારે પણ જીવીને શું કામ છે ? મારાં છોકરાં એ તારાં છોકરાં નહિ કે ? ચંપાને મેં તને આપી છે. તું આજથી તેની મા. હવે તેને છોડી તું જઈશ કે ? તેના સાડ તને કંઈજ લાગણી નથી કે ? આવી નિર્દય ન થા. ”

“ તેને જોઈને તો હું ગાંડી થઈ જાઉં છું; અને મારે જીવ પણ અણગમતો થઈ પડે છે. તો પણ મુંદરી, તું તારા

હાથથી તેને મને સોંપ; એટલામાં ચંપા રડતી રડતી મા પાસે આવી અને માને રડતી જોઈ તેના ગળામાં બાથ ઘાલી તે પછી રડવા લાગી. સુંદરીએ તેને ઉચ્છ્રી સુશીલાના બોળામાં મુકી અને રડતાં સ્વરે બોલી; “ આ મારી ચંપા તને આપી છે; હવે તને જેમ લાગે તેમ કર. ”

ચંપાના મુખકમલનું સુશીલાએ રડતાં રડતાં ચુંબન લીધું. સ્નેહરસથી તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આત્મહત્યા કરવાનો તેનો નિશ્ચય ડગમગવા લાગ્યો. એટલામાં સુંદરી કંઈ વિચાર કરી નમ્ર સ્વરે બોલી, “ અને સુશીલા તું ગરોદર છે એ વાત તદ્દન ભુલી ગઈ લાગે છે ! તું આપઘાત કરીશ તો આત્મહત્યાનું અને તેની સાથે બાળહત્યાનું ઘોર પાતક તને લાગશે. તારા પતિનો તુંજ આવી રીતે વંશચ્છેદ કરવાની કે ? ”

“ પતિનો વંશચ્છેદ ? મને કદાચ એટલા સારું હું પતિનો વંશચ્છેદ કરવા તૈયાર થાઉં ? નહિ ! નહિ, ખરેખર હું ગાંડીજ થઈ છું ! આ વખતે મારા જીવનું ગમે તેમ કરવાનો મને અધિકારજ નથી ! ”

પતિનો વંશચ્છેદ કરવાનું પાતક પોતાને માથે લેવાનું સુશીલાને મન થયું નહિ; અને આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર તેણે છોડી દીધો !

પ્રકરણ ૩૬ મું.

પાપીને યોગ્ય શાસન.

મુશીલાપર એક પછી એક આવતાં સંકટો જોઇ મકન-
જીના પાપાણુ રૂપી દુયમાં દયાનો જરા પણ પ્રવેશ થયો નહિ;
પરંતુ એટલામાં તેના બાળવામાં આવ્યું કે મુશીલા સાડ
શાંતિલાલે પાંચ દબાર રૂપિયા મોકલેલા છે, તે સાંભળતાંજ
તેણે પોતાનું પૂર્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેને સર્વ સ્થાવર મિલકત
મળે એવી બાબતનું એક ખોટું મૃત્યુપત્ર મકનજીએ તૈયાર
કરેલું વાચકોના ધ્યાનમાં હશેજ. મૃત્યુપત્ર હવે જાહેરમાં મૂક-
વાને તે અધિરો થયો. શાંતલાલ મરી ગયો, તેને એક છોકરો
હતો તે તેની પહેલાંજ મરી ગયો, અને મુશીલા તો ગાંડી
થઇ હતી. મનમોહનલાલ હાલમાં જો કે મકનજીના કહેવા
પ્રમાણે ચાલતો નહોતો, તો પણ તે તેના વિરુદ્ધ પણ નહોતો.
તેનું 'મોટું બંધ કરવું' વધારે મુશ્કેલીભરેલું નહોતું. તેથી હવે
એ મૃત્યુપત્ર બહાર કાઢવાને આ લાગ ચારો હતો. ફરીથી
આવો સુયોગ આવવાનો નથી; કારણ મુશીલા ગરોદર હતી
તેની તેને ખબર હતી; કદાચી તેને છોકરાંજ થયો, તો પછી એક
હરકત ઉભી થશે. ગામના માણસો છોકરાનો પક્ષ પકડશે; તો
પછી નાગડોલ તે મૃત્યુપત્રનો નીકલ કરાવી દેવો, એવો
મકનજીએ વિચાર કર્યો. વડીલની સલાહ લઇ તેણે મૃત્યુપત્ર
બહાર લાવવામાં બીજી મુશ્કેલ લાગી જનીનની ઉપદેશ

બાકી વાસ્તે તેણે એક ખેડુતપર હીવાનીમાં હાવો કર્યો. ખેડુત બાકી આપવાને કથુલ હતો; પરંતુ એકલા મકનજીનેજ આપવાને તેણે ચોકખી ના પાડી. તેનું કહેવું એમ હતું કે, મકનજી એકલાનેજ હાવો કરવા અધીકાર નથી. મનમોહનલાલ અને શાંતિલાલની સ્ત્રી એમનો પણ આની અંદર ભાગ છે. તે ઉપરથી મકનજીએ પોતાનો હક સાબીત કરવા વાસ્તે તે મૃત્યુપત્ર કોર્ટમાં રજુ કર્યું. આ મૃત્યુપત્રની જાતભી તરત ચારે તરફ ફેલાઈ. ધીરેધીરે તે કાંતિલાલના કાનપર ગઈ. કાંતિલાલ આ વખતે એક અગત્યના કાનમાં રોકાયેલો હતો; પરંતુ મુશીલાનું વિના કારણ નુકશાન થવા દેવું નહિ અને દુષ્ટબુદ્ધિ મકનજીને સારી શીક્ષા મળે, એવા વિચારથી વાર ન લગાડતાં તે તરત નીકળી આગ્યો. અને તે મૃત્યુપત્ર જોઈ કરાવવા પુરાવો મેળવવાની ખટખટ કરવા લાગ્યો; એ જોઈ મકનજી ગસરાવા લાગ્યો.

મકનજીના ખરાબ વર્તનને કીધે ગામમાં તેનો પક્ષ તાણે એવું કોઈ નહોતું. કોઈ પણ તેને મદદ કરવા આવે એમ નહોતું. 'તેનાજ કીધે શાંતિલાલ પોતાનો દેશ છોડી પરદેશ ગયો અને જીવ જોઈ એક; શાંતિલાલના ઘરને આગ લગાવી તેનો નાનો છોકરો અને હીરા, એમનો અંગ લાવનાર પણ એજ હતો.' એવી વાતો સર્વના મુખમાંથી નીકળવા લાગી. એકલાનાં પાત્રું આ જોઈ મૃત્યુપત્ર લેવાર કરી મનમોહનલાલ અને કમનસીબ મુશીલાને જેનવા તેણે મન કર્યું છે; એ વાતે આગળ ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. સર્વ દેહ તેની વિ

ખો, અમરમાં, રંગમાં, અને દેવળોમાં, આજ વિષયની
 વાંચનાં લાગી. હાઈ મનુ મકનજીને હુઆ, આપમતલણી,
 િતી અને નામના મનુ આજો આપવા લાગ્યા; " પ્રત્યક્ષ
 નામના મનુ અને નામના હવ લેવા જે તૈયાર થયો, તે શું ન
 ! એમજ તે ઉઘાડે મોઢે બોલવા લાગ્યા. " કાંતિલાલે
 નપર લીધું છે, તો હવે મકનજીના બાર વાગ્યા વગર રહેવાના
 થી. હવે ખાત્રીથી ઠડાં, બેઠીયો હાથ પગમાં પડવાની ! "
 મ પછુ કેટલાક બોલવા લાગ્યા.

મકનજી તરફથી સાક્ષી આપવાને કોઈ પણ સફળહસ્થ
 મળ્યા આવી નહિ, પણ કાંતિલાલે બરપૂર પુરાવો આપી
 લું સિદ્ધ કર્યું કે, " જે દિવસે મૃત્યુપત્રપર મુગચંદ શેડની
 હી થયાનું મકનજી કહે છે, તેને આગલે દિવસે અગર તેને
 િજે દિવસે પણ મુગચંદ શેક અંદિજ નહોતા. તે તારીજે
 લંગીરીની કોર્ટમાં તેમની સાક્ષી થએલી છે. અહીંથી રત્ન-
 િરી જવાને ઓછામાં ઓછા બે દિવસ તો જોઈએ, અર્થાત્
 મુગચંદ શેક તે દિવસે અહિં નહોતાજ અને આ મૃત્યુપત્રપર
 મજે સદી પણ કરેલી નથી. "

કોર્ટને મકનજીપર ઘણો શુસ્સો ચડ્યો. તેને એકલાને
 ખાત્રી કર્યાં કરવાનો અધિકાર નથી એમ કરાવી તેને દાવો કાઢી
 નાખવામાં આવ્યો ને ખોટું મૃત્યુપત્ર તૈયાર કર્યા બાબત તેના પર
 દાજદારી કોર્ટમાં કર્યાં કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

મકનજીને કેદની શિક્ષા !

મકનજી પર ફોજદારી કોર્ટમાં ફરીયાદ થવાની, એ સાંભળી સર્વને ઘણો સંતોષ થયો. તેણે આજમુઘી ઘણાનાં ઘરમાર્યાં હતાં, ઘણાને દુઃખ આપ્યું હતું. અડચણના પ્રસંગે આપેલા પાંચ રૂપીયા કરજને બદલે પચાસ રૂપીયા વ્યાજ બાકીને પણ મુદ્દલરકમ સાડ કેટલાક ગરીબ ઇસમો ઉપર દાવા કરી તેમનાં ઘરબાર હરરાજ કરાવી છોકરાં છૈયાંને રજાતાં મુકાબ્યાં હતાં. કેટલાક પર તો ખોટી ફરિયાદો કરી હતી. ત્યારે હવે તે પોતેજ જ્યારે પેચમાં આવ્યો, ત્યારે તેને જોઈ ઘણાને સંતોષ થાય એમાં કશું નવાઈ જેવું નહોતું. મકનજી સંકટમાં પડેલો જોઈ તે ગામમાંના અગર તો આસપાસના ગામમાંના લોકોમાંથી કોઈએ પણ તેને મદદ આપવા કબુલ કર્યું નહિ, પણ તેઓ તેની નિંદા કરવા લાગ્યાં.

કોઈ કહેતા, “ અરે ! પાપ તે કેટલા દિવસ છાતું રહી શકે ? દેવને ત્યાં કાંઈ ન્યાય છે કે નહિ ? ” કોઈ કહેતા, “ જુઠાના કપાળમાં છેવટે ડામજ હોય ! બહાદુરે કેવી ચાલાકી કરી હતી ? મૃત્યુપત્ર તૈયાર કરી તે પર બાપના નામની ખોટી સહી કરી સાક્ષી પુરાવા જ્યાં ત્યાં ચોક્કસ કરી રાખ્યા હતા. પણ કેવી મજાદુ થઈ જુઓ ! તેના પગ તેનાજ ગળામાં આવ્યા. એક તારીખ પર સર્વ બાજુ બગડી ! ઈશ્વરની લીલા અગાધ

છે, એ કાંઈ જોઈતું નથી. ” કાર્મ કહેતા, દુનિયામાંથી ધન
 છેક જ નાશ પામ્યો નથી; એક હાથે કરવું ને બીજા હાથે
 ભોગવવું ! તે દિવસે હું કાર્મમાં સાક્ષી ચાડ ગયો હતો. ત્યાં
 એક મોટા વઢીલે મને કહ્યું કે આ કામમાં મકનજીને જન્મ-
 દેહની શીક્ષા થશે ! જેવું કરવું તેવું ભોગવવું ! હુણ, ચાંદાગ !
 પ્રત્યક્ષ જોને પેટે જન્મ લીધો તેને જીવતી બાળી નાખી, તે
 ચાંદાગને ગમે તેટલી સખ્ત શીક્ષા થાય તો પણ તે યોડીજ
 છે ! ડોશીનો શ્રાપ હવે ભોગવ. ” આ પ્રમાણે જે તે મનમાં
 આવે એમ જોડી મકનજીને ગાળો આપવા લાગ્યા.

સુશીલાના સમજવામાં જે વળતે આવ્યું કે હવે મક-
 નજી બાત્રીથી દેહમાં જશે, તે વળતે તે બીચારીને ઘણું જોઈતું
 લાગ્યું. મકનજી તરફ તેની લાગણી નહોતી; તો પણ તેનાં
 નાનાં છોકરાં અને જડાવને જોઈ તે દુઃખી થવા લાગી. દુઃખનો
 તેને પુરો અનુભવ હતો; તેથી પ્રત્યક્ષ શત્રુનું દુઃખ જોઈને પણ
 તેનું કેમકે અંતઃકરણ દુઃખી થતું હતું. મકનજીને આમાંથી
 જાણવા સારું ક્રાંતિલાલને તેણે ઘણો આગ્રહ કર્યો; પણ
 ક્રાંતિલાલે તે કબુલ કર્યું નહિ. તે જોડ્યો “ આવા અધમાધમ
 રાક્ષસોને યથાયોગ્ય શાસ્ત્રન થાય નહિ તો, સારા મનુષ્યને
 આ દુનિયામાં રહેવું સંકટરૂપ થઈ પડે. આ વળતે તેને સારી
 શીક્ષા કરાવ્યા વગર હું જાંપીને બેસવાનો નથી. તને આ
 બાબતમાં કાંઈ ખબર નથી, અને આ બાબતમાં તારે મને
 આગ્રહ પણ કરવા નહિ. ”

તો પણ સુશીલાએ પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ. તે

ઉપયોગ થયો નહિ. સરકારી વફીલે એવો કોઈ સંપ્રમાણ પુરાવો આગળ મુક્યો કે, અપરાધીપણ માટે જડજસાહેબની પૂર્ણ ખાતરી થઈ. જ્યુરીએ એકમતે તેને અપરાધી ઠરાવ્યો. જડજસાહેબે તેને સાત વર્ષની સખ્ત મજુરીની શીક્ષા આપી. તેની સાથેજ પોલીસના લોકોએ તેને બેડીયો ડોકી અને તુરંગખાનામાં લઈ ચાલ્યા. મૃત્યુપત્ર કરવાના કામમાં તેને મદદગાર થનાર તેનો સાળો નથુશા, એને પણ બક્ષીસ દાખલ એક વર્ષની સખ્ત મજુરીની શીક્ષા આપવામાં આવી !

પ્રકરણ ૩૮ મું.

પાપનું પ્રાયશ્ચિત !

પાસે હતું તે સર્વ ગુમાવ્યા છતાં મકનજી જેલમાંથી છુટ્યો નહિ તે નહિજ ! પાસે રોકડ હતી તે ગઈ, જડાવના શરીરપરના દાગીના પણ ગયા અને તે શિવાય ત્રણ ચાર હજાર રૂપીઆનું માથાપર કરજ ઉભું થયું. મકનજીએ પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, એકવાર આ કેસમાંથી છુટો થયો એટલે મારા દેણદારોપર દાવા કરી ધીરેલા પૈસા વસુલ કરવા અને પ્રથમ લોકોના આ દેવામાંથી છુટા થવું. પરંતુ આ તેનો વિચાર નનમાંજ રહ્યો. જડજસાહેબે તેને અપરાધી ઠરાવી સાત વર્ષની સખ્ત મજુરીની શિક્ષા કરી. પોલીસના લોકો તેના હાથ પગમાં લોઢાની બેડીયો ડોકવા લાગ્યા, તેની સાથેજ મકનજી

દેહભાન ભુલી ગયો. ચાંતરફ અંધારું દેખાવા લાગ્યું. પોલી-
સના લોક આપણને ધકકા મારી દેદેખાના તરફ લઈ જાય છે,
એ પછી કેટલાક વખત સુધી તેના ધ્યાનમાં આંધું નહિ.
ત્યારે તેનું મન ઠેકાણાપર આંધું. ત્યારે માત્ર તેને ઘણી
શરમ આવવા લાગી, 'રસ્તામાં જનાર આવનાર લોકો આપ-
ણને ઝોળાખી આપણા તરફ આંગળી કરી તિરસ્કાર બુદ્ધિથી
હસે છે.' એવું તેના જોવામાં આંધું. જોતજોતામાં મકનજી
કેદખાનાના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ખભાપર બંદુક
લઈ એક ઊંચો પુરૂષ ખડો રહી પેદા ભરતો હતો. તેનો ભયંકર
દેખાવ જોઈ મકનજીને તે પ્રત્યક્ષ ચમપુરીનો ચમરાજ હોય એવો
ભાસ થવા લાગ્યો. બચથી તેનું હૃદય થર થર ધ્રુજવા લાગ્યું.
તેનો ભય વધારવાના હેતુથી કે કોણ જાણે પણ ચમદત જેવા
ત્યાંના પહેરાવાળાઓના મર્મભેદક શબ્દોથી તેનું તારન કરવા
મકનજીનો પોશાક તરતજ બદલવામાં આવ્યો. ભપકાળંઘ
ધરતું અંગરખું, ગુલાખી પાપટી, મલમલનું ઝાંચું પોતીડાં,
ચેકના છુટ, નાગપુરી ખેત્ર, એ સર્વ લઈ ખાદીનો જાડો
ચોરણો, એક તેવોજ કબજો, એક ટોપી અને એક કામળો.
તેને અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ નવીન પોશાક ધારણ કરી
પગમાં અવાજ કરતી બેટીયો સાથે મકનજી કારાગૃહમાં પેડો.
આ ઘડીથી તણે કરેલા પાપના પસ્તાવાનો આરંભ થયો.

આખી રાત્ર આંખ મુઝી આંખ પલ્લ મળી નહિ. તે અ-
ધાર રાત્રીએ જ્યાં ત્યાં નિદ્રાનો અમલ જોરથી થતો થયો, છતાં
મકનજી અંધારી કોઠડીમાં બીછાનાને બદલે ફાટેલી તુટેલી

કામળીપર ઉભો થયો. તેને બહાર જવાની જરૂર પડી; પરંતુ આ વગર ભાડાના સરકારી બંગલામાં પગલું ભરતાં આપણી સ્વતંત્રતાને પ્રથમ સમુજાગી રસ્તો આપવી પડે છે. એનો તેને હજી અનુભવ નહોતો. તે મોટા કપ્પથી ભીંતોપર હાથ ફેરવતો ફેરવતો તે અંધારી કોટડીના દરવાજા પાસે ગયો; પરંતુ જુએ છે તો તે મજબુત વાસેલો દીઠો. એટલે બહાર જવાના વિચારને તેને ત્યાંજ રસ્તો આપવી પડી. તે અંધારામાં માથા પર હાથ મુકી ગેઠો. તેનું અંતઃકરણ ચિંતા સાગરમાં ડુબીયો મારવા લાગ્યું. ઘરના વિચારોએ અંતઃકરણમાં શોર મચાવી દીધો, અને તે ઘણા દુઃખથી કાયર થઈ રહ્યા લાગ્યો.

“ જોરાં છોકરાંની શી દશા થશે ? તેમની ખબર-અંતર કોણ લેશે ? તેમનું ભરણ પોષણ શી રીતે થશે ? આ સાત વર્ષો કેમ જશે ? એક બે દિવસ નથી ! વર્ષ બે વર્ષની પણ વાત નથી ! સાત સાત વર્ષ ! આ જવાનાં શી રીતે ? ”

જડાવની પાસે એક પૈસો પણ નહોતો, એ વાતની મક્કનજીને ખબર હતી. લોકો તરફથી માગતા પૈસામાંથી કોઈ આપશે તેની તો આશાજ નહોતી. આ સાત વર્ષમાં તે સર્વ પૈસા ડુબવાના, એ પણ તે સમજતો હતો; સિવાય એક વાતથી તો મક્કનજીની સ્થિતિ ગાંડા માફક થઈ ગઈ હતી. આ મૃત્યુપત્રના સપાટામાંથી છુટવા સાડા તેણે ઘરખાર, ખેતર, જમીન, વગેરે જે કાંઈ હતું તે ઘરાણે મુકી ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયાનું દેવું કર્યું હતું, તે કરજ હવે શી રીતે વાળવું ? મુદતમાં કરજનો

નિકાલ આવ્યો નહિ તો સાવકાર રાવો કરી બોલે અને
 છોકરાંને હાંકી કાઢી, સર્વ બધાવી પાડવાને બુક્યો નહિ,
 એ બાળકનો તેને પોતાનેજ અનુભવ હતો, આ માટી ચિંતાળી
 મકનજીનું અંતઃકરણ અસ્થિર થયું. તે પોતાનાજ મન સાથે
 મોટેથી બોલ્યો, “ હાય ! હાય ! મારી બાપડી, મારાં સોનાં
 જેવાં છોકરાં, એમને ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનો વખત આવ-
 ચો અને દેશેદેશ ભીખ માગવી પડ્યો ! રમ્ભાપરના અનાથ
 ભીખારી પ્રભાણે તેમની દશા થયે ! ”

‘જેરાં છોકરાં ભીખ માગવા લાગ્યો.’ આ હૃદયભેદક વિ-
 ચાર મનમાં આવતાંજ તેને શાંતિલાલની મૂર્તિ યાદ આવી. તેના
 રોમાંચ ઉભા થયા. અંધારી કોટડીમાં ભર કર અંધારામાં પણ
 તેની નજર સામે એક બીજી મૂર્તિ ઉભી રહ્યાનો તેને ભાસ થયો.
 તે તેની માની-વૃદ્ધ દીરાની અર્ધદંઘ થએલ મૂર્તિ હતી. તે
 મનઃકલ્પિત મૂર્તિ જોઈ મકનજી બીકથી ગભરાઈ ગયો. ત્યાંથી
 તે તરફડીયાં મારતો જઈયો અને બીજી તરફ જવા લાગ્યો;
 પરંતુ તે ભય ઉપજાવે એવી મૂર્તિ તેની છેક પાસે આવતી
 હોય એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો. તેથી બેશુદ્ધ થઈ અંધારી
 કોટડીની ભીંતપર જોરથી પછડાયો. તેની સાથેજ ભીંતમાં મા-
 રેલ એક બીલો તેના માથામાં વાગી જવાથી એક મોટો ઘા પડ્યો
 અને તેમાંથી રક્ત વહેવા લાગ્યું. તેનો કમજો અને ચોરણો
 રક્તથી ભીંજાઈ ગયા. મકનજીના જાણવામાં આ બીલકુલ
 આગ્યું નહિ. ઘણા વખત પછી તે શુદ્ધિપર આવી બેઠો થયો.

અને ફરી પોતાના નશીળને દોષ આપવા લાગ્યો. પોતાની નિંદા પોતેજ કરવા લાગ્યો.

“ આ ઘાતકી પૈસાનો લોભ કરી મેં મારે હાથેજ મારા પેટમાં છરી મારી છે. હું ન્યાયથી આવ્યો હોત તો આજ મારી આવી દશા થઈ ન હોત. આ પૈસાના લોભમાં પડી મેં શું નથી કર્યું ? વૃદ્ધાવસ્થામાં પિતાજીને અગણીત કષ્ટ આપ્યું—સગા ભાઈને પરદેશ નસાડ્યો—તે દૂર દેશમાં મારા વડેજ બીચારો પ્રાણ ખોઈ બેઠો—પોતાની માતાના શરીરપર હાથ ઉગામવાને પણ મને પાપીને શરમ આવી નહિ—છેવટે ઘરને આગ લગાડી ! પ્રત્યક્ષ નવ માસ કષ્ટ વેડી જન્મ આપનાર માતાને મેં હરામખોરે બાળીને મારી નાખી ! હું કેવા ભયંકર નર્કમાં જઈશ ?—ઈશ્વર ! મને ક્ષમા કર ! મેં માતૃવધ કર્યો છે—બ્રાતૃવધ કર્યો છે—ભાઈના તે નિરપરાધી છોકરાની હત્યા પણ મારાજ શરીરપર છે—મારા આવા ઘોર પાતક માટે પ્રાયશ્ચિત પણ શું હોઈ શકે ? અરેરે ! જે પૈસાના લોભે હું આ નીચ કર્મો કરવાને તૈયાર થયો તે પૈસો પણ હવે ક્યાં છે ? ઉલટું લોકોનું દેવું માથાપર થયું છે અને આ દેવા સાફજ મારી સ્ત્રી તથા છોકરાંઓ ઘરગાર વગરના થઈ પડશે. બીચારાં અન્ન અન્ન કરતાં ઘેર ઘેર ભીક્ષા માગતાં ફરશે ! આજ મારો શાંતિલાલ હોત તો ખરેખર આટલું દુઃખ મને ભોગવવું પડત નહિ. પરંતુ મેંજ દુષ્ટે તેને પરદેશ રવાના કર્યો—હુંજ તેના મૃત્યુનું કારણ થયો ! મારા આ લોભથી મારો સર્વ પ્રકારે નાશ થયો છે. ”

બીંતપર માથું મુટ્ટી મકનજી પોકેપોકં મુટ્ટી રડવા
 લાગ્યો. તેજ અવસ્થામાં તેને સાધારણ ઊંઘ આવી. તેને ભય-
 કંર સ્વપ્ન સ્વાભ્યું. અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળામાં તેની માની અર્ધ-
 દગ્ધ મૂર્તિ ઉભી છે, એમ તેણે જોયું. તેની જમણી બાજુએ
 લાલ, કાળા, ધોળા, પીળા એવા અનેક તરેહના ચિત્રવિચિત્ર
 રંગના હલારો સર્પો પાતાની ભયંકર ફેણો ઊઘી કરી
 મકનજી તરફ એક સરખા જોડ રહ્યા હતા અને કોધથી ચીડાઈ
 જઈ ફેં ફેં કરતા હતા. માની ડાબી બાજુએ મસ્તક વગરના
 કાળા રંગના અને જાડા એવા કેટલાક ઇંચમો દાથમાં સજ્જતાં
 લાકડાં લઈ મકનજીને મારવા સાડે લાગ જોડ જોડ હતા.
 તેની માની તે અર્ધદગ્ધ મૂર્તિએ તે જ્વાળામાંથી મકનજી
 તરફ આંગળી દેખાડતાં તે હલારો ભય કર સર્પો ચીડાઈ જઈ
 તેના ધરીર તરફ દોડ્યા અને તેને ડંસવા લાગ્યા. ને મસ્તક
 વગરના માણસો પણ પોતાના દાથમાંના સજ્જતાં લાકડાંથી
 તેને મારવા લાગ્યા. મકનજી ભયભીત થઈ મોટેથી જુમો
 પાડવા મંડ્યો. તેની જુમો આંગળી પહેરાવાળા ફાનસ લઈ
 દોડતા આવ્યા અને દરવાજો ઉઘાડી મકનજીને જુમો પાડ
 વાતું ફાગળ પૂછવા લાગ્યા. મકનજીની છાતી ધડ ધડ ઉછળતી
 હતી. ગરીરે પસીનો આવ્યો હતો. તેના મોંમાંથી બીલકુલ
 ગ્રાબલ નીકળે નહિ. ફાનસના અજવાળાથી સ્ત્રીપાઈએ તેની
 ચોરડીમાં આમતેમ જોવા મંડ્યા. છેવટે મકનજીના કપાલની
 અને ચોરડાની પાછળની બાજુ રક્તથી પડેલી તેમના જો
 વામાં આવી. દબુમુખી મકનજીના માથામાંથી રક્ત વહેતું હતું.

“ આ લોહી શી રીતે નીકળ્યું ? ” મકનજીને પહેરાવાળાએ પ્રશ્ન કર્યો. પોતાનો ઝરડો રક્તથી ભરેલો છે, એ જોઈ મકનજી ઘાટાળામાં પડ્યો. ભીંતપર માથું પછડાયાની તેને શુધ્ધ નહોતી. “ ક્યાંથી આ રક્ત આવ્યું ! ખરેખર, મને તે સર્પ કરડ્યો કે શું ? ” મકનજી વિચારમાં પડ્યો.

મકનજી કાંઈજ ઉત્તર આપતો નથી એ જોઈ સિપાઈઓ ગુસ્સે થયા અને તેને ગાળો આપવા લાગ્યા; ધક્કા વગેરે પણ માર્યા. આ લોકો આમ કેમ કરે છે, એ મકનજીના જાણવામાં આવ્યું નહિ. બીજે દિવસે સવારે મકનજીને કેદખાનાના મુખ્ય એધીકારી સામે ઉભો કરવામાં આવ્યો. તેના માથામાં પડેલો ઘા અને કપડાં જેલરને દેખાડી હિંદુસ્તાની ભાષામાં સ્ત્રી-પાઈઓએ જેલરને કાંઈ કહ્યું, તે ઉપરથી જેલર સાહેબ કુતરા પ્રમાણે મકનજીના શરીરપર ધમ્મી આવી ક્રોધથી બોલ્યા, “ ભીંતપર માથું પછાડી જીવ આપવાનો ઉદ્યોગ કરતો હતો કેમ ? હરામખોર, તારી ટેવ હુમણાંજ ભુલાવી દઉં છું.”

ભીંતપર માથું પછાડી આત્મહત્યા કરવા બાબતનો મકનજીપર આરોપ મુકી તેને ફરીથી જડજ સાહેબની આગળ ઉભો રાખવામાં આવ્યો. માજીસ્ટ્રેટે મકનજીને પૂછ્યું. “ આત્મહત્યા કરવાનો તારો વિચાર હતો, કેમ ? ”

“ ના. ”

“ તો પછી તારા માથામાં ઘા ક્યાંથી પડ્યો ? ”

“ મને તેની ખબર નથી.”

મકનજીના ખરા જોલવાપર પણ આજે કોઈએ વિચાર રાખ્યો નહિ, કાગનો કેવો વિદ્રશ્ન પ્રભાવ છે ! તેને આ-રાધી ઠરાવી માજુસ્દેટ સાહેબે ખીજ એક વર્ષની સજા મજુરીની શીક્ષા ફરમાવી. પ્રથમનાં સાત અને આ એક મગી આઠ વર્ષો થયાં. આની પહેલાં અનેક પાતકો કરી મકનજી છુટો ફરતો હતો, પણ આજે તેનો ખરેખરો અપરાધ ન છતાં તેને શીક્ષા મગી ! કેહખાનામાં તેના પર સજા જાપતો રાખવામાં આવ્યો. ત્રીપાઈએ તેના પર કરડી નજર રાખવા લાગ્યા. તિરસ્કાર અને મજુરીના કષ્ટોનો તેને અનુભવ આવવા લાગ્યો. સુવાને બહાને અંધારી કોટડીમાં જઈ સર્વ રાત રડીને કાઢતો હતો; તેમજ બાયડી અને છોકરાં બાળત ચિંતા કરતો હતો. માતા, ઈંદુ, સુશીલા એમના વિચારો પણ તેના મનમાં આવવા લાગ્યા. પૂર્વે કરેલા અધોર પાતકોના સ્મરણોથી તેનું ચિત્ત વિદ્રવ બની ઉઠ્યું.

મકનજીની કારાગૃહની અવસ્થાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની અગત્ય જણાતી નથી. ફક્ત એટલું જ કહેવું જસ થયે કે, તેણે આજસુધી કરેલાં પાપી કૃત્યોનું અધોર પ્રાયશ્ચિત્ત તેને હવે જોગવવું પડતું હતું.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

‘આપ તેવા બેટા !’

ખરાબ વાત પવનની માફક દોડે છે એમ કહેવું કાંઈ ખોટું નથી. મકનજીને સાત વર્ષની સપ્ત મનુરીની સબ થઈ, એ વાત થોડાજ વખતમાં ચાતરફ પ્રસરી ગઈ. જડાવના કાન પર આવવાને પણ વધારે વખત લાગ્યો નહિ. જમીન પર શરીર નાખી જડાવ વીલાપ કરવા લાગી. આની પહેલાં અનેક વખત તેણે રડવાના ઢોંગ કર્યા હતા. અનેક વખત પતિના બીછાના પાસે બેઠી ઢોંગ કરીને તથા ખોટું ખોટું રડીને કુટુંબમાં કલહાશિ સળગાવ્યો હતો. પરંતુ આજના જેવું દુઃખ-પૂર્ણ ખરેખર તે કદી પણ રડી નહોતી. અસહ્ય વેદનાથી દુઃખિત થઈ તે શોક કરવા લાગી. પતિ કેદમાં પડ્યો તેનું તેને બહુ દુઃખ થયું નહિ, પરંતુ ‘આગળ આપણી શી દશા થશે ?’ એ ચિંતાએ તેને હાવરીબાવરી કરી નાખી હતી. ‘હું હવે ક્યાં જઈ—મારી હવે શી દશા થશે ?’ આ પ્રકારની ચિંતા એજ તેના દુઃખનું ખરું કારણ હતું. પૈસા એજ પરમેશ્વર છે એવું આજસુધી જડાવનું માનવું હતું. પૈસા આગળ તેને બીજા કોઈની કિંમત લાગી નહિ. પૈસાના મદમાં મદોન્મત થઈ આજસુધી તેણે સર્વ જગત તુચ્છ માન્યું હતું. આડોશી-પાડોશી સાથે પણ આજસુધી તે સલાહ સંપથી વર્તી નહોતી; સવને તે વિરક્ત કરતી હતી. મૂંઝેલું પણ

કોમળી સાથે મૃદુ ભાષણ બોલવાની સ્વભાષામાં પણ તેને
 ખચર નહોતી; ખીજના સુખદુઃખ તરફ અગર સારાં નરસાં
 નરક આજમુખી તેણે લક્ષ આપ્યું નહોતું; પતિની જેમ તે
 પણ સર્વની સાથે બેપરવાઈથી ચાલતી હતી; પરંતુ આજે
 બની આવેલી એક વાતપરથી તેની વૃત્તિ એકદમ બદલાઈ ગઈ
 હતી. આ સર્વ પૃથ્વી મારા પતિ આગળ કાંઈજ લેખામાં નથી;
 એવું જણવતું દૃઢ સમજવું હતું, તેપરથી પોતાના પતિની આ
 પૃથ્વીમાં આવી દુર્દશા થશે એવું તેને સ્વપ્નામાં પણ લાગ્યું
 નહોતું. પોતાના પતિને શિક્ષા થઈ, એ જાતની પ્રથમ તેને
 ખરીજ લાગી નહિ. પોતાની સાથે દેવ કરનાર મનુષ્યોએ આ
 વાત જોતી હોવાની છે એવું તેને લાગ્યું; પરંતુ જ્યારે મકનજી
 શિવાય જાત્રીના સર્વ માણસો પાછા આવ્યાં ત્યારથી જ તેનો
 જમ દર થયો અને જણવ પોતાના જીવનમાં પ્રથમજ દુઃખ-
 ની ખરેખરી વેદનાઓ ભોગવવા લાગી. આજે આ પૃથ્વી
 તેને ઉજ્જડ બામ્બવા લાગી. રહીરહીને તેણે આકદ કર્યું. પછી
 જરા સ્વસ્થ થઈ નેણે એવો વિચાર કયો કે, “કંઈ દુરકત
 નહિ. થોડા દિવસ આપણે પીએર જઈને રહીશું.” તેનો મોટો
 ભાઈ નચ્ચુશા પાસેના ગામમા સુખન્યારી કરતો હતો તે
 પાંચકોના ધ્યાનમાં હજેજ નચ્ચુશાના બરોન્નાપર જણવને યત્ની
 પીરજ આવી. એટલામાં જોતી સાક્ષી આપ્યા બદલ મકનજી
 સાથે તે પત્નિ દેદમાં પડવાના વાત જણવના બંદુવામાં આવી.
 જણવ દુષ્કાળ પાડતી જણની માફક જમીનપર આજોડવા
 લાગી. ખીચાત ને જણવને ગમે તેવી ગંજો આપવા લાગી.

આવિશ્વાસને પણ કોઈ કોઈ વખત ગાળો આપવા તે ભુલી નહોતી. પરંતુ આમ રડીને અથાગ ગાળો દઈને પણ જડાવનું સમાધાન થાય એમ નહોતું. રડી રડીને આંગળો લાલચોળ કરી, જમીનપર આજોટીને લુગડાની પાયમાલી કરી, ગાળો આપી આપીને સાદ બેસાડી દીધા; પરંતુ આગળ શું કરવું એની જડાવને યુગ પડી નહિ. જડાવને રડતી જોઈ જમના અને સકરચંદ્ર પણ રડવા લાગ્યા. જડાવનું સમાધાન કરવાની ભાંજગડમાં કોઈપણ પડયું નહિ; તોપણ તેનાપર આવેલ આ પ્રસંગ જોઈ સર્વને થોડું ઘણું લાગી આવ્યું. અદ્યવયમાં સુશીલાએ અનેક દુઃખો સહન કર્યા હતાં, અનેક તરેહનાં કષ્ટોનો તેણે અનુભવ લીધો હતો. સંકટ સમયે મર્માહત વેદનાઓ સહન કરી તેમાંથી તેણે સફળોદય બ્રહ્મણ કર્યો હતો; તેથી ખીજનું દુઃખ જોઈ તેનું કામળ અંતઃકરણ દુઃખીત થતું હતું. તેની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં. જડાવપર આ પ્રસંગ આવતાંજ સુશીલા પાછલી વાત સર્વ ભુલી ગઈ અને અમરચંદ્રને જોળામાં લઈ જડાવ પાસે બેસી તેનું સમાધાન કરવા લાગી. “રડીને શું થવાનું છે ? તમે શ્રીકર શામાટે કરો છો ? મધ્યરે આજસુધી જેમ અમારું નલાવ્યું છે તેમ તે તમારું નાવશે. તમે કોઈ પારકાં તો નથીને ? જે સુકો રોટલો તે આપણે સર્વજણ એક ઠેકાણે બેસીને ખાઈશું.”

સુશીલાએ આજે ઘણા પ્રેમથી અમરચંદ્રને જોળામાં લીધો હતો. જડાવને તે જોઈ ગુસ્સો આવ્યો નહિ પણ ઉલટું તેને જરા સમાધાન લાગ્યું.

ખંદેખર, ઇંચરની લીલા અગાધ છે ત્યાંસુધી નરસીખ
અનુક્રમ હોય છે ત્યાંસુધી મનુષ્યનાં ધારેલાં કામો સફળ થાય
છે; દુઃસામ્ય વાતો પણ સુખસામ્ય થઈ પડે છે; કોઈ ગમે તેમ
કહે, તો પણ તેનો વાળ પણ વાકો થતો નથી. પરંતુ તેજ જો
નરસીખ પ્રતિક્રમ થયું, તો તેજ મનુષ્યની કિમત મુળથી પણ
ઘટી જાય છે. સારા હેતુથી કરેલ કામ પણ અવગાં થાય છે;
અનેક તરેહનાં સંકટો આવતાં તે ગભરાઈ જાય છે. મકનજી
અને જડાવના 'ભાગ્યતું' જોર હવે ઠમી થયું હતું. નરસીખ
હાથ ધોઈ તેમની પાછળ લાગ્યું હતું. સાત વર્ષની સજા
થઈ; મકનજી કેદમાં ગયાને પૂરા બે દિવસ થયા નહિ એટલામાં
વળી તેમાં એક વર્ષનો ઉમેરો થયો! તેની સાથેજ તેનો સાળો
નચ્ચુશા પણ કેદમાં પડ્યો હતો; પરંતુ આટલાથી જ ખસ
થયું નહોતું.

આ વાતને બેચાર દિવસો થયા નહિ એટલામાં એક
દિવસે સવારના પહોરમાં પોલીસના ત્રણચાર સિપાઈઓ સાથે
ફોજદાર એકદમ મકનજીના ઘરમાં પેડો. મળતું જોવાની
ખાતર લોકોની ગદી પગ ઘણીજ થઈ હતી. સકરચંદ જે
સ્કુલમાં ભણતો હતો તે સ્કુલમાં તેના કક્કાસમાંના એક છોક-
રાની કંઠી ખોવાઈ હતી. નિશાળમાં ઘણી તપાસ કરી; છેવટે
તે છોકરાના બાપે પોલીસમાં આ વાતની ખબર આપી.
પોલીસે પ્રત્યેક છોકરાની ચાલચલત વિષે બારીકાઈથી
તપાસ કરી છેવટે આ કામ સકરચંદનું જ હોવું જોઈએ એમ

કાંતિલાલને પણ કોઈ કોઈ વખત ગાળો આપવા તે ભુલ્લી નહોતી, પરંતુ આમ રડીને અથાગ ગાળો દઈને પણ જડાવતું સમાધાન થાય એમ નહોતું. રડી રડીને આંખો લાલચોળ કરી, જમીનપર આળોટીને લુગડાની પાયમાલી કરી, ગાળો આપી આપીને સાદ જોસાડી દીધો; પરંતુ આગળ શું કરવું એની જડાવને સુઝ પડી નહિ. જડાવને રડતી જોઈ જમના અને સકરચંદ પણ રડવા લાગ્યા. જડાવતું સમાધાન કરવાની ભાંજગડમાં કોઈપણ પડયું નહિ; તોપણ તેનાપર આવેલ આ પ્રસંગ જોઈ સર્વને થોડું ઘણું લાગી આવ્યું. અદ્યવયમાં સુશીલાએ અનેક દુઃખો સહન કર્યા હતાં, અનેક તરેહનાં કષ્ટોનો તેણે અનુભવ લીધો હતો. સંકટ સમયે મર્માહત વેદનાઓ સહન કરી તેમાંથી તેણે સફળોદય ગ્રહણ કર્યો હતો; તેથી બીજાનું દુઃખ જોઈ તેનું દામળ અંતઃકરણ દુઃખીત થતું હતું. તેની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં. જડાવપર આ પ્રસંગ આવતાંજ સુશીલા પાછલી વાત સર્વ ભુલ્લી ગઈ અને અમરચંદને ખોળામાં લઈ જડાવ પાસે બેસી તેનું સમાધાન કરવા લાગી. “રડીને શું થવાનું છે ? તમે શ્રીકર શામાટે કરો છો ? ઇશ્વરે આજસુધી જેમ અમારું નભાવ્યું છે તેમ તે તમારું પણ નભાવશે. તમે કોઈ પારકાં તો નથીને ? જે સુકો રોટલો મળશે તે આપણે સર્વજણ એક ઠેકાણે બેસીને ખાઈશું.”

સુશીલાએ આજે વહુ પ્રેમથી અમરચંદને ખોળામાં લીધા હતા. જડાવને તે જોઈ શુદ્ધો આવ્યો નહિ પણ દિલ્લું તેને જરા સમાધાન લાગ્યું.

મનુષ્યના કોઈ એ સ્વેચ્છાથી મનુષ્યનાં પાપો કાઢી નાંખી શકે છે; દુઃસામ્ય વાતો પણ મનુષ્યનાં પાપો પડે છે, કેઈ કંઈ તેમ કરે, તો પણ તેનો પાપ પણ જોઈ શકે નહીં. જાતું તેજ ને મધીન પ્રતિકુળ થયું, તો તેજ મનુષ્યની કિમત કુદથી પણ થઈ જાય છે, આરા દેતુથી કરી શકાય પણ મનુષ્યનાં પાપ છે, અનેક તરીકનાં સંકેતો આપતાં તે મનુષ્યનાં જાય છે. મનુષ્ય અને જડાવના બાબતુ જોઈ શકે કંઈ પણ હતું. નહીંમ દ્વાય પોઈ તેમની પાછળ લાગુ હતું જાતું જર્જની સજ્ય થઈ, મનુષ્ય કેદમાં મથાને પૂરા બેઠિયસ થયા નહિ બેઠવાખં વળી તેમાં એક વર્ષનો ઉમરો થયો! તેની સાથેજ તેનો સાથો નશ્વરુથા પણ કેદમાં પડ્યો હતો; પરંતુ આટલાથી જ બસ થયું નહોતું.

આ વાતને બિચાર દિવસો થયા નહિ બેઠવામા એક દિવસે સવારના પહોરમાં પોલીસના ત્રણમાર સિપાઈઓ સાથે ફોજદાર એકદમ મનુષ્યના ઘરમાં પડેા. મનુષ્ય ભેવાની ખાતર લોકોની ગઈ પળ પછીજ થઈ હતી. સકરચંદ ને સ્કુલમાં બજતો હતો તે સ્કુલમાં તેના કલાસમાંના એક ઊકરાની ઠઠી ખોવાઈ હતી નિયામમાં પછી તપાસ કરી, ઉવટે તે ઊકરાના બાપે પોલીસમાં આ વાતની ખબર આપી. પોલીસે પ્રત્યેક ઊકરાની ચાલચલગત વિષે ખારીકાઈથી તપાસ કરી ઉવટે આ કામ સકરચંદનું જ હોવું જોઈએ એમ

ઠરાવ્યું અને એટલા માટેજ ફોનદાર મકનજીના ઘરનો ઝાડો લેવા વાસ્તે એકદમ આવ્યો હતો.

માળાપના શિક્ષણથી હુશીયાર થએલ સકરચંદની સ્કુલમાં ઘણીજ પ્રખ્યાતિ થઈ હતી. કોઈના કાગળ, કોઈની કલમો, કોઈની પેનસીલો અને કોઈના પૈસા ચોરી લાવી સકરચંદ રોજ તેની માને લાવીને આપતો હતો. ધીરે ધીરે આ કામમાં તે પ્રવિણ થવા લાગ્યો. કેટલાક દિવસ તેની આ હાથચાલાકી કોઈના પણ જાણવામાં આવી નહિ. વર્ગની અંદર દરરોજ ચોરીયો થતી; છતાં તે કોણ કરે છે એ કોઈના પણ ધ્યાનમાં આવતું નહિ. સકરચંદ શ્રીમંતનો છોકરો હોવાથી તેનાપર સંશય લેવાની કોઈની છાતી ચાલે નહિ; પરંતુ રહેતાં રહેતાં એજ ચોર હોવો જોઈએ, એવી સર્વની ખાત્રી થવા લાગી, અને તેના કલાસમાં કોઈપણ વિદ્યાર્થી જોસતો નહિ. સર્વ છોકરાઓ તેને “ ચોર ! ચોર ! ” કહી ચીડવવા લાગ્યા. માસ્તરે સકરચંદને એક જો દિવસ ધમકી આપી જોઈ, શિક્ષા પણ કરી જોઈ, પણ તેનો કાંઈજ ઉપયોગ થયો નહિ. ઉલટી સકરચંદની હાથચાલાકી દિવસે દિવસે વધારે જોરપર આવવા લાગી. મકનજી અને જડાવના કાનપર આ વાત આવી. મકનજી તેના છોકરાને સારી રીતે જાણતો હતો, તો પણ લોકમાં આજરૂ રહેવાની ખાતર સ્કુલમાં જઈ માસ્તરને દમ આપતો હતો, કે “ સારા કુટુંબના છોકરાને વિના કારણ ચોર ઠરાવવો એ સામાન્ય ગુન્હો નથી, માટે ધ્યાનમાં રાખજો. હું તમને આ સૂચના આપું છું—”

ખીચારો માસ્તર આ સૂચનાથી ગભરાઈ ગયો. તેણે

છોકરાઓને સકરચંદ્રને નથીડવવા વાસ્તે ગ્રખત તાકીદ આપી. પછી શું બેંધએ ? સકરચંદ્રને કોઇ પ્રકારનો પ્રતિબંધ રહ્યો નહિ; અને આને જે સિપાઇઓ મકનજીના ઘરની ઝડતી લેવા આવ્યા હતા; એ સકરચંદ્રના માર્ગમાં પ્રતિબંધ ન હોવાનું જ દારણ હતું.

કોઇ સુખમાં હો, અગર દુઃખમાં હો, પોલિસના લોકોને તેની પરવા હોતી નથી. જડાવના ઉપર દુઃખના ડુંગરે ડુંગરા પડતા હતા ! તે પછી પોલિસના ઉચ્ચ સ્વભાવમાં કાંઈ ન્યૂનતા થઈ નહોતી. જેંચાજેંચ કરી તથા ચીત્તે આમતેમ વીખેરી નાખી સર્વ ઘરમાં રમખાણ મચાવી દીધું. જડાવને ખરેખર આ વાતની કાંઈજ ખબર નહોતી. આપણા દુઃખમાં આ લોકો વિના કારણ આપણું અપમાન કરે છે, એમ સમજી તે સુશીલા પાસે જઈ રડવા બેઠી. પોલીસના લોકોએ ચારે તરફ સરસામાન વીખેરી નાખ્યો હતો. જડાવ આ સર્વ અપમાન આંખો ઓળીને આજે સહન કરતી બેઠી હતી. મનમોહનલાલ અક્ષલ-શૂન્ય થઈ એકી નજરે જોતો એક ખુણામાં બેઠો હતો; પરંતુ સુશીલાથી આ અપમાન સહન થયું નહિ. પોતાના સસરાના કુળપર ચોરીનું તહોમત આવ્યું, મૂળચંદ શેઠના ઘરની પોલીસે ઝડતી લીધી, એથી તેને ઘણું દુઃખ થયું. ચારાઈ ગએલ કંઠી સકરચંદ્રે ઘરમાં સંતાળી હશે એની તેને કલ્પના પણ નહોતી. પોતાના નોકર રણછોડને હાંક મારી તે મોટેથી બોલી “ અરે, પેલા ફાજદારને કહે કે આ કંઈ ફાળી-ઠાકર-ડાનું ઘર નથી. આવો જીલમ કરવાથી કોઈ સાફ કહેશે નહિ.”

રણુછોડે તે પ્રમાણે ફેજદારને કહ્યું, પરંતુ તેના બોલવા તરફ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. “આજે સંસરાળ નથી, બીજું કોઈપણ નથી, કાંતિલાલ પણ અહિં નથી, તો આ અભાગણીના બોલવા તરફ ફેજદાર શા સાફ લક્ષ આપે ?” એમ બોલી સુશીલા રડવા મંડી.

ઘણો વખત તપાસ કર્યા પછી છેવટે એક કુટેલા માટલા-માંથી ચોરાઈ ગયેલ કંઠી એક સિપાઈના હાથમાં આવી. જે છોકરાની કંઠી ગઈ હતી તેણે “આજ મારી કંઠી” એમ કહી તરત ઓળખી. સર્વ લોક આશ્ચર્ય પામ્યા. પોતાના છોકરાના ચરિત્રોની જડાવને પૂર્ણપણે ખબર હતી, તેથી કરીને કંઠી ત્યાં શીરીતે આવી, તે જડાવ તરતજ સમજી ગઈ. ફેજદાર સાહેબને તો વધારે જોર ચઢ્યું. સુશીલાને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો, “ક્યાં છે તે બાઈ ? આ ચોરનું ઘર નથી એમ તે કહેતી હતીને ? ચોરી તો કરવી અને વળી જોર દેખાડવું ?”

આ મધુર શબ્દો સાંભળી સુશીલાને તો મરવા કરતાં પણ અધીક દુઃખ થયું. કંઠીનો માલીક તેની અવસ્થા જોઈ દુઃખીત થયો અને ફેજદારને કહેવા લાગ્યો. “ફેજદાર સાહેબ ! એવું બોલશો નહિ. આ કાંઈ ચોરી નથી. સકરચંદ અજ્ઞાન છે. ભૂલથી આ વાત તેણે કરી છે. મારી કંઠી મને મળી; હવે મારી કુર્યાદ વગેરે કાંઈ નથી. મહેરબાની કરી આ વાત આટલેસુધીજ રહેવા દો.”

પરંતુ ફેજદારે તેનું કહેવું કબુલ રાખ્યું નહિ.

મકનજીના શત્રુ પણ આજે ફ્રાજદારને સમજાવવા લાગ્યા; પરંતુ તેનો કશો ઉપયોગ થયો નહિ. મનમોહનલાલ અને સંકરચંદ બંનેને પોલિસના સિપાઇઓ ઘેરી પર લઈ ગયા. જડાવે રડી રડીને આકંઠ કર્યો.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

કર્મ તેવું ફળ.

“ વકીલ વગેરે કરવાથી આ સંકટમાંથી પાર ઉતરશે ” એમ જડાવને કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા. પરંતુ જડાવ પાસે વકીલને આપવા પૈસા ક્યાં હતા ? સુઠરીની પણ તેજ સ્થિતિ હતી. છેવટ નિરૂપાય થઈ માનમર્યાદા બાબુએ મુકી, અભિમાનને થોડો વખત રળ આપી, શરમને જો આપી આજમુખી મુશિલા સાથે કેવું નિદા ભરેલું તથા તિરસ્કાર ભરેલું વર્ણન કરતાં આવ્યાં છીએ; હવે તે આપણને શું કહેશે એ તરફ પણ દુર્લક્ષ આપી, પોતાના છેકરાને સંકટમાંથી બચાવવા સારૂ જડાવ શોકથી દુઃખિત થતી મુશીલા પાસે ઠાલાવાલા કરવા લાગી. તે નમ્ર સ્વરે બોલી, “ મુશીલા, શુ દુહું ! આજે તારેજ અને પુત્રદાન આપવું જોઈએ; નહિ તો મારો સંકરચંદ—”

દુઃખથી બેહોશ થએલી જડાવે ખરેખર મુશીલા પાસે હાથ જોડ્યા ! પરંતુ મુશીલા તેવું સમાધાન કરી બોલી,

“ આવું અઘટિત કૃત્ય કેમ કરો છો ? તેમાં વળી આટલું બધું કરવાની શી જરૂર છે ? તમે પારકાં તો નથીને ? તમારા સકરચંદ અને અમરચંદને તો હું મારાંજ છોકરાં સમજું છું. તમે નીરાંતે બેસો. ”

એમ બોલી તે સરલા પાસે ગઇ અને તેની પાસેથી સો રૂપીઆ માગી લીધા. પૈસા આપતી વખતે સરલાએ ઘણીજ આનાકાની કરી. તે બોલી, “ મુશીલા ! અમસ્તી કોઇના કહેવા પરથી પૈસા ખરાબ કરીશ નહિ. કરેલાં કર્મોનાં ફળ હવે તેને ભોગવવા દે. કરતી વખતે સાડું લાગ્યું, હવે શા વાસ્તે તે બીજાના કાલાવાલા કરવા આવે છે ? ”

મુશીલાનું દયાળુ અંતઃકરણ મનમોહનલાલ અને સકરચંદ સાડ તરફીયાં મારવા લાગ્યું. તેણે સરલાના કહેવા તરફ બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. મનમોહનલાલ અને સકરચંદ તરફથી એક સારો વકીલ રોકવામાં આવ્યો. જડાવ અને મુંઢરીને ઘણો સંતોષ વળ્યો. માલુસ્ટ્રેટ સાહેબ આગળ કાનની શરૂઆત થઇ. મનમોહનલાલ અને મકનજી બન્ને ખુદા રહેતા હતા. સિવાય ચોરાએલી કંઠી પણ મનમોહનલાલના ઘરમાંથી મળી આવી નહોતી; તેથી નિર્દોષી ઠરાવી તેને છોડી દેવાનું આવ્યું. પરંતુ સકરચંદ છુટ્યો નહિ. સકરચંદ જેવા સારા કુળમાના છોકરાની આટલી ઉમ્મરમાં આવી દુસ્થાએ થઇ તે જાણત માલુસ્ટ્રેટ સાહેબે ઘણી ટીલગીરી જણાવી. અને સકરચંદની ચાલચલન મુઘરે એવા

હેતુથી તેને પાંચ વર્ષ સુધી સુખમંત્રી ઉદ્યોગશાળામાં રાખવાનો કરાવ કર્યો.

દુઃખ ઉપર હાથ પડવાથી જડાવના અતઃકરણના બે ભાગ થયા. તેના દુઃખની સીમા રહી નહિ. આ જન્મમાં હવે સુખેશાંતિ મંગવાની તેને આશા રહી નહિ. સુશીલાને પણ ઘણું દુઃખ થયું. તે જડાવનું સમાધાન કરવા લાગી; પરંતુ હવે જડાવની ધીરજ બીલકુલ રહી નહોતી. તેનું સમાધાન થવું મુશ્કેલ ભરેલું ગર્ભ પડ્યું હતું. પ્રાયશ્ચિતની સાથે જડાવને હવે કૃતકર્મોનાં ફળો પણ ચાખવા પડતાં હતાં. પાપનું પ્રાયશ્ચિત લોગવ્યા વિના હવે છુટકો નથી; બીજાનો નાશ કરવાથી દેવ આપણા પર શુસ્સે થયા વિના રહેતો નથી; વધારામાં વળી જગતનો સંચાલક, સર્વાંતર્યામી, સર્વસાક્ષી, સર્વવ્યાપી, અનંતશક્તિ ભગવાન રાજદંડ ધારણ કરી આ પૃથ્વીને શાસન કરે છે, એ વાત આજસુધી જડાવના ઘાતકી હૃદયમાં આવી નહોતી; અને તેથી જ મકનજી પ્રમાણે બીજાનાં સર્વસ્વનો નાશ કરવાને તૈયાર થવામાં તેનું મન આંચકો ખાતું નહોતું; પરંતુ હવે જ્યારે ચારે તરફથી સંકટો આવવા લાગ્યાં, દુઃખસાગરમાં જ્યારે તે ડુબી ગઈ, ત્યારે એક પછી એક સર્વ વાતો તેની નજર સામે ઉભી રહી. ઉંઘ તેની આંખોને છોડીને જતી રહી, અને ચોકા-શુએ ત્યાં પોતાનું થાણું બેસાડ્યું. અન્ન પાણી તથા દધને આઠે પહેર તે રડવા લાગી. એક દર પાપકર્મો હવે તેની નજર સામે ખડા થવા લાગ્યાં. ખાપને ઠેકાણે થનાર પૂજ્ય એવા સસરાજી સાથે આપણે કેવું ખરાબ વર્તન રાખ્યું; ખિચારી તે

વૃદ્ધ અને પ્રેમાળ સાસુને ન જોલાય એવા શબ્દો જોલી વારં-
 વાર અપમાન કર્યું; પતિના મનમાં અનેક તરેહની બુઠી વાતો
 ભરાવી વૃદ્ધ સાસુ સસરાને દુઃખ થાય એવા શબ્દો જોલવાને
 પ્રવૃત્ત કર્યો; તે નિષ્કપટી, સરળ સ્વભાવની સુશીલાને વિના
 કારણે કેવું કષ્ટ આપ્યું ! પતીહાથે તેના ઘરને આગ લગાડી
 તેમાં તેના નિરપરાધી, સોના જેવા સુંદર બાળકને અને સાસુ-
 જીને કેવી રીતે બાળી માર્યાં ! સુશીલાને આ જગતના એકંદર
 સુખથી છેટી રાખવાને આપણે શી રીતે કારણભૂત થયાં, અને
 આ બરાબ માર્ગ સ્વીકારી છેવટે પોતાના પગપર પોતે કેવી
 રીતે કુહાડી મારી લીધી, વગેરે દરેક વાતો તેના મનમાં આવવા
 લાગી. ઘણો વખત આવી રીતે ગયા પછી પોતાનું સમા-
 ધાન કરી લેવા સાડ જડાવ પોતાના મન સાથેજ જોલી,
 “મારી આવી દુર્દશા ન થાય તો બીજું શું થાય ? મેં પોતેજ જો
 બીજાનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે તો મધ્ધર માડું સત્યાનાશ કેમ ન
 વાળે ? પણ મધ્ધરનું કરવું કેવું છે ! દેવતા વગર મારા ઘરની
 રખ્યા થઈ ગઈ, પતિ પુત્ર કેદમાં પડ્યા, એકનો એક ભાઈ તે
 પણ તેમની સાથે કેદમાં ગયો, સાસુ સસરા અને સુશીલાના
 શ્રાપ આજે મેં ભોગવ્યા. અને તેથીજ મારી આ દશા થઈ.
 હું હવે નિરાધાર થઈ ગઈ. ચપટી અનાજ સાડ પણ ગામમાં
 ભટકતા બીબારીની માફક બીજાના મ્હોં તરફ જોવાનો મને
 પ્રસંગ આવ્યો. મારો સકરચંદ મારાજ દોષથી કેદખાનામાં
 પડ્યો. સુશીલાને વિના કારણ ત્રાસ આપવા સાડ મેં જો તેને
 ચારીની ટેવ પાડી ન હોત તો આ વખત આવત નહિ અને મારો

છોકરા-આને ખામ ભારી પામે દેવ. મેં તેને કમો કમો તે વાંજ ફગાવે ક્યાદ-આને હું આપું. મું. દેવે નચીવને દેવ આપવાથી શો લાભ ?

દુઃખથી જડાવ રીવમે કાંદવો લામી ઘરમાં મોટા સા-
માન હતો. તેના પર કેટલાક દિવસો કાઢ્યા; પરંતુ આમત
જતાં ખરેખર પેટને સારૂ બીજાના મોં તરફ લેવાનો-વખત
આવી પહોંચ્યો. મહનજના દેવાદાર પેડી કોઈ પણ એક પાપ
આપવાને કળુલ થયા નહિ. શરીરપર ફલકા ફલકા નાના ફા-
ગીના હતા તેનાપર કેટલાક દિવસ તેજે માળ્યા. તેનો પણ ની-
કાલ થયો, એટલે ઉઠીનું લેવાનો આશય પકડ્યો. ! મુશીલા
પાસેથી દાળ ચાખા, મીઠું મથાલો, પૈસો બે પૈસા ઉઠીના
લઈ કેટલાક દિવસ માળ્યા. પણ બીજા માગેલી કેટલા દિવસ
ચાલે ? ઘરમાંની જલુસો એક પછી એક જવા લાગી. બજે
દિવસ ખાવા પણ મળે નહિ, એવી જડાવની ચોચનીય સ્થિ-
તિ થઈ ગઈ. મુશીલા તેની ચક્ષિ પ્રમાણે હુમ્મેશ જડાવને
મદદ આપતી; પરંતુ જડાવ મુશીલા પાસે કોઈ પણ ચીજ
માગતાં ચરમાવા લાગી. છેવટે બીજે ત્રીજે વિચાર ન કરતાં
જડાવ છોકરાને લઈ પોતાના બાઈના ઘેર જતી રહી. તેની આ
હુદ્દા જોઈ તેની માની આંખમાં આંસુ આવ્યાં; પરંતુ તેની
સ્થિતિ પણ સારી નહોતી. એકનો એક છોકરો નરથુશા, મુખ-
ત્યારીથી ઘણા કળોથી મહીનાના પંદર વીસ રૂપીઆ કમાતો
તેનાપર તેજો ઘરનો સર્વ ખર્ચ નમાવતાં હતાં; પરંતુ તે કેદમાં
પડ્યા પછી ત્યાંની પણ સ્થિતિ બગડી ગઈ હતી.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

‘ રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ? ’

મકનજી અને જડાવને કરેલાં કૃત્યોનું પાયશ્વિત ભોગ-
વવા અહિં છોડી દઇ, વાંચકો તોફાનમાં સપડાએલી પેલી
આગખોટથી, મોજાંના તોફાનથી અકસ્માત અલગ થયેલી
હોડીની શી દશા થઇ, તે તરફ આપણે વળીએ. આટલી
મોટી આગખોટનું જ્યાં કાંઈ ચાડ્યું નહિ, ત્યાં નાનકડી
હોડી કેટલો વખત ટકી શકે, એમ ઘણાને લાગ્યું હશે. તે
તરતજ ડુબી જઇ સમુદ્રને તળીએ જઇ બેડી હશે, એવા
પણ કેટલાકે તર્ક કયા હશે. તો હવે તે હોડીની શી દશા
થઇ એ જોઈએ. એટલે અમારા વાંચકોને ચમત્કારીક
ઘટનાથી આશ્ચર્ય થશે. પરંતુ ઇશ્વરની કીલા વિષે આપણે
ઘડીવાર વિચાર કરીશું તો આપણી મતી ખુટે છે, ચમત્કારીક
દેખાતી એક દર વાતોના નેહ જગન્નિય તાના અતર્ક્ય કીલા
સુત્રના કેવી નેતે ગુથાએલે. છે એના આપણને ત્વરીત
દાખલો નામે છે એ હોડીની વાત તેવીજ થઈ અદર કોઈ
નહોતી પણ નહોતી. તેના કાળ મેચાઈજ માણસો હતાં અને
તે પણ અધમુર પડેલા હતા આટલી મોટી આગખોટ મહા
જાન જાંધે લડતા લડતા છેવટે તળીએ જઇ બેડી. પરંતુ તેજ
નહોતો. વિચારો પૂરે જાનપર તે નાનકડી હોડી આટલો

વખત સુધી ટકી રહી હતી અને મોંઝાંઝાં નથી લઈ જાય તે તરફ તે જપાટાખંધ એવાઈ જતી હતી.

ધીરેધીરે પવનનું જોર કમી થવા લાગ્યું. સમુદ્ર શાંત થવા લાગ્યો. રાતનો અંતેલ પૂરો થઈ સૂર્યના કોમળ કીરણો પૃથ્વી પર સંચાર કરવા લાગ્યા હતાં. પ્રાતઃકાળના મંદ અને શીતળ વાયુના સુખકર સ્પર્શથી હોડીમાંના માણસો પૈકી એક બંધુ પ્રથમ શુદ્ધિમાં આવ્યો, અને આંખો ઉઘાડી આનુભાવુ જોવા લાગ્યો. તોફાન વગેરે કાંઈ નહોતાં, સમુદ્રે શાંત અને ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આકાશ પણ સ્વચ્છ થયું હતું, એ જોઈ તે માણસને ધણે આનંદ થયો. હોડીમાંના બીજા માણસોને તે ભગૃત કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તે કેટલીક હાંકો મારી, પોતાના હાથથી તેમને હલાવવા લાગ્યો, તેનો દાંડ ઉપયોગ થયો નહિ. એ જોઈ તેઓ છવતાં છે કે બીકથી મૃત્યુના સ્વાધીન થઈ ગયાં છે તેનો તેને સંશય આવવા લાગ્યો. પરંતુ એટલામાં તે માણસો પૈકી ઘણાખરાએ પોતાની આંખો ઉઘાડી, એણે ગભરાએલી નજરે આનુભાવુ જોઈ આંખો પાછી બંધ કરી લીધી. પછી તેમને શુદ્ધિપર લાવવાનો પ્રયત્ન હોડી દમ્ આગળ શું કરવું તે વિચારમાં તે માણસ પડ્યો. 'આ અક્ષાટ સમુદ્રમાંથી નિર્વિઘ્ન રીતે આપણે જમીનપર શી રીતે પહોંચીશું. હોડી ચલાવવા કોઈ ખલાસી નથી, આવી સ્થિતિમાં આપણી અવસ્થા શી થશે,' ઇત્યાદિ વિચારોથી તેનું મન ઘેરાઈ ગયું. ઘણા વખત વિચાર કરતો સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. આપણે હાલમાં

પોતાના મરીરની દરકાર ન રાખ્યાથી તે ઘણીજ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી. તેને પ્રસૂતી થવાનો સમય જેમ જેમ પાસે આવવા લાગ્યો, તેમ તેમ સુશીલાને બીજો જ જવાને અગર પોતાને ત્યાં આવી રહેવાને કાનિલાલે ઘણું કહી જોડ્યું, પણ તે કાંઈ કળુસ થઈ નહિ. કાનિલાલે છેવટે નાઈલાજ થઈ તે નાહ છોડી દીધો. અને ત્યાર મારી રીતે અવસ્થા કરી આપવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ આ તેના વિચારને તેની પ્રિય પત્નિ કળુસ થઈ નહિ. સુશીલાની અહીં મારી અવસ્થા થવાની નથી એવી સરલાની ખરી ખાતરી હતી. અને જોડલાજ સારું કાનિલાલને આગળ મોકલી દઈ સુશીલાનું મન ફેરવવા તે ત્યાં રહી હતી. સરલાના વારં વારં કહેવાપરથી પણ સુશીલાનો વિચાર બીજાકુલ કર્યો નહિ. તેણેજ સરલાએ તેનો આગ્રહ છોડવો નહોતો, છેવટે સરલાના કળુજ આગ્રહથી સુશીલા ત્યાં જવાને કળુસ થઈ. તેની સાથેજ બીજો દિવસ સરલા તેને હાઈ આનંદથી પોતાના ઘર આવી ગઈ.

સુશીલાના દિવસો દુર્લભ પૂરવાનરાઈ થઈ ગયા હતા, અને તેને સરલાનો નિર્વિરપણે કપારે આવે તે વાતનું કાનિલાલે ચિંતા કરતો હતો. તેથી તેને આગ્રહો, કોઈ, તે મરજાજ હોતો એ કહેવું અને તેને આગ્રહ દે તે તે કમ પણ વિચારીત પ્રકારના હોતો એવું એને કાનિલાલના મનના આશ્ચર્ય ને નેહીજ વાતે જોઈને તેને મનના કાંઈ રહી હતો.

ત્યારે, જરૂરના વાત કળુજ સરલાએ કહેતો કે તેને કુલુસ આપવું અને આ કુલુસ તેને તે વાતે પણ

જેતાં બીધી, જે બેઠું તાર લઈ આંખનાર ચિપાઈ પલ્લુ આંખ
 મંચાં પડયો, કારણ તેમાં કાંઈ આંનંદના સમાચાર હોય તો
 આંખને ખુશી કર્યો બેવી ખાત્રીથી તે ત્યાં ઉભો રહ્યો હતો.
 પરંતુ કાંતિલાલની આંખી વિચિત્ર સ્થિતિ બેઠું બીલે માટે
 સ્ત્રીપાંઈ હજવે હજવે ત્યાંથી જવા લાગ્યો.

તે બે થોડો વખત હજી ઉભો રહ્યો હોત તો કાંતિલાલે
 તેને ખાત્રીથી ખુશી કર્યો હોત, કારણ મન બરા સ્વસ્થ થયાં
 પછી તેણે તે તાર ફાડી મોટી આતુરતાથી વાંચી બેઠો. અને તે
 ઘણું ખુશી થયેલ દેખાયો. તેની ઉદાસીનતા દૂર થઈ ગઈ. તરતજ
 તેણે કપડાં પહેર્યાં અને તે તાર ઉતાવળથી ખીસ્સામાં નાખી
 તે બહાર જવા નીકળ્યો. પરંતુ તે ચોરડાની બહાર નીકળ્યો
 ભેટલામાં સામેથી પોદનો સ્ત્રીપાઈ આવ્યો, અને તેણે એક
 કાગળ કાંતિલાલના હાથમાં આપ્યો. કાંતિલાલે પૂર કાંઈ
 આપ્યો એ તરતજ બપડયું, અને વાંચતો વાંચતો તે પોતાની
 ચોરડીમાં પાછો પેઠો. ચોરડીમાં એક આરામ ખુશી પર
 તેણે તે કાગળ બરોબર રીતે એકાગ્ર ચિત્તથી વાંચી બેઠો. “
 અતાની સાથેજ, “ હા, હવે સંશય લેવાનું કારણ નથી તેજ
 તે । આ બધા શુભ શુકનજ સમજવાના છે । ” આવી વચ્ચે
 એકદમ તેના મુખમાંથી બહાર પડ્યા.

કાંતિલાલની ઉદાસીનતા અને ઉદાસીને એકદમ દૂર કર-
 નાર એવા તે તારમાં શા સમાચાર હતા, અને તે શ્રમાણે શુભ

શુકન થવા જોવો તે પત્ર કોણે મોકલ્યો; એ બંદલ વાંચકોને નિર્-
ર્થક સંશયમાં રાખી તેમની ઉત્સુકતા વધારવાને હવે અમારી
પાસે બીલકુલ વખતજ રહ્યો નથી. પરોપકારી સમાઇલ સાહેબ
તરફથી તે તાર આવ્યો હતો. “ બુડેલી આગબોટમાંનો એક
ઇસમ જાપાનમાં એક દવાખાનામાં અઢી મહીના થયા માંદગી
લોગવતો હતો, તે સારો થઈ હમણાંજ મુંબઈ જનાર આગ-
બોટમાં બેસી મુંબઈ ગયો છે; એવી ખબર મળ્યાનો મારા
મિત્રે જાપાનમાંથી મને તાર કર્યો છે. તો હવે જાપાનથી મેલ
લઈ જે આગબોટ આવે, તેમાં તપાસ કરી મને તરત
ખબર આપજો. ” આ પ્રમાણે તે તારમાં લખેલું હતું.
શાંતિલાલ ખાત્રીથી આપણને મળશે, એમ કાંતિલાલને
લાગતું હોવાથી દવાખાનામાંથી સારો થઈ આવનાર ઇસમ
શાંતિલાલજી હોવો જોઈએ એવો તેણે પક્ષો નિશ્ચય કર્યો;
અર્થાત્ તેને અનહદ આનંદ થયો. જાપાનની આગબોટ ક્યારે
આવે છે, તેની તપાસ કરવા સાડ તે બહાર જતો હતો, એટ-
લામાં પાછળ જણાવેલ કાગળ તેને મળ્યો. તે પત્ર તેની પ્રિય
પત્નિનો હતો, અને ‘ ઇશ્વરકૃપાથી સુશીલાને નિર્વીઘ્ન રીતે
પ્રમુતી થઈ પુત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે. ’ એ આનંદના સમાચાર
તેમાં હતા. આ વિવક્ષણ યોગાયોગ જોઈને કાંતિલાલને પોતાના
પ્રિય મિત્રના શુભ સમાચાર વિશે શંકાજ રહી નહિ. તેના મ-
નમાં આનંદ છલકાઈ જવા લાગ્યો. શાંતિલાલની મુલાકાતના
આ શુભ શુકનજ છે એમ તને લાગ્યું.

પ્રકરણ ૪૩ મું

ભાગ્યનો ભાનુ.

સુશીલા અને સરલા બન્ને ધન્યે આજે મોટો વાઢવિવાહ ચાલી રહ્યો હતો. સુશીલાને પ્રસૂત થયાં આઠ દિવસ થયાં હતાં. ઇકરાનું નામ પાડવાનો દીવસ જેમજેમ પાસે આવ્યો, તેમ તેમ તેનું નામ શું પાડવું તે બદલ બન્નેનો વિવાદ વધતો જાયો. પુત્ર જન્મ્યો તે દીવસથી સુશીલા અપાર દુઃખસાગરમાં, પણ કિંચિત્ સુખનો અનુભવ લેતી હતી. તે પણ તેની આંખમાંના આંસુ બંધ પડ્યાં નહોતાં. ‘આપણે આ ઇકરો ખરેખરો અભાગી હોવો જોઈએ,’ એમ સીબતની બુદ્ધિપટે સુશીલાએ વિચારવા માંડ્યું. તે ઇકરો ગર્ભમાં રહ્યો તે દીવસથી તે બીચારીપર અનેક તરેહનાં સંકટો આવી પડ્યાં હતાં. અને તેથી કરીને જ સુશીલા અને સરલાનો વાઢવિવાહ ચાલી રહ્યો હતો.

સરલાના મનમાં તે ઇકરાનું નામ ‘ભાનુપ્રસાદ’ પાડવાની ઇચ્છા હતી. તે કહેતી, “સુશીલા દુઃખસાગરમાં ઘુમી ગયેલી, છતાં સારા નશીબથી તેના કર્મે આ હીરો પ્રાપ્ત થયો છે. ઇશ્વર કૃપાથી આ ઇકરો મોટો થયે સુશીલા પીરે પીરે તેનું અસહ્ય કષ્ટ વીસરી જશે. તેનું ઉઠાસ થએલ મન પણ સંસાર તરફ લાગશે.”

સરલાનું આ કહેવું બોદું નહોતું, પરંતુ સુશીલાને તે

માફક આવ્યું નહિ. અનિવાર્ય દુઃખ-શોકથી અંતઃકરણમાં એકવાર પડેલી જળમ તદ્દન રૂઝાઈ જવો અશક્ય છે, એમ તેને લાગતું. સુશીલા કહેતી, “ માટે આ સર્વ દુઃખ મારી સાથે નાશ પામશે ! ”

છેવટે સરલાએ હઠ કરી સુશીલાને કહ્યું કે, “ તું આ જાળતમાં કાંઈપણ સાંભળવાની નથી, પણ હું આ છોકરાનું નામ ભાનુપ્રસાદજી રાખવાની; પછી તને જો તે ગમે નહિ તો તું તેને ‘ ઇંટાજો પથ્થર, ’ વગેરે મરજીમાં આવે એવા નામથી બોલાવજે. પણ નામ પાડવાના શુભ દિવસે હું તેનું તને ગમે તેવું નામ પાડવા દેવાની નથી. ”

આ સાંભળી બીચારી સુશીલા ચૂપ રહી. પરંતુ તે ચૂપ રહી એ પણ સરલાને પસંદ પડ્યું નહિ. તે બોલી, “ સુશીલા ! તું આમ કરીશ નહિ. આ નિરપરાધી જાળકને તું અભાગી શા પરથી કહે છે ? હજી પણ શાંતિલાલ નહિ આવે એમ શા પરથી કહેવાય ? હજી તેની નક્કી ખબર મળી છે કે ? ”

“ હજી મળવાની બાકી છે કે ? ”

“ હા તેનું શું કહી શકાય ? આવી વાતો બની આવેલી આપણા સાંભળવામાં થોડી આવે છે કે ? સુશીલા, તે દીનબંધુ પરમેશ્વરની કૃપા હોય, એટલે આના કરતાં પણ વિચિત્ર વાતો બની આવે છે. ‘ તારનારા અગાડી મારનારનું કંઈ આલતું નથી, ’ માટે ધીરજ રાખ ! ”

સુશીલા કાંઈ બોલી નહિ. શાંતિ

તેની આંખમાંથી આંસુ આવ્યાં. સરલા પછી આ વાત તેની આગળ કોઈ દિવસ કહાડતી નહિ; પરંતુ આજ સવારેજ તેને કંતિલાલ તરફથી પત્ર આવ્યો હતો. કોઈપણ વાત પ્રતિ થી છાની ન રાખવાનો સરલાનો નિશ્ચય હતો. તે પરથી સુશીલાનાં છોકરાનું નામ પાડવા બાબત જે વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો, તે પણ તેણે કંતિલાલના કાન પર નાખ્યો અને તેમનું આ બાબતમાં શું કહેવું છે તે પણ તેણે પુછ્યું હતું. તેના પત્રનો આજેજ ઉત્તર આવ્યો હતો. તેમાં સમાઈલ સાહેબ તરફથી આવેલ તારની હકીકત લખી. કંતિલાલે વધારામાં વિનોદથી લખ્યું હતું કે, “કદાચીત્ સુદૈવથી શાંતિલાલ આવશે, તો તેજ તમારા આવા વાદવિવાદનો નીકાલ કરશે. હમણાંજ જો હું મારો મત આપીશ તો સુશીલા મારા પર પક્ષપાત કર્યાનો ખાસ આરોપ મુકશે. પાંચ દિવસ પછી તે આગળોટ આવવાની છે ત્યાંમુધી ખીરજ રાખવી એ સારું છે. સુશીલાને માત્ર હમણાંજ આ વાત જણાવીશ નહિ. કારણ કદાપી સુદૈવથી આ વાત ખોટી ઠરે, તો તે બિચારીને નિરાશ કર્યા જેવું થશે. હાલમાં હું ત્યાં આવતા મુધી છોકરાનું નામ પાડવાની ઉતાવળ કરીશ નહિ.”

આ પત્ર વાંચ્યા પછી શાંતિલાલ સાંજે તાંજે હોઈ, ખાત્રીથી અહીં આવી પહોંચ્યો. એવો આશાનો અંકુર કંતિલાલની પેઠે સરલાના મનમાં પણ ફુલ્યો. અને તેથીજ માત્ર આ વાત ઉપરથી સુશીલાને ઉપરનો બુદ્ધિવાદ કહેતાનું સરલાએ સાદસ કર્યું હતું.

ળીયારી સુશીલા કાંઈજ બોલી નહિ. સરલાજી આગળ બોલવા લાગી, “ સિવાય સુશીલા તું એમ જો કે, ઇશ્વરની દયાથી તારો પુત્ર મોટો થયો, એટલે તારા હુઃખનો બદલો નહિ વાળે કે ? અને શાંતિલાલનું નામ તે નહિ રાખે કે ? તારા સગરા-એ તને અંતકાળ વળતે કહેલું તારા લક્ષમાં છે કે નહિ ? તેમના કુળનું નામ રાખવાને તને આગ્રહથી નહોતું કહ્યું કે ? આ છોશની સારી રીતે જરૂરસ આકરી કરીશ તો અને લાગે છે કે તારા સગરાની છેવટની ઇચ્છા હતી પણ તું પાર પાડવાને સમર્થ થઈ શકીશ. ”

સરલાના આ બોલવાનો માત્ર સારો ઉપયોગ થયો. સુશીલાએ ઘણીવાર આ બાબતપર વિચાર કર્યો. છેવટે એક મોટો ધાન છોડી ને ગાત્રી, હા સરલા “ હવે આજ આશા રાખવી એજ સાચું છે. ઇશ્વરે આટલી મારી આશા પૂર્ણ કરી, એટલે મને સર કાંઈ મનવા પ્રમાણે છે ! ”

“ કમશે, કમશે, ઇશ્વર એટલો બધો નિર્દય નથી. ” એમ બોલે. સરલાએ તેનું સમાધાન કર્યું.

કમશે નર નર અટકે, નિદય થયો નહોતોજ અને મુશ્કેલી નું નરખર મનુ હવે અનુકૂળ થયું હતું. કારણ તેને અચેત્ત પુત્રનેના કહેવા નવાનું બતાવે હતું. કે સરલાના કહેવા પ્રમાણે નવાનું બતાવે હતું. એ નવાનું નવાનુંથી નિદય કરવા બાતર જ કહેવાનું હતું. એ કહેવા નવાનુંથી બાતરનાથી મુંઝવે સહેલું થયું. એ કહેવા નવાનુંથી બાતરનાથી મુંઝવે સહેલું થયું. એ કહેવા નવાનુંથી બાતરનાથી મુંઝવે સહેલું થયું.

લાલ નીચે ઉતરે છે એટલામાં કાંતિલાલ હર્ષાયેલો. યહ તેને એકદમ લેટી પડ્યો! શાંતિલાલને પણ ઘણું આનંદ થયો; પરંતુ તે આનંદ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્ય એ લાગ્યું કે કાંઈ પણ ખજાર ન હતાં કાંતિલાલ આપણને બોટપર લેવા શી રીતે આવ્યો? કાંતિલાલે તેને વધારે વળત સંશયમાં રાખ્યો નહીં. સમાઈલ સાહેબ તરફથી આવેલ તારની હકિકત તેને ઘર તરફ જતાં રસ્તામાં કહી સંભળાવી. તે સાંભળી શાંતિલાલ આતુરતાથી બોલ્યો—“હજી સાહેબ મને બુઝી ગયો નથી?”

“અરે, તારા તે સાહેબ જેવો દયાળુ મનુષ્ય મેં આજ મુખી દોષગણ ઠેકાણે જોયો નથી. પણ શાંતિલાલ, કહ્યું તેને અને મને બુઝી ગયો હતો?”

શાંતિલાલ કંઈજ બોલ્યો નહિ. તે રૂમાલથી આંખો લૂછવા લાગ્યો. તે દિવસ મુંઝર્મમાં ગાળી બીજે દિવસે કાંતિલાલ શાંતિલાલને લખેને પોતાને ઘેર આવ્યો. શાંતિલાલ હોમ કુચમાં આવેલો એમ સરલાનો આનંદ પૃથ્વીમાં પણ સમાઈ ચકયો નહિ. તે ઘણી ઉતાવળથી આનંદની વાત મુશીલાને કહેવા જવી હતી; પરંતુ તેને જવા ન દેતાં કાંતિલાલ પોતે જ મુશીલાની ઓરડીમાં ગયો અને હસતો હસતો બોલ્યો, “મુશીલા, પુત્રનું નામ પાડવા બદલ તમે બન્નેએ શો કાંઈયો બતાવ્યો છે?”

“કાંઈયો શાંતિ? અરવા સાથે લઈ મને તેમાં મારા મજાના છે કે? હું જાણી, તેથી મેં તેને કંઈ પણ દઈ નથી. પણ

કાંતિલાલ; તમે હુંજી પગ ધોયા નથી ને તરતજ આ બાબતમાં શા વાસ્તે વચ્ચે પડ્યા.”

“ શું કરીએ ! તમે સ્ત્રી-જાત અમને ક્યાં જાંપીને મેસવા લો છો ? પણ મુશીલા, હવે તારું કહેવું શું છે ? તેનો નીકાલ કરવો છે કે નહિ ? ”

“ તમે પણ ગાંડા માફક સરલાના નાદે શું લાગ્યા છો ? મારું કહેવું શું હોય ? અને નીકાલ તે વળી શાનો ? ગમે તેમ શું બોલો છો ? ”

“ ઠીક તો રહેવા દે. પણ આ છોકરાને તું અભાગી શા પરથી કહે છે તે તો જણાવ ! ”

“ અભાગી નહિ તો શું—”

મુશીલા હુઝારી રહી. તે જોઇ કાંતિલાલ બોલ્યો, “ મુશીલા હું પોતેજ શાંતિલાલને લઇને અહિં આવું છું; એટલે તેજ આ વાતનો નીકાલ લાવશે. ”

એમ બોલી કાંતિલાલ બહાર આવ્યો અને શાંતિલાલનો હાથ ઝાલી તે ઔરહામાં ફરીથી ગયો.

શાંતિલાલને પોતાના ઘરની સર્વ હકીકત સમજાવી હતી. મુશીલાને મળવા તે ઘણો અધીરો થયો હતો. પણ મુશીલાને શાંતિલાલની કામ જાતની લાગી નહોતી, તે પરથી કાંતિલાલનું કહેવું તેને ખરું લાગ્યું નહિ; કાંતિલાલે આજે આવ્યા બેઠાબેઠા આવી નરકરી કેમ ચલાવી છે, તે જાણત તે આશ્ચર્ય

પામવા લાગી; અને ખરેખર શાંતિલાલ, કાંતિલાલની પછવાડે
ઔરડામાં આવતો તેણે જોયો તેની સાથે તે તદ્દન ઘોટાળામાં
પડી. તેને તે બનાવ સ્વપ્નવત્ લાગ્યો. આજે આવા સારા સ્વ-
પ્નાનો ભંગ ન થાય તેટલા માટે તેણે બન્ને આંખો બંધ કરી
દીધી, તે જોઈ સરલા ત્યાં મળહ જોતી ઉભી હતી, તે હસતાં
હસતાં બોલી—“ મુશીલા હવે શા માટે આંખો બંધ કરી દે
છે? તારી આંખો સારી રીતે ઉઘાડી તારા પતિરાજ તરફ
નીકાળીને જો, અને મને એકવાર કહે જોઈએ, કે તારો પુત્ર
અસાગી છે કે નશીબવાન ? ”

મુશીલાએ આંખો ઉઘાડી માત્ર એકવાર જોયું—એટ-
લામાં તેની દષ્ટિ તત્કાળ નીચે ગઈ. તેની જન્મથીજ આંસવી
આંસવી લગ્નશીલ વૃત્તિએ તેના મુખમાંથી એક સખ્દ પણ
ઠાઠવા દીધો નહિ, તો પછી સરલાના પ્રશ્નનો ઉત્તર કેવી રીતે
આપી શકે વાર ?

પણ દિવસ બેગાં થયેલ પતિ-પત્નિને છુટથી જોતવા
મળે એવા હેતુથી કાંતિલાલ અને સરલા બન્ને જણ ત્યાંથી
ધીરે ધીરે બહાર નીકળી ગયાં. આ અપૂર્વ પ્રસંગનું વર્ણન
કરવાનું સામર્થ્ય અમારી કલમમાં નથી, માટે વિના કારણ
તેના નાદમાં ન પડતા અમારે પણ કાંતિલાલ અને સરલાનું
અનુકરણ કરવું વધારે સાફ છે.

ખોટ જાપાન પહોંચતાંજ ક્રાંતાને શાંતિલાલને એક મોટી હોસ્પિટલમાં મોકલી દીધો. ત્યાં જો મહિના સુધી તે જીવી શકશે, એવી કોઇને આશા નહોતી; પરંતુ સુશીલાના સૌભાગ્યની દોરી મજબૂત હતી. જો મહિના પછી શાંતિલાલની પ્રકૃતિ જરા સુધારાપર આવવા લાગી. જો મહિના તો તે શુદ્ધિમાં પણ નહોતો; તો આપણે અહીં છીએ એ હકિકત તે કોઇને શી રીતે જણાવી શકે ? પ્રકૃતિ સાધારણ સારી થતાંજ તે ત્યાંના લોકોનો પ્રેમપૂર્વક આભાર માની મુંઝવે જવા નીકળ્યો. ત્યાંના લોકોએ તેને સારી વ્યવસ્થા કરી આપી. સ્માઇલ સાહેબના એક જાપાનમાંના મિત્રને બુડેલી ખોટમાંનો એક ઇસમ ત્યાંના દવાખાનામાં માંદો હોવાની ખબર મળી હતી. તરતજ તેણે સ્માઇલ સાહેબને તે હકીકત જણાવી. સ્માઇલ સાહેબ તરફથી તે ખાતમી કાંતિલાલને મળી; માટેજ શાંતિલાલ ખોટમાંથી નીચે ઉતરતાંની સાથેજ કાંતિલાલ તેને મળી શક્યો.

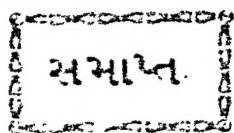
હવે જડાવ તરફ વળીએ, લાઇને ઘેર પણ તેનાથી વધારે દિવસ રહી શકાયું નહિ. તેને અન્ન પણ ખાવા માટે મળ્યું નહિ. ઘરનાર જમીન વગેરે સર્વ શાહુકારોએ જમ્તીમાં લઇ લીધું. કાંતિલાલે મકનજીની આ સર્વ મીલકત સુશીલા સાડ પોતાના પૈસાથી હરાજમાં રાખી લીધી હતી. તે એકંદર માલકતની વ્યવસ્થા સુશીલાના કહેવાપરથી મનમોહનલાલ કરતો હતો. મનમોહનલાલે પોતાની નીશાળ પાછી શરૂ કરી, ને

તે સારા પાયાપર આવ્યો; તોપણ મુંઢરીનો સર્વ આધાર મુશીલાપરજ હતો. તેમનાં ઇંકરણં ઇંચાંનાં લખનાં કાર્યો શાંતિલાલેજ કર્યાં; અને સર્વ પ્રકારે મનમોહનલાલને મદદ આપતો હતો.

જડાવને નમ્યુશાએ પોતાનાં પરમાથી હાંકી કાઢ્યા પછી તેણે કોઇને ત્યાં રાંધવાની નોકરી સ્વીકારી. મુંબઈ, કરાચી, ઇંદોર, નાગપુર મદ્રાસ વગેરે મોટાં મોટાં શહેરો જોઇ આવી; પરંતુ જાતિસ્વભાવને ક્ષીપે તે કોઇને ત્યાં વધારે દીવસ ટકી શકી નહીં. પછી ઉવટે મુશીલાના આગ્રહને કળુલ થઇ તેની પાસે આવીને રહી. મુદત પુરી થતાં મકનજી કેદખાનામાંથી છુટો થયો. શાંતિલાલ તેને માનપૂર્વક પોતાને ઘેર લઇ આવ્યો, પરંતુ જડાવ સાથે તેનો અણુજનાવ થયો. બાયડીને જોઇ તે આકુળવ્યાકુળ થઇ જતો. મારા હાથથી જે અધાર પાપો થયાં; તેનું કારણ એજ ચંડાળ છે ! ” એમ તે વારંવાર બળડતો. ઉવટે એક દિવસે આણુબાણુ કોઇ નથી એવો લાગ જોઇ તેણે જડાવનું કપાળ ફાડ્યું. મકનજીને તેથી ગાંડાની હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવ્યો.

શાંતિલાલને ફરીથી બ્રહ્મદેશમાં જવું પડ્યું નહિ. તે સાંજેતાજે પાછો ઘેર પહોંચ્યાની હકીકત જાણતાંજ સમાઇલ સાહેબને અત્યાનંદ થયો. એકજે મહિના પછી સમાઇલ સાહેબ પોતે મુંબઈ આવ્યો, અને તેણે પોતાના વેપારની એક શાખા

મુંબઈમાં ઉઘાડી. શાંતિલાલ પાંચ વર્ષ સુધી એ શાળાનો મેનેજર હતો; પછી તે સ્માઇલ સાહેબનો લાગીદાર થયો. વેપારમાં તેણે સારી આગડું સંપાદન કરી, જે વખત સરકાર માંધી તેને મુંબઈનો શેરીફ નિમવામાં આવ્યો હતો. બાપદાદાની મીલકતમાં તેણે ઘણો વધારો કર્યો. પોતાને ગામ એક મોટો વાડો બાંધી તેમાં પોતાની માના-હીરાના સ્મરણાર્થે એક છોકરીઓની નિશાળ સ્થાપન કરી અને તેજ પ્રમાણે તે ગામમાં એક ધર્માદા દવાખાનું સ્થાપન કરી પોતાના પરમ પૂજ્ય પિતાનું-મૂળચ દશેકનું યોગ્ય સ્મારક કર્યું.

દરેક જૈન કુટુંબે

જૈન સંસ્તી વાંચનમાળાના ગ્રાહક થવું જોઈએ.

જો શરણો વાર્ષિક રૂ. ૩) માં ૬૦૦ પાનાનાં અંતિદાસીક ઉત્તમ પુસ્તકો નિર્ધારિતપણે મળે છે. અમારાં પુસ્તકોથી 'ધર્મ' માંછળે જોતાં તેમાં પુસ્તકો વાંચવાનું બૂલી મળે છે દિવસે દિવસે ગ્રાહક સંખ્યા વધતી હોવાથી 'પોખ્તા' વર્ષનાં પુસ્તકો યોજીકમાં રહેતાં નથી. મોટે ગ્રાહક થવામાં વિલંબ નહિ કરતા.

સં. ૧૯૮૧-૮૨ ખંને વર્ષના લવાજમના રૂ. ૫) પોસ્ટ ખર્ચે જુદું.

	રૂ.	કિંમત
૧. સિંદસેન દિવાદર માને વિક્રમના સમયનું હિંદુ	૩૦૪	૧-૮-૦
૨. શ્રી સંજેશ્વરા પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર	૨૫૬	૧-૮-૦
૩. શ્રી બાપ્પભટ્ટસરિ અને આમરાળ બા. ૧ લો	૨૬૦	૧-૮-૦
૪. જૈનોના મહાન રત્નો	૧૬૦	૧-૮-૦
૫. મહાન સંપ્રતિ અને જૈનધર્મનો દિગ્વિજય	૩૦૫	૧-૮-૦

સં. ૧૯૮૩ નાં પુસ્તકો-લવાજમ રૂ. ૩) પોસ્ટ ખર્ચે જુદો.

	રૂ.	કિંમત
૧. બાપ્પભટ્ટ સરિ અને આમરાળ બા. ૨ નો	૨૦૦	૧-૮-૦
૨. જગદુસાહ કે જગતનો પાસનદાર.	૩૩૫	૧-૮-૦
૩. અંબડ ચરિત્ર.	૧૫૦	૦-૧૦-૦
૪. સદગુણી સુશીલા.	૨૪૦	૧-૨-૦
	<u>૬૨૫</u>	<u>૪-૪-૦</u>

હંમેશની જરૂરીયાતવાળાં ઉપયોગી

પુસ્તકો.

- ૧ વિધિયુક્ત પંચપ્રતિક્રમણ—આ પુસ્તકની ઘણા ભાષ્યોની માન્યતા હોવાથીજ અમોએ પ્રગટ કર્યું છે. સારા કાગળ સુંદર પાકું બાઈડીંગ પૃષ્ઠ ૨૭૫ અક્ષર મોટા વાંચી જવાથી પ્રતિક્રમણ થઈ શકે છે પાશ્વિક ચૌમાસિક અને સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ વિધિ સાથેનો પણ તેમાં સમાવેશ છે ઉપરાંત છેવટનાં ભાગમાં ઉપયોગી ચૈત્યવંદનો, સ્તવનો, અને સ્તુતિઓનો સંગ્રહ છે. શ્રી મહાવીરસ્વ.મીના સુંદર ફોટા સાથે છતાં તેના ઉપયોગની ખાતર કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ રાખી છે શ્રીમંતોએ આ પુસ્તકની સામટી નકલ મંગાવી ગામડાંઓમાં પોતાના તરફથી મોકલવાની અમારી નમ્ર સુચના છે.
- ૨ વિધિયુક્ત દેવસીરાઈ પ્રતિક્રમણ—પૃષ્ઠ ૧૨૫ અક્ષર મોટા વાંચી જવાથી સવાર સાજનું પ્રતિક્રમણ થઈ શકે છે શ્રી મહાવીર સ્વામીના સુંદર ફોટા સાથે સુંદર બાઈડીંગ છતાં કિં. ૦-૧૦-૦
- ૩ પંચપ્રતિક્રમણ પોકેટ સાઈઝ—તેની બીજી આવૃત્તિ તેજ તેની ઉપયોગીતા પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું રેશમી પુકું નવસ્મરણ ઉપરાંત બીજા સ્તોત્રો, હોદો રાસો સાથે કિં. ૦-૧૦-૦ સો નકલના રૂ. ૫૦) આ પુસ્તક એકી અવાજે વખણાયું છે અક્ષરો મોટા અને નેતાંજ મનને આનંદ આવે તેવું છે.
- ૪ વીવીંચપૂજા સંગ્રહ—ભા. ૧ થી ૪—અત્યાર સુધીની તમામ પુસ્તકોનો સંગ્રહ. પૃષ્ઠ લગભગ ૭૦૦ નું મોટું દળદાર પુસ્તક સારા કાગળ પાકું બાઈડીંગ કિં. રૂ. ૨-૦-૦
- ૫ શ્રી આદિનાથ ચારિત્ર ભાષાંતર—પાકું રેશમી પુકું ખાસ વાંચવા જેવું આ ચરિત્ર દરેકને મંગાવી લેવાની જરૂર છે (વાંચન-માળાના આદરને આ પુસ્તક સં. ૧૯૮૦ માં અપાયેલું છે) કિં. રૂ. ૨) હતી તે ઘટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે.

